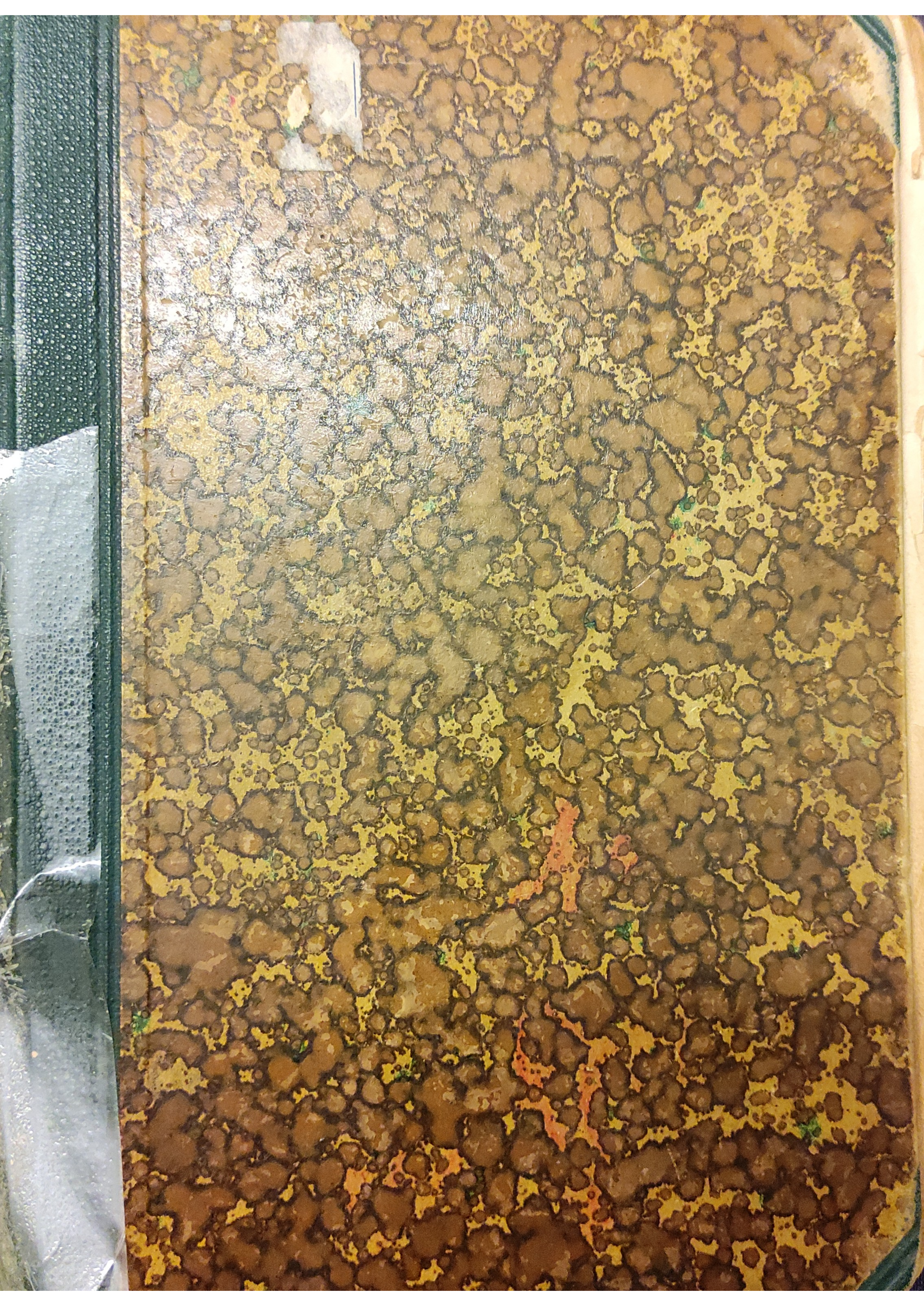

Gruber

c d e f p a k

FILOSOFIJA.

SVEZAK I.

LOGIKA.

OD

DR. JOSIPA STADLERA,
METROPOLITA I NADBISKUPA VRHBOSANSKOGA.

NAKLADOM KAPTOLA VRHBOSANSKOGA.

U SARAJEVU.
TISAK „BOSANSKE POŠTE“.
1904.

LOGIKA.

DIO PRVI.

DIJALEKTIKA.

OD

DR. JOSIPA STADLERA,
METROPOLITA I NADBISKUPA VRHBOSANSKOGA.

NAKLADOM KAPTOLA VRHBOSANSKOGA.

U SARAJEVU.
TISAK „BOSANSKE POŠTE“
1904.

Gdje je što.

Glava II.

O znanstvenoj metodi.

Popravci.

Str. 144. ozdo 1. vrsta: jasne popravi jesne.
„ 154. ozgo 15. vrsta: iza riječi česna niječna stavi veliko slovo (O).

Predgovor.

Stari Grci i Rimljani imahu vještih državnika vojskovogjâ na glasu, umjetnikâ svake vrste, umnih zakonoznanaca, dubokih poznavalaca pravâ, učenih pisaca, velikih govornika, ali nada sve istakoše se veliki mudraci, filozofi, koji tumačeć cijelu filozofiju k sebi pritegoše učenikâ na hiljade, kojima tvrde temelje položiše za sve znanosti uopće, a napose za one, kojima kaniše sav svoj život posvetiti. Tako duboko obradiše oni mnogo polje filozofijsko, da još i dan danas trgamo plod sa granâ filozofijskoga stabla, što na onom polju izraste.

Kao što je onda u staro vrijeme, tako je i danas proučavanje filozofije velevažno ne samo za temeljitu znanstvenu naobrazbu mladeži na školama, nego i u tu vrhu, da se čovjek zna iznaći u raznim pitanjima, koja dan danas na polju znanosti i života izbijaju na površinu. Nazori krivi, što ih materijalisti imaju o svijetu, ne bi nikada korjena pustili, niti bi se onako duboko u srcu premnogih uvriježili, da su filozofiju temeljito proučili i time se usposobili, da mogu vidjeti, kako su materijalizmu neosnovane tvrdnje.

A odakle dolaze i politički prevrati i bune, ako ne odatle, što su u svijetu poremećeni temeljni pojmovi

o slobodi, o državi, o redu, posjedu, pravu i t. d.? Dakle od nikakve ili od krive filozofije, koja iskvarivši umove iskvari i sam korijen čovječjih čina. Tomu se ne može doskočiti drugačije nego tako, da se opet uspostavi red u filozofiju, ter se svijet opet povrati k pravoj mudrosti, koja je jedina spasonosna, jer jedina istinita.

Narav nas sama goni, da se bavimo filozofijom; jer i učen svijet i neuki ljudi i djeca, što tepaju, raspitkivaju za sve, što im na pamet dolazi: Odakle sve to, zašto se sve to ima tako, kako jest, i u koju je svrhu sve to. A to je upravo predmet filozofiji.

Kad ne bismo imali druge koristi od filozofije osim te, da se od nje naučimo, kako nam se valja služiti umom i njegovim raznim silama i moćima, i kako se te sile i moći vježbaju i oštre upravo proučavanjem svih grana filozofijskih, nužno bi bilo posvetiti svoje duševne sile temeljitu proučavanju filozofije; jer bez temeljita znanja filozofije nije moguće bavit se ma kojom znanošću kako treba. Filozofija je naime megju naravnim znanostima najviša, jer ne istražuje samo uzroke kakvegod nego zadnje i najviše; ona daje svim ostalim znanostima svjetla, stavlja im temelje pružajuć im principe i rasvjetljujuć im svojim najvišim razlozima njihova niža načela.

Megju svim naravnim znanostima filozofija zauzima najplemenitije mjesto, jer na nju spada: istinu marljivo i revno istraživati, čovječji razum kako treba i neprekidno naobražavati, rasvjetljivati, njegov predmet i premnoge istine pronaći, dobro razumjeti ter ih razlozima iz vlastitih načela dokazati i branit ih. Filozofija vrlo utječe na ćudorednost i djelovanje cijele države, društva ljudskoga, pojedinih ljudi. Kakve su spoznaje, takva su i djelovanja; što je naobraženiji čiji razum, to mu se bolje i sigurnije ravna volja; a ravna se volja po pravilima, što ih propisuje zdrav razum, a za to se hoće, da zna, što je zakon naravni, odakle je, kamo smjera: sve sama pitanja, što ih rješava filozofija.

Ali ako filozofija po sebi megju naravnim znanostima zauzima prvo mjesto, to joj današnji svijet, zagrezli u materijalizam, ustupa zadnje mjesto. I to je jedno od znamenjâ, po kojem se može razabrati, da je svijet pošao stramputicom, zašao u zablude, kad se odvratio od one znanosti, koja ga najvećma može rasvijetliti i na pravi put privesti.

Da se ne bi i tebi tako što dogodilo, posveti se filozofiji, i ne ćeš nikada požaliti ni vremena ni truda uložena. A treba i zbilja uložiti velika truda i puno vremena, ako se hoće kako treba filozofiju proučiti; a to i jest ono, što mnogoga odvraća od nje. Ali nemoj zato gubiti srčanosti, jer za svaku znanost valja poslovica: Bez muke nema nauke.

A budući da filozofija u nas na žalost još nije obragjena, možda će po kojemu dobro doći djelo, što ga ja kanim izdati. To će djelo opsizati logiku (dijalektiku i kritiku), ontologiju, kozmologiju, psihologiju, naravnu teologiju i etiku.

Još kao profesor u Zagrebu napisah logiku, ontologiju, psihologiju i naravnu teologiju, a kasnije i nešto od kozmologije i etike. Sada kanim sve to sabrati u cjelinu, jer mislim a i nadam se, da će mnogima moći biti od koristi.

Kao profesor čitah mnoga filozofijska djela i proučavah ih, kako bolje znadoh; sada ih svih ne bih znao ni navesti; ali to nije ni od potrebe. Ja bo nikada u svojem životu ne pogjoh za tim, da jedino ono napišem, što sam sâm izmislio, opominjuć se krasnih riječi Terencijevih: „Ništa nije nepravednije od čovjeka nevješta, koji misli, da nije ništa pravo, čega nije on sam učinio.“ Gdje nagjoh šta dobro, ono uzeh, a drugo gledah protumačiti što jasnije. Pogjoh tu tragom našega sv. Jeronima, koji (in epitaph. Paulae) tvrdi: „Učim, što naučih ne sam od sebe, to jest, ne od preuzetnosti, toga najgoreg učitelja, nego od vrsnih ljudi.“

Od tih vrsnih ljudi navodim ove:

1. Tongiorgi, Institutiones philosophicae, vol. 3.
2. Liberatore, Institutiones philosophicae, vol. 3.
3. Sanseverino, Philosophia christiana cum antiqua et nova comparata, vol. 6.
4. Deutinger, Grundlinien einer positiven Philosophie, 4 B.
5. Greith und Ulber, Handbuch der Philosophie.
6. Kleutgen, Philosophie der Vorzeit.
7. Stöckl, Lehrbuch der Philosophie.
8. Schiffini, njegovo veliko i malo djelo filozofijsko, vrlo dobro, ali i vrlo teško.
9. Quaestiones philosophicae auctore Sylvestro Mauro.
10. Frick, logika i ontologija.
11. Boedder, psihologija i naravna teologija.
12. Cathrein, etika.
13. Logik und Noetik von Hagemann.

14. Philosophia naturalis. Auctore Hahn.
15. Propaedeutica philosophica — theologica, auctore Egger.

U Sarajevu dne 25. prosinca na Božić 1902.

† **Josip** v. r.
nadbiskup vrhbosanski.

Uvod u filozofiju.

1. Filozofija (φίλος σοφία) prema značenju riječi jest ljubav k mudrosti, težnja za mudrošću, a znači i istu mudrost. Mudrost pako jest ono, što nadopunjuje, usavršuje znanost; a znanost nije drugo nego poznavanje stvari iz njihovih razloga. Mudrost će dakle biti *poznavanje stvarî iz zadnjih i najviših razloga, stečeno naravnim svjetlom.*

Po kazivanju Heraklida, učenika Platonova, prvi je ime filozofije uveo Pitagora, jer ne htjede, da ga zovu mudracem (σοφός), što se jedino o Bogu može tvrditi, nego samo prijateljem i ljubiteljem mudrosti, jer čovjek samo ide neprestano za njom, ali je posve nikada ne postigne. Vjerojatnije je ipak, da se tom riječi prvi poslužio Sokrat, jer mu Platon spomenuti razlog riječi φιλόσοφος stavlja u usta.

2. Poznavati stvari iz zadnjih razloga može dvoje značiti: ili da tko pozna razloge svih i pojedinih stvari, počevši od najnižih do najviših; ili da tko u pameti zadrži samo zadnje, a zanemari najniže i srednje. Poznavati sve razloge svih stvari čovjeku nije moguće; a može do toga dotjerati, da svim stvarima zna za zadnje i najviše razloge.

3. Mudrost ta, do koje čovjek može doći, da zna svim stvarima navesti zadnje i najviše razloge, sadržaje u sebi one znanosti, koje pod imenom filozofije dolaze. Na te bo znanosti spada razloge svih stvari pretresti

i u njih proniknuti, u razloge naime, koji su zadnji pod različitim obzirima. Pod imenom dakle filozofije razumijeva se skup ili bolje *sustav znanostî, što uzimaju u pretres zadnje razloge svih stvari.* Tu razlog znači sve ono, što služi u svrhu, da se što tačnije protumači, što je koja stvar, odakle je i zašto je.

4. Predmeti, kojima zadnje razloge um čovječji može istražiti, jesu: sve ono, što jest ili može biti; sve ono, što biva ili što može bivati kako u živim, tako i u neživim stvarima.

A koji su zadnji i najviši razlozi tim predmetima? Svemu onomu, što jest ili može biti, zadnje načelo nutarnje jest *bistvo* i sve ono, sto na bistvo uopće uzeto spada; zadnje pako vanjsko načelo jest biće nezavisno i nužno: *Bog.*

Zadnji razlog svemu onomu, što biva u neživim stvarima, sadržaje se u obćenitim silama i zakonima tjelesne naravi; što pako u živim bićima biva, ovisi konačno o njihovoj naravi i o njihovim moćima.

Čovjek drugo umom djeluje, koji je stvoren za istinu, a drugo voljom, koja je stvorena za dobro. Zakoni najviši umu jesu pravila, kojih se ima držati, da pravo sudi; a volji najviši zakoni jesu pravila, kojih se ima držati, da pošteno djeluje.

Sve dakle stvari imaju samo šest zadnjih i najviših razloga: bistvo, zakone fizičke, narav duše, Boga, pravila, kako treba umu pravo suditi, zakon poštenja ili pravila, kako treba volji pošteno djelovati.

Nu znanosti, koje pod imenom filozofije dolaze, upravo tih šest tačaka razlažu; jer bistvo i što na bistvo uopće spada, predmet je ontologije. Općenite

sile i zakone naravi tjelesne istražuje stranom kozmologija, a stranom pokustvena fizika, koju matematika pomaže. Narav duše i njezinih moći tumači psihologija (dušoslovlje). O Bogu, početniku i upravitelju svih stvari, raspravlja teologija (bogoslóvlje naravno). Pravila, kako treba pravo suditi, predaje logika. Konačno o najvišem zakonu poštenja radi moralna znanost ili etika.

Punim pravom dakle možemo zaključiti, da se sustav onih znanosti, koje pod imenom filozofije dolaze, može nazvati mudrost.

5. Početak svoj filozofiji jest logika; jer prije nego se um dade na znanosti, mora znati, što mu je od potrebe, da mu djelovanje u sebi bude pravo, a spoznanje istinito. O tom pako raspravlja logika.

LOGIKA.

6. Logika od λόγος, što znači riječ našega uma, jer kad um razmišlja, sudi i umuje, što su njegova tri glavna djelovanja, onda sebi kao govori: jest skup ili bolje *sustav pravilâ, kojima se um ravna, da u svojim djelovanjima pravo postupa.* Cijela pako pravost uma o pravosti sudova ovisi, kao što se i svaka bludnja u krivim sudovima nalazi. Da uzmogne dakle um uvijek pravo suditi, mora se rukovoditi. Zato se može logika označiti: *Poduka umu, da pravo sudi,* ili jest *znanost, koja tako ravna um, da on u svojim činima nekim redom i nekom lakoćom a bez bludnje radi.*

Logika je umjetnost i znanost; jest umjetnost, jer stanovitim načinom čine našega uma upravlja k njihovoj vlastitoj svrsi, zaštobo uči pravila, koja opredjeljuju način, kako treba pravo misliti, a ujedno stvara u umu neku lakoću, kojom djelovanja uma upravlja po propisanim pravilima; jest pako i znanost, jer pravila, kojih se um drži u svojim djelovanjima, dokazuje iz uzroka, što na znanost upravo i spada. Pače Aristotel ju zove ὄργανον orugje svih znanosti, jer ravna djelovanja uma, o kojima ovise sve znanosti.

7. Poduka umu, da pravo sudi, jest dvovrsna: naravna i umjetna. Jest naravna, u koliko je narav

umu učiteljica; jest umjetna, u koliko ga umjetnost usavršava.

Moći, kojom se pravo sudi, nikomu ne manjka. Ta bo je moć isti um, na koji bitno spada, da spozna pravila, kojih se ima držati, da pravo sudi. Tkogod se dakle umom služi, poznaje i uporavlja ta pravila, jer ga narav ista tomu uči. Uporabom tih pravila usavršava se i običajem utvrgjuje sposobnost ona narávna, kojom pravo sudimo. Naravno dakle poznavanje pravilâ, koja su nužna, da pravo sudimo, pak ona lakoća, kojom već od naravi pravo sudimo, sačinjavaju logiku naravnu.

Sve je to većoj strani ljudi dosta za opće potreboće privatnoga i društvenoga života; nu ne tako, da ne bi mogli pod rukovodstvom logike samo naravne ili u bludnju pasti ili od drugih prevareni biti. Jer kad su prisiljeni štagod nevidljiva, teška, uzvišena ili zamršena razmisliti, onda malo ne uvijek zablude, ili tako sami sebe smetu, da si ni onda ne znaju pomoći, kada bludnju i opaze. Da se takvim bludnjama i dvojbama učini konac, stali su filozofi ona pravila u sebi istraživati, kojih se um u svojem djelovanju drži; u istu narav umovanja malo dublje pronicati; sve ono, što narav zahtijeva, da se pravo sudi, posebno bilježiti; uzroke bludnjama ispitivati; prijevare, kojima su bili zavedeni, pamtiti. Spoznavši i protumačivši ono potpuno i razlučno, što po naravi bijaše nejasno i nepotpuno, počeše izdavati sustav pravilâ, koja bi umu, kad traži istinu, imala otvoriti put siguran i lagan. A to je upravo logika umjetna, koju ćemo u pretres uzeti. Lijepo reče Aristotel: Kao što čovjek umujuć i razmišljavajuć o činima rukû svojih pronagje stolarsku i graditeljsku umjenost i ostale rukotvorne umjetnosti, što uče, kako treba lako i nekim redom kretati rukama u svrhu, da se gradi i druga ručna djela obavljaju; tako umujuć i razmišljavajuć o činima svojega uma pronagje umjetnost logike, što predaje pravila, kako treba nekim redom i bez bludnje služit se činima uma osobito u tu svrhu, da si znanosti pribavi.

Odatle slijedi: *prvo,* da je svrha logici um tako podučiti, da lako i bez teškoće uvijek pravo sudi, tako ter istinu nagje, a od zabluda da se očuva; *drugo,* predmet su joj djelovanja uma, u koliko se mogu k onoj svrsi po nekim zakonima upraviti; *treće,* sredstva, kojima se logika služi, da poluči svoju svrhu, jesu neki zakoni, kojima se razlučno i potpuno poznavaju pravila, nužna umu, da pravo sudi; *četvrto,* umjetna logika samo to naravnoj pridodaje, da naravnom nepotpuno i nejasno, a umjetnom razlučno i potpuno poznajemo pravila, kojih se u djelovanjima svojega uma imamo držati.

8. Pravila, kojih se imamo držati, da pravo sudimo, jesu dvovrsna: jedna su od potrebe, da djelovanja uma budu u sebi prava, a druga opet, da mu spoznaje budu istinite. Prva pravila, što proistječu iz naravi samih djelovanja našega uma, uzima u pretres prva čest logike, koja se zove dijalektika ili logika formalna, a druga, što proishode iz samoga predmeta, druga čest, koja se zove kritika ili logika materijalna.

Prvi je bio Aristotel (umro 322. prije Isusa), koji je logiku formalnu obradio, i to tako savršeno, da u njoj nije gotovo ništa ostalo, što bi se moralo još usavršiti.

Što se pak tiče logike materijalne, ako su stari filozofi o njoj ponešto znanstveno i raspravljali, bivalo je to ipak površno. Istom kasnije dobi logika materijalna svoj znanstveni oblik.

9. Iz svega samo po sebi slijedi, kako je korisna, pače kako je upravo nužna logika imenito onima, koji se posvećuju znanosti. Najveća je korist od logike ta, što uči čovjeka, kako će se umom dobro poslužiti i kako će usavršiti tu moć, koja ga diže nad nerazložne životinje, a kojom sve, što je istinito i dobro, razabire i procjenjuje ter do svake istine dolazi i na svoju korist obraća; jer sve umjetnosti i znanosti proizlaze od uma. Zato ju mudraci i zovu učiteljicom uma, ključem i znanošću znanostî, umjetnošću umjetnostî.

Dio prvi.

Dijalektika.

10. Dijalektika od διαλέγεσθαι, što znači vješto raspravljati, promisliti, izreći, prepirati se, pregovarati se, jest prema imenu: umjetnost ili znanost, kako treba misli izricati ili pregovarati se, a prema samoj stvari jest *skup ili sustav pravilâ znanstveno sastavljenih, kojima se um ravna, da u svoja djelovanja stavi pravi red,* a držeći se pravoga reda u svojim djelovanjima da poluči istinu.

A ima naš um tri glavna djelovanja, kojima ide za istinom: on naime shvaća, sudi i umuje. No umjetnost ne može opstojati bez zakonâ, koji nas uče pravo misliti, te što smislimo, pravo i izreći. Zato je nužno, da logika pretrese i znamenja, kojima se izriću djelovanja uma: dapače ovo na nju osobito i spada: jer na znamenja možemo laglje paziti, a i zakone umjetnosti možemo laglje razumjeti. Odatle slijedi, da se dijalektika sama po sebi dijeli na tri čest. Zato ćemo i mi raspravljati:

1. o shvaćanju i o riječima, koje ga izriču;
2. o sudu i o rečenicama, koje ga izražavaju;
3. o zaključku i o silogizmu, kojim se izriče.

11. Da pak naš um ima samo tri glavna djelovanja, na koja se dadu svesti sva ostala, vidi se odatle, što pojam, koji imamo, ili šta tvrdi o predmetu ili ne. Ako ništa ne tvrdi ni ne niječe, nego samo um kao rukom hvata svoj predmet pa ga u se stavlja, radi čega se taj čin uma i zove shvaćanje, onda dolazimo do prvoga djelovanja našega uma, upravo do toga *shvaćanja.* Ako pak um ne samo pojmi svoj predmet, nego o njem i sudi tvrdeći, da se tako ima ili nema, onda se to djelovanje našega uma zove *sud,* jer um dva prosta pojma, što ih je prije imao, megju sobom prispodablja i zajedno spaja tvrdeć, ili ih niječuć rastavlja. To pak djelovanje obavlja naš um na dva načina: ili *neposredno,* kada tako izriče sud, da se ne izvodi iz drugoga suda: to je upravo drugo djelovanje njegovo; ili *posredno,* kada iz jednoga suda zaključuje na drugi, koji je uključen u prvom: i to je treće djelovanje našega uma: *zaključak.*

Naš um svojim trostrukim djelovanjem oponaša suca. Kao što sudac najprije sasluša tužbu, a onda o njoj sud izreče, kojom krivca ili osudi ili ga riješi od optužbe; tako i naš um najprije shvaća predmete, a

onda o njima izriče svoj sud tvrdeći šta ili niječuć. Isto tako kao što sudac, kad je šta dvojbeno, ispituje svjedoke vjerodostojne i razloge za i proti, a onda istom dosudi onoj stranci, za koju govore razlozi i svjedoci: tako i naš um, kad mu se šta nepoznato prikaže, istražuje istine, koje su same po sebi poznate, a onda istom o nepoznatim istinama izreče svoj sud po savezu, što ga imaju sa istinama, koje su poznate same po sebi.

Knjiga prva.

O prvom djelovanju našega uma, to jest o shvaćanju.

12. U ovoj se knjizi govori: *prvo* o tom, što su ideje, kako se dijele i kako se jedne odnose na druge; *drugo* o riječima, kojima se ideje izriču, i kako se one dijele i uporavljaju; *treće* o razdjelbi i oznaci (definiciji), što nam za to služe, da pomoću njihovom kako do jasnih i razlučnih ideja dogjemo, tako i svaku dvoličnost riječi isključimo.

Glava I.

O samim idejama.

13. Pita se, što je shvaćanje i koji su mu glavni čini; kako se ideje dijele po svojem izvoru, po svojem predmetu i po savršenosti, kojom svoj predmet predstavljaju, ter kako se megju sobom prispodabljaju.

Članak 1.

Što je shvaćanje i koji su mu glavni čini.

14. Shvaćanje je *čin, kojim si um kakav predmet predstavlja niti šta tvrdeć niti šta niječuć.* Kad si um predstavi svoj predmet, onda u njem nastaje njegova sličnost, koja se zove *ideja* (ἰδέα = slika, način, kako se što predstavlja). Jest dakle ideja *sličnost predmeta, koju um u sebi izražava, kad ga shvaća.* Ista ta ideja, u koliko ju um u sebi ragja, zove se *pojam* (conceptus); u koliko pak um shvaćajuć kao sam sebi govori, zove se *riječ uma* (verbum mentis); u koliko napokon shvaćajuć predmet njegovu sličnost u sebi izražava, zove se *slika izražena* (species expressa). Megjutim upotrebljavaju se svi ti izrazi pod istim znamenovanjem.

Idejom se stvar kao prenaša u um, te u njem počne bitisati. Zato se za um, u kojem je ideja, i kazuje, da shvaća, pojmi, ima predmet.

Idejom imamo u umu ne samu stvar, nego njezinu sliku. Da je tomu tako, vidimo i odatle, što i o neprisutnim stvarima mislimo, njih kao gledamo. Nu treba dobro paziti, da te slike predmeta, što je u umu, a koju idejom zovemo, ne zamijenimo sa sjetilnom spoznajom i sa fantazmima; jer osjetima i fantazijom samo vanjske vlastitosti tjelesa poznajemo, a ideja jest djelo uma, koji one znake predmeta poznaje, do kojih ne mogu ni osjeti, ni fantazija doprijeti. I u životinje su osjeti i fantazija; no ideje u njih nema, jer ideje spadaju jedino na razložno biće.

15. Ono, što se idejom predstavlja, zove se *predmet;* on može biti tvaran (materijalan) i ličan (formalan): jer svaka stvar ima nešto, što na nju samu spada, čim nam se kao oglasuje, po čem ju možemo raspoznati. Sve se to zove *znaci, biljezi* predmeta.

Kada koju stvar spoznamo, to ju zato poznajemo, što se umu bar neki od tih znakova očituju. Stvar sama

u sebi uzeta sa svim znakovima, što na nju spadaju, zove se *predmet tvaran*; a ista ta stvar uzeta jedino sa onim znakovima, što ih upravo sada um shvaća i na njoj promatra, zove se *predmet ličan*. Pomisliš li na otpor tjelesa, to će predmet tvaran (materijalan) biti ista ta tjelesa, a ličan (formalan) otpor tjelesa ili tijelo, u koliko se opire. Odatle slijedi, da formalni predmet na ideju spada kao pravi njezin predmet.

Budući da se ideja sastoji od nekih shvaćenih znakova kojega predmeta, to se ti shvaćeni znaci smatraju kao počela ideje, a njihov se skup zove *sadržina*. Jest dakle sadržina ideje *skup ili svota znakova, koji sačinjavaju ideju*. Što više ili manje znakova sačinjava ideju, to bolje ili gore um shvaća predmet.

Neke ideje mogu pojedine samo stvari, a druge njih više predstaviti. Ta se pako *širina ideje, kojom se više ili manje pojedinih stvari može predstaviti*, zove *opseg* ideje.

Što je veća sadržina kojoj ideji, to joj je manji opseg; i što joj je manja sadržina, to joj je veći opseg.

16. *Glavni čini shvaćanja.* Um si naš može ili predočiti sam predmet, što mu ga ideja predstavlja, a to je *shvaćanje upravno* (apprehensio directa), ili istu svoju ideju, isti svoj čin promotriti vraćajuć se u se, promišljavajuć o svojim činima, a to je *shvaćanje rasudno* (apprehensio reflexa ili reflexio).

Kad upravno ili rasudno šta shvaćam, onda mogu u pretres uzeti ili jedan samo predmet ili njih više. Uzmem li samo jedan predmet u pretres, to biva ili tako, da izmegju više predmeta jedan samo uočim, a na druge se niti ne obazirem, a to je *pozornost;* ili tako, da jednu samo vlastitost predmeta promotrim, a ne gledam ni na subjekat, u kojem se nalazi, ni na znake, koji ju sačinjavaju, a to je *izlučenje*.

Pretresem li pako više predmeta, to biva ili tako, da ih um u jedan pojam spoji, zglobi, a to je *zgloba ili sinteza;* ili tako, da megju njima opazi neki odnos, a to je prispodabljanje ili *shvaćanje prispodobno*. Kad n. pr. sad jednoga, sad drugoga čovjeka promotrim, imam dva čina prostoga shvaćanja (simplex apprehensio); kada pako njihovu sličnost ili razlikost shvatim, onda imam shvaćanje prispodobno (aprehensio comparativa).

Prema tomu *glavni čini shvaćanja* jesu:

1. *Pozornost* (attentio), a jest ona *čin, kojim se um na to svraća, da od mnogih stvari, koje zajedno shvaća, samo jednu u pretres uzme*. Vidim n. pr. više dostojanstvenika, ali se samo u bana zagledam, koji se svojim odijelom odlikuje, a na druge ni ne gledam, na njih kao zaboravim.

2. *Izlučenje* (abstractio) jest *pozornost, kojom um od dviju ili od više stvari, megju sobom spojenih po naravi svojoj, jednu promatra bez druge*. A to biva na dva načina: ili tako, da se jedna čest predmeta promatra, a na druge se ne uzima nikakav obzir, kao kad razmišljavam o glavi čovječjoj, a na ostalo tijelo ni ne mislim; ili tako, da promatram vlastitost kojoj stvari, a da na samu stvar, u kojoj se nalazi, ni ne mislim, kao kad uočim samo boju kojega stola, a na sam se stol ni ne obazirem. Sama takova stvar, koja ima raznih vlastitosti, zove se subjekat, a te vlastitosti, koje subjektu pripadaju, zovu se njegova forma.

3. *Rasudno shvaćanje* (apprehensio reflexa ili reflexio) jest *pozornost uma svraćena na vlastite čine.* Kada se naime um obraća na promatranje vlastitih čina, onda se za njega kazuje, da reflektuje, jer se vraća u se i pregiba se kao nada se. Zove se pak refleksija *psihološka*, kojom se um vraća k svojemu vlastitom činu, pa ga promatra, u koliko je to pojam subjektivni; a zove se *ontološka* (objektivna) ona, kojom se um vraća k svojemu činu (k pojmu objektivnom), pa promatra izraženi predmet.

4. Sinteza (synthesis) jest *čin, kojim um više stečenih ideja spaja u jedan pojam.*

5. Analiza (analysis) ili razgloba jest *apstrakcija upravljena na ideje.* A to onda biva, kada svoju pozornost svraćamo na jedan samo ili drugi znak (biljeg) ideje, jer time ideju kao razglabamo u njezina počela.

6. Prispodabljanje (comparatio) jest *ono djelovanje uma, kojim on svraćajuć pozornost na više stvari ili ideja sad ovu, a sad onu promatra istražujuć njihove megjusobne odnose*, kao što su to sličnost, razlikost, ovisnost i t. d. Shvaćanje to istovjetnosti, sličnosti, razlikosti, što slijedi po učinjenom prispodabljanju, zove se *shvaćanje prispodobno* (apprehensio comparativa). Shvaćanje prispodobno jest daklè *shvaćanje kakova odnosa megju dvjema stvarima ili idejama.*

7. *Spoznaja prva i druga* (intentio prima et secunda). Svaki čin shvaćanja zove se spoznaja, u koliko njime ide, teži za tim, da predmet spozna. Prema tomu bit će spoznaja prva (intentio prima sive directa) ona, kojom um ravno ide za tim, da spozna stvar, kakva je u sebi. A spoznaja druga (reflexa) jest ona, kojom

se um obraća na predmet, u koliko opstoji u njem. Druga daklè spoznaja promatra ili sam prvi čin uma ili toga čina predmet, u koliko je shvaćen, spoznan, i po onom, što tomu predmetu odgovara jedino djelovanjem samoga uma. Ta se pak spoznaja zove *druga*, jer se nužno odnosi na prvi čin i jer nekim načinom sam taj prvi čin u pretres uzima.

Da se to uzmogne razumjeti, treba samo to imati na pameti, da
se mogu stvari uzeti u pretres dvovrsno: ili kakve su u sebi n. pr.
biti bijel, što n. pr. snijegu pripada, kakav je u sebi: to je predmet
prve spoznaje; ili kakve su odnosno na um, koji ih shvaća, to jest, to
je ono, što stvarima pripada radi toga, što su i u koliko su shvaćene
od uma, n. pr. Petar je čovjek: to je predmet spoznaje druge.

Što se pak tiče samih imena prve i druge spoznaje, mogu se
ovako razjasniti. Kao što tijelo, koje se giblje, ide k stanovitomu mjestu,
tako i um, koji nešto poznaje, tom spoznajom ide ze nekim predmetom.
Ali ono, što se giblje, kao n. pr. lopta, kojom udarimo o zid, nalazi kad i kad
kakvu zapreku, kao ovdje lopta što naigje na zid kao na zapreku, onda
se lopta odrazuje i vraća k onomu, koji ju je bacio. Tu je dakle dvo-
struka težnja lopte: prva je upravna, kojom lopta ravno ide k zidu; druga
je refleksna, kojom se od zida vraća k onomu, koji ju bacio. Slično se
dogagja umu. Često on ide svojom spoznajom za predmetom n. pr. za
tim, da shvati zid, a to je prva spoznaja ili upravna (directa intentio et
prima), a kad je shvatio zid, onda se od zida shvaćenoga vraća u se i
k toj svojoj spoznaji, i spoznaje zid, u koliko shvaćen, a ta se spoznaja
zove refleksna ili druga (cognitio reflexa et secunda intentio).

Članak 2.

Kako se ideje dijele po svojem izvoru.

17. Po svojem izvoru dijele se ideje na zorne i umjetne. Ideja zorna (intuitiva, koju neki zovu prvotnom, primitiva) jest *ona, na koju isti nazočan predmet um opredjeljuje.* Zreti bo predmet ne znači ništa drugo.

nego shvatiti, da je predmet nazočan. Nazočan pako jest onda predmet, kada posredovanjem nutarnjega ili vanjskoga osjeta na um djeluje. Odatle slijedi, da je zorna ideja dvovrsna: upravna i rasudna. Ideja, kojoj predmet biva nazočan po vanjskim osjetima, zove se upravno-zorna (intuitiva directa), n. pr. ideja sunca, ružice, glasa; ideja pako, kojoj predmet biva nazočan po nutarnjem osjetu, zove se rasudno-zorna (intuitiva reflexa), n. pr. ideja boli, glada.

18. Ideja umjetna (factitia) jest *ona, koju si um sam tvori spajajuć više zornih ideja, da si koji još nikada nevigjeni predmet predstavi, ili rastvarajuć jednu ideju na njih više* (objektivno). Umjetna je ideja takogjer dvovrsna: samovoljna ili razgovorna. Ideja se umjetna zove samovoljna (arbitraria), *kada se po miloj volji ideje spajaju*, n. pr. ideja zlatne ruže. Jest pako ideja umjetna razgovorna (discursiva) ili izvedena (deducta), kada se razgovorom i umovanjem do nje dolazi, n. pr. ideja o Bogu.

Umjetne ideje krug naših spoznaja znatno šire, te su nam u svagdanjem životu od velike koristi. Sva bodjela, koja na lijepe i mehaničke znanosti spadaju, imaju svoj izvor u umjetnim idejama; jer um ne stvara posve novih ideja, nego samo počela raznih ideja, crpenih iz naravi, raznoliko spaja.

Ima idejâ stranom zornih, á stranom umjetnih, n. pr. ideja o prijatelju, koji šta trpi. Neke su pak zorne ideje stranom upravne, a stranom rasudne, n. pr. ideja o vlastitom tijelu. Neke su napokon umjetne ideje stranom samovoljne, a stranom izvedene, n. pr.

ideja o junacima, kako ih pjesnici na vjerojatan način opisuju.

Članak 3.

Kako se ideje dijele po svojem predmetu.

§ 1.

Kako se ideje dijele po svojoj sadržini.

19. Po svojoj sadržini dijele se ideje:

1. *Na jednostavne i sastavljene.* Jednostavne (simplices) ideje jesu one, *koje se ne sastoje od više znakova, niti se mogu u više njih rastaviti.* Tako n. pr. tvrditi jest nešto jedno, što se ne da u više znakova rastaviti.

Sastavljene (compositae) pako ideje jesu one, *koje se od više znakova sastoje*, te se dadu u više njih rastaviti, n. pr. ideja o kući, o čovjeku.

3. *Na konkretne i apstraktne* (izlučne). Konkretne jesu one, *koje nam predstavljaju stvar, u koliko je nečim opredijeljena, u koliko ima kakvu vlastitost*, t. j. koje predstavljaju subjekat opredijeljen kakvom formom, vlastitošću (v. 16. 2). Apstraktne pako ideje jesu one, *koje samu formu, kakvu vlastitost subjekta predstavljaju kao odijeljenu od subjekta, u kojem se nalazi.* Kada n. pr. velim *mudar*, to izričem i subjekat, koji je mudar, i istu formu, t. j. istu mudrost, po kojoj je mudar: to je ideja konkretna; kad pako velim *mudrost*, to ne gledam ni na kakav subjekat, u kojem se nalazi ili može nalaziti, nego uzimam u pretres samo ono, što mudrost u sebi znači: to je ideja apstraktna.

Nešto može biti konkretno na tri načina: *metafizički*, kada se forma, što opredjeljuje subjekat, bitno

u njem nalazi; n. pr. čovjek, jer čovjek nutarnjim i bitnim načinom ima narav čovječju; *fizički,* kada je forma, istina, u subjektu, ali ne bitno; n. pr. učenjak, u koga je, istina, učenost, ali ne bitno; *logički,* kada je forma, što opredjeljuje subjekat, izvan njega; n. pr. hvaljen, čemu je forma apstraktna: biti hvaljen, što je bez sumnje izvan subjekta.

Stvar, koja se kakvim vlastitostima opredjeljuje, zove se subjekat, a same te vlastitosti, koje subjektu pripadaju, zovu se forma. Sve se naime stvari nekim znacima očituju, a mi ih drugačije ne možemo ni spoznati, nego pomoću tih znakova, u koliko nam se očituju. Odatle dolazi, da stvari shvaćamo kao sakrivene pod tim znacima ili vlastitostima, pa da ih zovemo podmetima ili subjektima, jer su one znacima ili vlastitostima kao podmetnute. Te pako vlastitosti zovemo formama; jer kao što n. pr. rastopljen vosak tvorilom dobiva stalan oblik, n. pr. svijeće; isto je tako svaka stvar u sebi kao neopredijeljena, te se nekim vlastitostima ili kakvoćama opredjeljuje, da bude takva, kakva jest, a ne drugačija; tako n. pr. pravednost i mudrost čine, da je subjekat pravedan i mudar.

§ 2.

Kako se ideje dijele po svojem opsegu.

20. Po svojem *opsegu* dijele se ideje na *osebne, općenite, česne.*

1. Ideja osebna (singularis) jest ona, *koja nam pojedinu stvar, t. j. onima znacima opredijeljeni predmet predstavlja, koji upravo na njega samo spadaju.*

Drugim riječima: Osebna ideja jest ona, koja nam nešto jedno predstavlja, što nije mnogima zajedničko, nego što je od drugih odijeljeno; što se prema onomu, po čem se zove jedno, ne može o mnogima tako tvrditi, da se u njima umnaža; n. pr. ideja o Petru, o ovom konju. Znakova, koji predmet opredjeljuju i očituju, ali ga ne sačinjavaju, ima sedam; jesu pako po starijoj kitici:

Domovina, forma, vrime:
To na mene samo spada;
Mjesto, familija, ime,
Tvoja nisu; čujder sada:
Pojedinac bit ću pravi,
Kad se još *figura* stavi.

2. *Ideja općenita (universalis) jest ona, koja tako izriče nešto jedno, da se ono mnogima umnaža, te je svako od njih isto, što ono, pa se o mnogima tvrditi može.* Tako se n. pr. čovjek jednim objektivnim pojmom predstavlja, ali se ipak u mnogima tako nalazi, da se narav čovječja u njima umnaža, i da je svaki od tih mnogih u istinu čovjek.

Predmeti, o kojima se općenita ideja može tvrditi, a koji njezin opseg sačinjavaju, zovu se njezini subjekti.

3. *Ideja česna (particularis) jest ideja općenita na jednu samo, i to neopredijeljenu čest svojega opsega stegnuta;* n. pr. neki čovjek, neki vojnik.

4. *Ideja skupna (collectiva) jest ona, koja predstavlja mnoge stvari, u koliko sačinjavaju nešto jedno;* ili jest ona, *koja mnogo pojedinih, osebnih stvari predstavlja, što se na način jedne u pretres uzimaju:* n. pr. vojska,

obitelj, grad, stado, Travnik, Sarajevo, Brod, Zagreb. Te ideje predstavljaju nešto jedno, što se cijelo ne nalazi u pojedinim stvarima, nego u svima skupa.

Treba pamtiti:

a) Skupna ideja dovodi se na osebnu, jer u istinu samo nešto jedno predstavlja.

b) Općenita se ideja jako razlikuje od skupne. Jedna se i druga odnosi na više predmeta; jedna se i druga tvrdi o više predmeta; nu općenita se ideja tvrdi cijela o svakoj i pojedinoj stvari, a skupna se tvrdi samo o svima skupa uzetima, jer su samo sve skupa uzete predmet skupnoj ideji, a pojedine su stvari samo čest predmeta. Tako n. pr. dobro velim: ovaj je vojnik čovjek, jer je cijelo bistvo čovječje u vojnika; nu ne mogu podnipošto reći: ovaj je vojnik vojska, nego samo: ovaj je vojnik čest vojske; ili: svi ovi vojnici skupa sačinjavaju vojsku.

c) U ostalom može i skupna ideja postati općenita; jer kao kad više stvari prispodobimo, možemo, ako hoćemo, ono samo uočiti, što je općenito; isto tako možemo i više predmeta, što skupne ideje sačinjavaju, prispodobiti, ter samo ono u pretres uzeti, što je u njima općenito. Tako dobijemo općenite ideje o vojsci, gradu, obitelji. Grad, u koliko se može protegnuti i na Zagreb i na Brod i na Sarajevo kao na svoje subjekte, jest ideja općenita; nu pojedini gradovi: Sarajevo, Brod, Zagreb, jesu ideje skupne. Tako reci o vojsci, obitelji i t. d.

21. Ideja napokon, koja sve nadilazi (transcendentalis), *zove se ona, koja nešto izriče, što se tvrdi ne samo o mnogim stvarima, nego o svima, štogod ih je i štogod ih se još može iz-*

misliti. Ima ih šest, a jesu: *biće, stvar, jedno, nešto, istinito, dobro.* Ti pojmovi i svi oni, koji se iz njih izvode, zovu se neopredijeljeni, a jesu ti pojmovi u svačijem čovječjem razumu prvotni i svima zajednički.

§ 3.

O razredbi općenitih ideja.

22. Reklo se, da je prva spoznaja ona, kojom se poznaje sam predmet, kakav je u sebi; a spoznaja druga jest ona, kojom se poznaje ili sam čin našega uma ili sam predmet, ali ne kakav je u sebi, nego kakav je u razumu kao shvaćen od njega. Ona se spoznaja zove upravna (direktna), a ova rasudna (refleksna). Prva spoznaja jest temelj tako zvanim kategorijama, a druga spoznaja jest temelj raznim načinima, kojih ima pet, kako se može nešto, mnogima zajedničko, o mnogima tvrditi.

Može se pako nešto jedno o mnogim drugima pojedince tvrditi na pet načina. Štogod bo se o mnogim stvarima može tvrditi, ili im pripada nužno ili ne nužno. Ako im pripada, ali ne nužno, zove se *prigodno.* Ako im pako pripada nužno, onda ili im sačinjava bistvo ili je samo nužno spojeno sa bistvom. Ako je nužno spojeno sa bistvom, zove se *vlastito.* Ako pak sačinjava bistvo: ili izriče cijelo bistvo, pa se zove *vrst;* ili izriče samo čest njegovu; ako izriče čest bistva, onda ta čest ili je općenita mnogim vrstima, i jest *rod,* ili je ona čest bistva, po kojoj se od drugih vrsti istoga roda razlikuje, i jest *razlika.*

Prema tomu:

1. Vrst (species) jest *sve ono, što izriče bistvo općenito mnogim pojedincima.* Bistvo je pako ono, što se

odgovara na pitanje: Što je ova ili ona pojedina stvar? Promisli, što misliš, kad kažeš: Ovo je čovjek, pa ćeš imati dosta jasan pojam o bistvu. Bistvo je stanje, u kojem se tko ili što nahodi po svem, po čem je ono, što je.

2. Rod (genus) jest *sve ono, što je mnogim vrstima općenito.* Tako n. pr. čovjek i zvijer imaju to zajednički, da su životinja. Životinja im je dakle rod.

3. Razlika (differentia) jest *ono, po čem se svaka vrst razlikuje od svih drugih vrsti, koje se pod istim rodom sadržavaju.* Razlika je dakle bitna čest, koja se u rodu ne sadržava, a koja, kad se s idejom roda spoji, vrst predstavlja. Tako se vrst čovječja razlikuje od vrsti zvjerske po tom, što je čovjek razložan, a zvijer nerazložna. Razložno dakle i nerazložno: to su razlike, koje sa rodom životinje sačinjavaju vrst čovječju i zvjersku. Odatle razabireš, da su rod i razlika dvije česti vrsti.

4. Vlastito (proprium) jest *ono, što se, ako i nije sastavna čest bistva, sa bistvom ipak spaja i iz njega nužno proizlaži;* zato se i veli prvo, da ono spada *samo na onu vrst* (ili rod), bar ponajviše, o kojoj se izriče; drugo da spada na *svaku* pojedinu stvar, koja se u vrsti nalazi; treće da *uvijek* na svaku pojedinu stvar spada, tako, da nijedna stvar one vrsti ne može biti bez toga. Takve su vlastitosti u čovjeku n. pr. moći se smijati, govoriti.

Što narav zahtijeva n. pr. ruku, nogu i t. d. zato, da bude u sebi cijela, može se takogjer *vlastito naravno* nazvati, premda bi subjekat, na koji spada, mogao bez toga biti.

5. Prigodno logičko (accidens logicum) jest *ono, što može u stvari biti i ne biti, a da bistvo ostane nepovrijegjeno,* to jest, a da stvar ne prestane biti ona, koja jest. Tako je n. pr. u čovjeka prigodna učenost, a u mramora okruglost, jer se čovjeku prigodilo, dogodilo, da je učen, a mramoru, da je okrugao, premda je mramor mogao i drugi koji oblik imati, a čovjek mogao biti i neuk.

§ 4.

O podregjenju vrsti i rodova.

23. Kao što kad se vrst prispodobi sa vršću, dobiva se ideja roda, tako, kad se rod prispodobi sa rodom, tvori se ideja višega roda; i tako se to prispodabljanje nastavlja, sve dok se ne dospije do nekoga najvišeg roda. Tako se dobiva neka stupaljka vrstî i rodova, koja počinje najnižom vršću, a svršuje najvišim rodom. Takovu stupaljku predstavlja tako zvano Porfirijsko stablo.

Stablo Porfirijsko.

Supstancija (samostojnik)	bestvarna (duh). tvarna.
Tijelo	neorganičko (rude). organičko.
Živo	neosjetno (biline). osjetno.
Životinja	nerazložna (zvijer). razložna.
Čovjek	ovaj čovjek. onaj čovjek

To se stablo tako zove po Porfiriju, koji se njime prvi poslužio. Porfirije se rodi u Siriji, a živio 223. 304. poslije Isusa. Bio je

učenik Plotinov (205.—270. p. Is.). Porfirije umrije u Rimu kao neprijatelj kršćanske vjere.

U toj stupaljci stavi se kao najviši rod *supstancija*, to jest biće, koje samo po sebi stoji te ne opstoji u drugom kao u svojem subjektu. Supstancija se dijeli na *bestvarnu i tvarnu.* Te razlike zajedno sa rodom sačinjavaju dva roda: *tijelo* i *duh.* Pustivši duha, kojega bi valjalo na razne vrsti angjeoske razdijeliti, dijeli se drugi rod, naime tijelo, na *neorganičko* i *organičko.* Tijelo neorganičko dijeli mineralogija na bezbrojne vrsti: druga pako razlika, naime *organičko* zajedno sa rodom *tijelo* sačinjava vrst *živo.* A *živo* dijeli se na *neosjetno* (biline), o čem raspravlja botanika, i na *osjetno,* što (naime koja razlika) sa svojim rodom *živo* sačinjava vrst *životinja.* Ostavivši na stranu životinju nerazložnu ili zvijer, o čem raspravlja zoologija, zadrži se razlika *razložna,* koja zajedno sa svojim rodom *životinja* sačinjava vrst *čovječju.* Ta pako vrst jest najniža, jer pod sobom ima pojedine ljude.

24. Takova se stupaljka može za sve ono prirediti, štogod se o pojedinim stvarima dade tvrditi. Jer kao što smo, počevši od najniže vrsti čovjeka i odstranivši sve razlike, tvorili sve više i više općenite pojmove, te došli do najopćenitije ideje supstancije (samostojnika); isto tako možemo, odstranjujući razlike doći do najviših rodova kolikoće, djelovanja i t. d. Tako se n. pr. krjepost dovodi do roda kakvoće, množina do roda kolikoće, piti do roda djelovanja i t. d.

25. Sada ćeš lako razumjeti, što slijedi:

1. Opseg općenite ideje i njezina sadržina jesu u obratnom razmjeru. Tvoreći bo više rodove izlučujemo sve više i više bitne znake, koji niže rodove sačinjavaju. Odatle pako slijedi, da rodovi to manje znakova imaju, što su viši; to jest, što su rodovi viši, to je sadržina ideje manja. Nu što je rod viši, to ideja ima veći opseg. Što je dakle manja sadržina općenite ideje, to je veći opseg; i obratno.

Odatle se izvode dva pravila:

Prvo. Rodóvi se mogu tvrditi o vrstima, a vrsti o pojedinčetima; n. pr. Petar je čovjek; čovjek je životinja. Razlog je tomu taj, što je sadržina nižih rodova veća od sadržine viših, t. j. što se u nižim rodovima sadržavaju viši.

Drugo. Ne mogu se obratno pojedinčeta tvrditi o vrstima, niti vrsti o rodovima; ne može se n. pr. reći: životinja je čovjek. Razlog je tomu taj, što se u višim rodovima ne nalaze oni znaci ili one razlike, što sačinjavaju niže.

2. Bližnji rod (genus proximum) koje mu drago pojedine stvari jest ono, što neposredno onu vrst sadržava, koja se traži. Životinja je n. pr. rod bližnji gledom na Petra.

3. Rod srednji ili podregjeni (genus subalternum) jest svaki rod, koji je vrst višega roda.

4. Rod najviši (genus supremum) jest onaj, koji se ni pod jednim drugim rodom ne sadržava.

5. Najniža vrst (species infima), koja se i zove prava vrst, jest ona, koja pod sobom nema nijedne druge vrsti; a srednja je vrst, pod kojom se druga koja vrst nalazi.

6. Vrsna ili zadnja razlika (differentia specifica seu ultima) jest ona, koja sa bližnjim rodom vrst sačinjava.

Razložno n. pr. jest zadnja razlika obzirom na čovjeka.

Rodne razlike (differentiae genericae) jesu one, koje sa višim rodovima sačinjavaju srednje vrsti.

7. Cijelim rodom (toto genere) dvoje se razlikuje, kad se pod istim bližnjim rodom ne sadržava; n. pr. Juda i stablo, na koje se objesio.

Vršću (specie) se ono razlikuje, što se, istina, na isti bližnji rod proteže, ali se u nečem bitnom razlikuje; n. pr. Aleksandar Veliki i konj mu Bucefal.

Brojem (solo numero) napokon razlikuje se ono, što je pojedince iste vrsti; n. pr. Petar i Pavao.

§ 5.

Kategorije.

26. Kategorije su počela, oko kojih se vrti svako pitanje, a jesu *niz rodova i vrstî sadržanih pod jednim istim najvišim rodom.* Prema tomu su kategorije najviši rodovi stvarî; jer ono, što se o pojedinim stvarima tvrdi (κατηγορέω = izričem, tvrdim nešto o nečem, τί τινος), možemo na vrsti i rodove dovesti, tako, da napokon do najvišega roda dogjemo; a ti najviši rodovi zovu se kategorije (κατηγορία = ono, što se o čem izriče). Takovih kategorija (razreda, u koje uvršćuje sve, što biva, ili se misli, da biva) navodi Aristotel deset, a jesu: supstancija, kolikoća, kakvoća, odnos, djelovanje, trpljenje, gdje, kada, položaj, ruho (odijelo).

Nešto može na dva načina opstojati: ili u sebi ili u drugom. Supstancija je biće, koje samo po sebi i u sebi opstoji, a sve se ostale kategorije u tom podudaraju, da ne mogu same po sebi opstojati, nego opstoje

u kakvoj supstanciji kao u subjektu, u kojem su kao kakva vlastitost. Tih potonjih devet kategorija zovu se takogjer devet najviših rodova bića prigodnoga (accidentis). To pako biće prigodno jest metafizičko (accidens metaphysicum), a ono jest svako biće, koje ne može po sebi opstojati, nego mu je od potrebe drugo biće, u kojem da opstoji. Razlikuje se pak prigodno metafizičko biće od prigodnoga logičkog bića, jer logičko prigodno biće jest ono, što može u kojoj stvari biti, a može i ne biti.

1. Biće u sebi ili *supstancija* (οὐσία) tvrdi se kako o supstanciji osebnoj, n. pr. o Petru, kao i o supstanciji općenitoj, shvaćenoj kao vrst, n. pr. čovjek, ili kao rod, n. pr. životinja. Uzme li se supstancija u pretres na prvi način, to ju Aristotel definuje: da je *ona, koja niti se tvrdi o kakvu subjektu, niti se u kakvu subjektu nalazi.* Takvu supstanciju metafizici zovu podmetak (suppositum) ili osoba (persona), ako ima narav razumnu. Ako se pak supstancija uzme ne kao osebna, nego kao općenita bud kao vrst bud kao rod, onda za nju Aristotel tvrdi, da je *ona, koja nije u subjektu, ali se o subjektu tvrdi.* Tako n. pr. čovjek i životinja jesu, istina, nešto, što u sebi opstoje, ali se ipak tvrde o pojedinčetima. Zato se u prvom redu i ponajglavnije ona supstancija zove supstancija, koja je osebna; jer ona opstoji sama po sebi, dočim općenita supstancija ne opstoji drugačije, nego samo odnosno na osebnu.

2. *Kolikoća* (quantitas, ποσόν) *i kakvoća* (qualitas, ποιόν). To su dva metafizička prigodna bića, koja pripadaju supstanciji, u koliko se sama u sebi uzima u

pretres, i to kolikoća joj pripada kao tvar, a kakvoća kao forma.

Kolikoća jest ono, što supstanciju čini protegnutom u prostoru, ili je ono, što čini, da supstancija ima česti izvan česti. Jest pako kolikoća ili neprekidna (continua) ili prekidna (discreta), u koliko se česti, u koje se proteže, vežu zajedno ili ne vežu. Prekidna je kolikoća n. pr. množina, broj. Neprekidna pako kolikoća može biti ili olina jedne omjere (dimenzije), a to je crta (linija), ili olina dviju omjera, a to je površina, ili je olina triju omjera, a to je tijelo matematičko (corpus mathematicum).

3. *Kakvoća* (qualitas) jest ono, što se odgovara na pitanje: kakva je stvar; to jest sve ono, što se supstanciji za njezino usavršenje pridodaje; n. pr. krjepost. Ove su joj bližnje vrsti:

a) Lakoća u djelovanju (habitus) i raspoloženje (dispositio), što sklanjaju i raspolažu subjekat na to, da lako djeluje. Teže se može habitus odstraniti iz subjekta, nego raspoloženje: to im je razlika.

b) Moć i nemoć (potentia et impotentia) jest sposobnost nešto djelovati ili trpjeti, ili njezin manjak.

c) Svaka kakvoća, po kojoj biva kakva promjena, bila sad ta promjena stalna, n. pr. bljedilo iza bolesti; bila prolazna, n. pr. bljedilo od straha.

d) Figura (uzeta u pretres matematički) i forma (uzeta u pretres fizički) jesu način, što nastaje iz završetka kolikoće.

4. *Odnos* (relatio, πρός τι). Tri su kategorije, koje su za se, a to su supstancija, kolikoća i kakvoća. Ostalih pak sedam odnose se na nešto drugo. Od tih je prva

kategorija sam odnos, na koji spada, da jedno odnosi na drugo, n. pr. otac, sličan, jednak. Drugih pak šest kategorija, ako i nisu sam odnos, a ono ga u svojem pojmu uključuju; jer *djelovanje* i *trpljenje* dobivaju se, u koliko čin ili iz principa proishodi ili se u subjektu prima; *gdje* tvrdi prisutnost u mjestu; *kada* odnosi se na vrijeme ter ga opredjeljuje; *položaj* jest razregjenje česti u mjestu; *ruho* dobiva ime po odjeći ili oružju ili nakitu i uresu.

5. *Djelovanje* (actio, ποιεῖν) jest svaka promjena, u koliko proizlazi iz uzroka, koji djelatnost svoju razvija; n. pr. gibati, ugrijati.

6. *Trpljenje* (passio, πάσχειν) jest svaka promjena, u koliko ju tko prima; n. pr. bijen, ugrijan.

7. *Gdje* (ubi, ποῦ), čim se mjesto naznačuje; n. pr. biti gore, dolje.

8. *Kada* (quando, ποτέ), čim se vrijeme opredjeljuje; n. pr. prošlo, sadanje, buduće.

9. *Položaj* (situs, κεῖσθαι), koji nastaje iz načina, kako se česti kojega tijela stave na kakvo mjesto; n. pr. sjediti, ležati.

10. *Ruho* (habitus od habere, ἔχειν) u pravom i prenesenom smislu, čim i u koliko se koje tijelo odijeva, pokriva; n. pr. odjeća, prsten, politura stola.

27. Broj i razlika kategorijâ ne ravnaju se po broju stvarî, jer se može koja stvar pod različitim obzirima dovesti do više različitih kategorija. Ravnaju se dakle broj i razlika kategorijâ po broju pitanjâ, što se mogu o prvoj supstanciji staviti, jer sva filozofija tamo smjera, da se prva supstancija potpuno i savršeno spozna. Nema pak pitanja, što bi se moglo o prvoj

supstanciji staviti, a što se ne bi moglo svesti na jedno od tih deset: jer što se na pitanje: Što je koja stvar, odgovara, odnosi se na prvu kategoriju supstancije; što se pak odgovara na pitanje: kolika je stvar, spada na kategoriju kolikoće; a što se odgovara na pitanje: kakvá je stvar, spada na kategoriju kakvoće, i t. d.

28. Rekosmo, da nešto može biti općenito na dva načina: upravno i rasudno; i to općenito, u koliko je predmet upravne spoznaje, dijeli se na kategorije (praedicamenta); u koliko je pako predmet rasudne spoznaje, dijeli se na vrst, rod, razliku, vlastito, prigodno (quinque praedicabilia). U koliko n. pr. u čovjeku ono promatram, što ga po naravi njegovoj ide, ne gledeć na to, što mu um nadodaje, dovodim ga do kategorije supstancije; u koliko pak u njem ono promatram, što ima djelovanjem uma, tvrdim, da je vrst.

29. Biće (ens) nije rod; jer na rod spada, da zajedno sa razlikom čini vrst; pojam se pako razlike ne sadržava u pojmu roda; no biću se ne može nijedna razlika nadodati, što se ne bi u pojmu bića već nalazila. Drugim riječima: svi pojmovi konačno se dovode do ideje bića, koja je od svih najjednostavnija. A upravo zato, što se biće tvrdi ne samo o kakvu stanovitu razredu stvari, nego naprosto o svima, štogod ih se samo pomisliti može, ideja bića nije rod, nego nadilazi sve rodove. Svaki bo rod ima svoje razlike, što su izvan bistva samoga roda; no nijedna razlika ne može biti izvan bića, jer nebiće ne može biti razlika.

Članak 3.

Kako se ideje dijele po svojoj savršenosti, kojom svoj predmet predstavljaju.

30. Imala ideja izvor koji mu drago, bio njezin predmet, što ga predstavlja, ma koji, može ona svoj predmet više ili manje savršeno predstaviti. Po toj savršenosti, kako predstavljaju svoj predmet, dijele se ideje:

1. Na *jasne i nejasne.* Ideja jasna (clara) jest ona, *koja se od toliko i takvih znakova sastoji, koliko je umu dosta, da može njome predstavljeni predmet razlučiti od svakoga drugoga.* Ideja pak nejasna ili tamna (obscura) jest ona, *koja se ne sastoji od dostatnih znakova, da bi se njome mogao predmet od predmeta razlučiti.* Tako n. pr. znaš željezo od drugih ruda razlikovati, makar i ne znao znakova nabrojiti, po kojima se od njih razlikuje, te imaš ideju željeza jasnu; nu možda ne znaš mramora od drugoga kamena razlikovati, premda si ga već više puta vidio, te imaš ideju mramora nejasnu.

2. Ideja jasna dijeli se na *razlučnu, nerazlučnu i zamršenu.* Bit će razlučna (distincta), ako možeš bar neke znakove, po kojima se predmet luči od drugih, razlikovati ter ih i nabrojiti. Imaš n. pr. ideju o čovjeku razlučnu, jer možeš i znakove nabrojiti, po kojima se razlikuje od drugih. Ako pako ne možeš znakova razlikovati, onda se ideja zove nerazlučna (indistincta), kad je jednovita, a zamršena (confusa), kad je sastavljena. Tako je n. pr. ideja, što ju imaš o tvrgjenju, o opstojanju, nerazlučna, jer jednovita; ideja pak o pravici bit će zamršena (pometena), ako joj ne znaš razlikovati počelâ, od kojih je sastavljena.

3. Ideju razlučnu nazvat ćeš *potpunom* (completa), ako pred- možeš sve znakove razlikovati, po kojima se jedan met luči od drugih; a *nepotpunom* (incompleta), ako je ne možeš svih znakova razlikovati. Odatle slijedi, da nepotpuna ideja stranom razlučna, a stranom zamršena. Tako n. pr. imaš ideju o životinji potpunu, a o magnetu možda nepotpunu.

4. Ideja napokon *izjednačna* (adaequata) jest ideja potpuna, od koje sve znakove pojedince i razlučno shvaćaš tako dugo analizu nastavljajuć, dok do prvotnih i jednostavnih znakova ne dogješ. Prestane li analiza prije, nego li se do tih zadnjih počela dogje, dobit ćeš ideju *neizjednačnu* (inadaequata).

5. Budući da se izjednačna ideja mora sasvim sa predmetom svojim izjednačiti, to se može samo ona ideja punim pravom tako nazvati, koju su stari *iscrpnom* (comprehensiva) zvali. Jest pako ideja iscrpna ona, koja sav svoj predmet iscrpe, to jest, koja toliko o predmetu shvati, koliko se može o njem shvatiti. Odatle slijedi, da bi se tom idejom moralo shvatiti ne samo one znakove, što bistvo predmeta sačinjavaju, nego takogjer i sve ono, što je sa bistvom spojeno nužno ili nenužno, ter sve vlastitosti i različne stupnje savršenosti, sve moguće kakvoće, sve odnose, što ih ima ili može imati, sve, štogod biva ili može bivati, tako ter ne bi ništa ostalo od onoga predmeta nepoznato. Takova šta nije nijednomu čovjeku dano.

31. Možemo i moramo se trsiti, da do jasnih, razlučnih i potpunih ideja dogjemo; to osobito spada na znanosti. Bit će ti u tu svrhu od velike pomoći:

1. Ne smijemo brže bolje, na vrat na nos, stvari promatrati, jer ih ne možemo sve jednim jedinim pogledom pregledati, nego treba tomu vremena, revnosti, opetovna razmatranja.

2. Ne smijemo na jedan put više predmeta u pretres uzimati, nego nam valja jedan samo odabrati, te čest po čest, znak po znak pozorno i zrelo promatrati.

3. Treba stvari nepoznate sa dobro već poznatima, osobito sa sličnima prispodabljati, da se može razabrati, šta imaju zajedničko, a šta vlastito. Isto tako valja i pojmove nejasne i nerazlučne prispodabljati sa jasnima i sa razlučnima.

4. Razmatrajuć i rasugjujuć stvari treba da se držiš kakva reda i kakve metode, jer često jedna stvar, kad ju dobro spoznaš, dovodi do druge nepoznate.

5. Kakogod što spisatelj najprije valja da predstavi u umu svome, šta će pisati; tako valja da predstavi, i kako će pisati. Što misliš, da si shvatio, gledaj da izrekneš ili napišeš. Često naime biva, da nam se čini, da smo šta jasno i potpuno shvatili, a poslije se vidi, da nijesmo.

6. Ako znaš koju stvar razdijeliti i definovati, kako treba, neka ti bude znamenje, da si ju shvatio; i obratno.

Članak 4.

Kako se ideje megju sobom prispodabljaju.

32. Prispodobivši dvije ideje n. pr. boje i gibanja s obzirom na isti predmet, u kojem se nalaze, vidim, da se te ideje dadu spojiti, tako da mogu sasvim dobro

kazati: nešto se crveno giblje. *Takve ideje, koje jednoj istoj stvari ujedno odgovaraju i u jednu se sastavljenu ideju mogu spojiti, zovu se združive, spojive* (sociabiles seu consentientes); kada se pako ne dadu spojiti, zovu se *nespojive, nezdružive* (insociabiles seu repugnantes). Boja n. pr. i misao jesu ideje nespojive.

Predmeti, koji se nespojivim idejama izriču, zovu se oprječni (opposita). Jesu pako predmeti oprječni *svi oni, koji u jednoj istoj osebnoj (pojedinoj) stvari s istoga gledišta skupa ne mogu da budu.*

Kada se dakle dvije ideje prispodobe, onda su one ili nespojive i u nekakvoj oprjeci, ili su spojive. Najprije ćemo govoriti o nespojivim i oprječnim idejama, a onda o spojivima.

33. Kad je jedno s drugim u oprjeci, onda biva ta oprjeka ili po kakvu ili po nikakvu zakonu. Kad se oprjeka ne drži nikakva zakona, tako da je jedno u oprjeci ne samo s jednim drugim, nego s mnogima bez stanovita zakona, onda to nije ni prava oprjeka. Prava je oprjeka samo onda, kada je jedno samo sa jednim jedinim u oprjeci, i to po stanovitu zakonu. A koliko je tih zakona? Četiri: protuslovlja, lišavanja, protivnosti i odnosa.

34. Ideje *protuslovne* (contradictoriae) *jesu one, od kojih što jedna tvrdi, to druga niječe;* tako se dakle imaju, kako se ima tvrgjenje i nijekanje jedne iste stvari; biće i nebiće, čovjek i nečovjek. Što dakle jedno od protuslovno oprječnih tvrdi, to drugo niječe; što jedno stavi, to drugo uništi. Odatle slijedi, da oprjeka protuslovna ne može imati sredine; jer štogod rekneš, ili jest ili nije.

35. Ideje *lišavne* (privativae) jesu one, *od kojih jedna izražava savršenost kojega subjekta, a druga, da je isti subjekat lišen te savršenosti, koja ga ide.* Lišavne se ideje dakle tako imaju, kako se ima tvrgjenje i nijekanje kojega znaka gledeć na subjekat, koji je sposoban da ga ima; zato se takvo nijekanje i zove lišenje (privatio). Odatle slijedi, da se lišavna ideja od protuslovne u tom razlikuje, što si protuslovna ne opredjeljuje nikakva subjekta, to jest, što ona bezuvjetno ono niječe, što se tvrdi, imao sad subjekat sposobnost za takav znak ili ne imao; lišavna si pak ideja opredjeljuje subjekat, to jest, ona tvrdi ili niječe koji znak s obzirom na subjekat, koji je sposoban da ga ima. Sljepoća n. pr. i gluhoća ne tvrde se o kamenu, premda ovaj nema ni vida ni sluha, ali ga to i ne ide; nego se vele o čovjeku, o konju i drugim životinjama, kojih narav iziskuje i vid i sluh. Odatle slijedi, da lišavna ideja može imati sredinu. Premda n. pr. nijedan čovjek ne može u isto vrijeme čuti i ne čuti, ima ipak drugi subjekat n. pr. kamen, koji u isto vrijeme ni čuje ni ne čuje, jer za to nije ni sposoban.

36. Protivne ideje (contrariae) *jesu one, koje se, pod isti bližnji rod stavljene, najviše razlikuju, tako da se u jednom istom subjektu ne mogu u isto vrijeme, mogu pako izmjenično nalaziti, samo ako nije jedno od njih u njem već po naravi.* Bijelo n. pr. i crno jesu u suprotivnoj oprjeci pod rodom vidljive kakvoće.

Neke ideje izmegju protivno oprječnih obzirom na vlastiti subjekat imaju sredinu, a neke nemaju. Sredine nemaju, kad je jedna od njih nužno u subjektu. Tako je n. pr. svaki broj nužno ili par ili nepar, a čini slo-

bodni jesu nužno ili pošteni ili nepošteni. Imaju pako sredinu, kad nije nijedna od njih nužno u vlastitom subljektu, samo ako nije koja od njih u njem po naravi. Tako n. pr. tjelesa nijesu nužno ili bijela ili crna, premda je snijeg po naravi bijel, a gavran crn.

Što od protivno oprječnih ima sredinu, stranom ima svoje vlastito ime, a stranom ga nema. Tako n. pr. boje, što su u sredini izmegju bijele i crne boje, imaju svoje vlastito ime; isto tako i ćudoredne krjeposti, što su u sredini megju protivnim zloćama. Što pako nema imena, ono mi običajemo izreći nijekajući obadvije skrajnosti; tako n. pr. za lugjake kazujemo, da nijesu ni dobri ni zli.

37. Ideje odnosne (relativae) jesu one, *od kojih se jedna proteže na drugu, tako da se megju sobom iziskuju ter jedna bez drugе ne može biti, niti se može jedna bez druge razumjeti.* Takva odnosna oprjeka opstoji megju otcem i sinom, jer se otac ne da bez sina ni pomisliti.

38. Rekosmo pod brojem 32., da su dvije ideje, kad se megju sobom prispodobe, ili spojive ili nespojive i oprječne. Do sada govorismo o nespojivim i oprječnim idejama, i to kako o oprječnim pod kakvim, tako i o oprječnim pod nikakvim zakonom. Preostaje nam dakle još protumačiti ideje spojive.

39. *Tumače se ideje spojive.*

Ideje se mogu prispodobiti ili gledeć na znake, od kojih su sastavljene, to jest, gledeć na svoju sadržinu, ili gledeć na predmet, što ga izriču, to jest, gledeć na svoj opseg.

Kad ideje po njihovoj sadržini prispodobiš, onda se one sastoje ili od istih znakova ili od različitih.

Ako se sastoje od istih znakova, zovu se *istovjetne* (identicae), ako pako od različitih, zovu se *različite* (diversae). A budući da ta istovjetnost ili različnost na iste ideje spada, zato se i jedna i druga zove *nutarnja* (intrinseca). Čovjek n. pr. i razložna životinja jesu pojmovi nutarnjo-istovjetni; jer svi znaci, što spadaju na čovjeka, spadaju i na razložnu životinju; čovjek pak i bjelina jesu pojmovi nutarnjo-različiti; jer znaci, što sačinjavaju ideju o čovjeku, ne sačinjavaju ideju o bjelini.

Istovjetnost i različnost nutarnja može biti ili *potpuna* ili *nepotpuna.* Jest potpuna, kada dvije ideje imaju sve znakove jedne iste. Tako n. pr. čovjek i životinja razložna imaju sve znakove jedne iste; čovjek pako i životinja nerazložna imaju, istina, nešto istovjetno, no razlikuju se ipak u nečem, te su zato samo odnosno-istovjetne, to jest, istovjetne su samo odnosno na one znakove, što životinju kao takvu sačinjavaju; različite su pako s obzirom na um, kojega u nerazložne životinje nema.

Odnosno-istovjetne ideje mogu biti ili bližnje (affines) ili srodne (cognatae). Ako se znaci istovjetni u jednoj i drugoj ideji nužno nalaze, zovu se ideje srodne; riba n. pr. i ptica jesu odnosno-istovjetne, i to srodne; jer je pojam životinje i u ptice i u ribe nuždan. Ako se pak istovjetni znaci ne nalaze nužno u jednoj i drugoj ideji, onda se takve odnosno-istovjetne ideje zovu bližnje; crn n. pr. škrljak i crna kabanica jesu ideje odnosno-istovjetne, i to bližnje.

40. Prispodobiš li pak ideje gledom na predmet, što ga izriču, to one ili jednu istu stvar izriču, premda

ju jedna pod jednim, a druga pod drugim obzirom izriče, ili jedne iste stvari ne izriču. Ako izriču, zovu se objektivno-istovjetne, ako li pak jedne iste stvari ne izriču, zovu se objektivno-različite. Ideje n. pr. o kamenu i bilju jesu objektivno-različite, jer se na različit predmet protežu: jedna se naime proteže na kamen, a druga na bilje; ideje pak bjeline i mrzline, premda su nutarnjo-različite, jer znaci bjeline nijesu jedni isti sa znacima, što mrzlinu sačinjavaju, jesu ipak objektivno-istovjetne s obzirom n. pr. na snijeg, jer je jedan isti snijeg i bijel i mrzal; zato se dobro veli: bijel snijeg jest i mrzal. Budući da se ta istovjetnost i različnost više na predmete, nego li na ideje proteže, to jest, proteže se na ono, što je izvan ideja, to se i jedna i druga zove objektivna i vanjska (objectiva et extrinseca).

41. Istovjetnost i različnost objektivna može također biti *potpuna* ili *odnosna*. Jest potpuna, kad jedna i druga ideja samo jednu stvar izriču, tako da se nijedna ne proteže još i na koju drugu stvar. Jest pak odnosna, kad se jedna ideja može i na druge predmete protegnuti osim na onaj, što ga druga ideja izriče. Ideja n. pr. svjetla i ideja tijela jesu odnosno-istovjetne, i to objektivno; jer sve ono, što je svjetlo, jest i tijelo, ali nije svako tijelo ujedno i svjetlo. Ima dakle idejâ, što su po jednoj česti svojega opsega objektivno-istovjetne, a po drugoj objektivno-različite.

Sve ideje objektivno-istovjetne jesu ujedno i spojive, a sve nespojive jesu objektivno-različite. Obratno se ne može ni jedno, ni drugo tvrditi.

42. Ovdje nam je napomenuti još tako zvane *združene ideje* (associatae — associatio idearum). Jesu pak združene ideje *one, koje se zbog megjusobnog veza megjusobno dozivaju, tako da se i druga ideja pobudi, kada se prva ponovi.* Taj pako vez može biti objektivan ili subjektivan. Bit će objektivan, kad neki odnos opstoji megju predmetima idejâ, kao što su to sličnost, uzročnost, oprjeka i t. d.; bit će pak subjektivan, kad neki odnos opstoji megju pojmovima predmetâ, kao kad su ti istovremeni pojmovi u sličnim ili oprječnim opstojnostima bivali, kad su slično ili oprječno utjecali na subjekat.

Glava II.

O znamenjima idejâ.

43. Do sada raspravljasmo o idejama, a sad nam je govoriti o načinu, kako se te ideje izriču, to jest, o znamenjima, kojima svoje misli izričemo. Pita se: 1. što je znamenje uopće; 2. što je riječ, to najvažnije znamenje; 3. kako se dijele riječi po sili znamenovanja; 4. kako se dijele po predmetima; 5. koje su najobičnije i najvažnije vlastitosti riječi; 6. što valja pamtiti o porabi riječi; 7. što treba znati o tumačenju riječi.

Članak 1.

Što je znamenje.

44. Pojmovi proizvedeni umom u umu i ostaju; a onaj, koji o čem misli, ima tako dugo misao na pameti, kako se dugo s njome zabavlja. No da te misli, ti pojmovi stalno ostanu u pameti i onda, pošto smo se prestali

s njima zabavljati, od potrebe je imati nešto u pameti, što zauzima mjesto predmetâ, koje poznajemo. Ono nešto, čim nam se predstavljeni predmeti i prošli u istinu u pamet dozivaju, zove se *znamenje* (signum). Ta potreboća i odatle dolazi, što mi svojih pojmova drugima ne možemo drugačije ni saopćiti, nego samo pomoću kojekakvih znamenja. Već nas ista narav nuka, da se poslužimo nekim znamenjima, nuka nas, da svoje misli, više puta i nehotice, izreknemo; to biva n. pr. kretanjem tijela, klimanjem glave, migom, prstom, mahanjem ruke i t. d.; osobito biva, to onda, kad koga šta boli. Mnogo dakle ima znamenja, kojima svoje misli izričemo. No najvažnije i najobičnije znamenje jest *riječ*. Riječi pak možemo izustiti ili ih napisati, te tako pismeno svoje misli očitovati.

Promotrimo li iole ta različita znamenja: mahanje rukom, klimanje glavom, koju riječ, n. pr. gorostas, to ćemo se osvjedočiti, da po njima shvaćamo *prvo* samo klimanje glavom, mahanje rukom, glas riječi gorostas; ali *drugo* shvaćamo i to, da se time ne će da naznači klimanje glavom, nego kakvo nezadovoljstvo; niti nam se ne će da naznači mahanje rukom, nego da krenemo na desno ili na lijevo ili da ovamo ili onamo dogjemo; niti nije ta svrha, da tko čuje samo glas te riječi gorostas, nego da shvati kakvu ljudesinu. Odatle se vidi, da nas svako znamenje do toga dovodi, da spoznamo koju stvar, što nam se sama po sebi ne otkriva. Spoznajemo dakle dvoje: samo znamenje i posredovanjem njegovim još nešto drugo. Stoga znamenje nije ništa drugo, nego *sve ono, što samo sebe umu predstavlja, te uzrokuje, da se osim njega još nešto drugo*

spozna. Ona sila, kojom nas znamenje do spoznanja druge stvari dovodi, zove se *sila značenja* (vis significandi). Cijela ta sila sastoji se u nekom nam poznatom savezu, koji megju znamenjem i znamenovanom stvari opstoji; a pomoću toga saveza spaja se ideja znamenja s idejom znamenovane stvari. Taj se pak savez osniva ili na naravi ili na ustanovi ljudi; zato se znamenje i dijeli na *naravno* (signum naturale) i *samovoljno* (signum arbitrarium). Tako je n. pr. uzdisanje naravno znamenje boli, a lovor samovoljno znamenje pobjede.

45. Uzme li se pak sam način u pretres, kako mogu znamenja umu predočiti stvar znamenovanu ter ideju o njoj u umu pobuditi, to ćemo vidjeti: 1. da neka znamenja očituju eksistenciju ili prisutnost koje stvari (signa manifestativa), n. pr. slavoluk predstavlja pobjedu; 2. da su neka znamenja takve naravi, da ona ne samo dovode do spoznaje druge stvari, nego se stavljaju umjesto stvari znamenovane, da obzirom na um njezino mjesto zastupaju, n. pr. ključi gradski, predani pobjeditelju, znače predaju grada.

Članak 2.

Što je riječ, to najvažnije znamenje.

46. Ljudi ne vide naših misli, naših želja i čuvstva: ali ih mi možemo drugima očitovati migom, kretom, mahanjem ruke, i t. d.; najsavršenije ih izričemo glasom svojih usta. Glas pako može biti *nečlankovit* (sonus inarticulatus), kad se sastoji od jednostavnih glasova, što ih zovemo samoglasnicima, kao n. pr. aaa, uuu, čim uzdisanje izričemo; e, o, i: način, kako drugima dovikujemo; ili *člankovit* (sonus articulatus), kad se ra-

znim orugjem izgovaranja glas može i razlučiti. Jesu pak ta orugja: grlo, jezik, zubi, usta; glasovi, što tako nastaju, zovu se suglasnici, a dijele se oni po orugju, kako se izgovaraju na grlene, jezične, zubne i usne. Skup iz samoglasnikâ i suglasnikâ ili jedini samo samoglasnik, razlučno izušćen, sačinjava razlučan članak ili slovku. Svi pako glasovi, što iz samoglasnikâ i suglasnikâ nastaju, zovu se člankoviti, a to zato, jer se slovkama, kao kakvim člancima, razlikuju.

Člankoviti glasovi ljudski zovu se riječi. Orugje, kojim svoje misli drugima saopćujemo, jest od naravi; da pako ove ili one riječi, ove ili one stvari ili ideje znače, toga one nemaju od naravi, pa zato ni nijesu u tom smislu naravna znamenja ni stvari ni misli. I zaista riječi nemaju same po sebi nužnu svezu sa znamenovanim stvarima. Ljudi bi dakle bili mogli riječi, što ih sada upotrebljuju, da ove ili one stvari ili misli naznače, drugačije upotrebiti, ter njima druge, dapače i protivne stvari ili misli izreći. Pa ni nemaju riječi nijedne od vlastitostî, što na naravna znamenja spadaju. Znamenjima smijanja ili uzdisanja ne treba se nitko učiti, niti ih treba koga učiti, jer su kod svih ljudi jedna ista, svim su poznata, nijesu nikakvim promjenama podvržena. No riječi nemaju nijedne od tih vlastitosti; različite su kod različitih, dapače i kod istih naroda; mnogim su promjenama podvržene; ovise o samovolji i običaju ljudi. Odatle dolazi, da su gdjekoje riječi, što su bile prije klasične, sada sasvim izašle iz običaja; a opet se druge, odavna izašle iz običaja, u red klasičnih stavljaju. Prema tomu bit će riječ: *člankovit glas ljudski, koji ustanovom ljudskom znači ideju i njezin predmet.*

Riječi dakle očituju misli, a stoje umjesto svojih predmeta.

47. Riječi su česti govora, jer govor nije drugo nego *skup riječi, odregjen zato, da nešto znamenuje.* Govor može biti potpun (oratio perfecta) i nepotpun (oratio imperfecta). Jest nepotpun, kad nema cijeloga smisla, n. pr. pametan čovjek, Petar običaje; jest potpun, kad u sebi sadržaje cijeli smisao, n. pr. pametan čovjek pazi na svoje riječi, Petar običaje svoje poslove revno obavljati.

Od čestî govora, što ih gramatici navode, logici osobito uzimaju u pretres imenice (nomina) i glagole (verba).

Članak 3.

Kako se dijele riječi po sili znamenovanja.

49. Sila, kojom se kakva stvar ili njezina ideja naznačuje (sila značenja), može biti manje ili više savršena u različitim riječima. Može naime 1. koji izričaj ili sam za se ili samo složen s drugim biti dostatan, da nešto znači; a može 2. koji izričaj više ili manje savršeno biti za to opredijeljen, da jednu istu ideju i stvar znači. Po sili značenja dakle dijele se riječi:

1. na takve, koje same sobom nešto znače, a jesu one, koje, za se uzete, imaju potpun smisao (termini significantes per se aut categorematici), tako te bez kakva nadodatka mogu biti subjekat ili predikat kakvoj rečenici; n. pr. čovjek, govoriti i t. d.; ili na takve, koje same sobom nemaju potpuna znamenovanja (termini significantes cum alio aut syncategorematici), nego samo značenje drugih riječi pobliže opredjeljuju, n. pr. neki, svaki, nijedan i t. d.

2. Obzirom na to, kako je koji izričaj savršenije ili nesavršenije opredijeljen za to, da jednu istu ideju i stvar znači, dijele se riječi *na jednolične i dvolične.* Riječi jednolične (termini univoci) *jesu one, koje se pod istim značenjem o mnogim stvarima pojedince izriču.* Tako je n. pr. riječ životinja jednolična, jer se prvo o mnogima pojedince tvrdi: Petar je životinja, lav je životinja; a drugo jer se o mnogima pojedince tvrdi pod istim značenjem; tako n. pr. riječ životinja ima isto znamenovanje, protezala se ona sad na Petra ili lava, jer znači biće, koje ima živo osjetljivo tijelo.

Riječi pako dvolične (termini aequivoci) *jesu one, koje se, istina, o mnogima pojedince izriču, ali pod različitim značenjem.* Riječ n. pr. zdrav jest dvolična, jer se prvo ta riječ na mnoge stvari pojedince proteže, n. pr. na životinju, na zrak, i t. d.; a drugo jer se ta riječ o mnogima pojedince dakako tvrdi, ali pod različitim značenjem; drugo n. pr. ta riječ zdrav znači, kad velim: Petar je zdrav, t. j. ima zdravlje; a drugo, kad velim: zrak je zdrav, t. j. vodi k zdravlju, služi na zdravlje.

49. Riječ može biti dvolična na dva načina: *slučajno* (casu) i *promišljeno* (consilio). Jest slučajno dvolična, *kada megju znamenovanim stvarima nema nikakva odnosa;* n. pr. lûg (lûga) gaj ili šuma, i lûg (lúga) pepeo ili lušija.

Promišljeno je pako dvolična riječ onda, *kada se jedna ista riječ upotrebi, da se njome različne stvari naznače, koje imaju kakav megjusoban odnos;* n. pr. učen pisac i učena knjiga, noga životinje i noga stolca ili noga (podnožje) brda.

Riječi promišljeno dvolične zovu se *analogične,* to jest nalične radi nalike (analogije), što opstoji megju znamenovanim stvarima.

50. Analogija (nalika) može biti ili *pridavna* (analogia attributionis) ili razmjerna (analogia proportionis). Pridavna se analogija nalazi u onim stvarima, *koje se zato istom riječju izriču, što se na jednu te istu glavnu stvar, dakako različno, odnose, u kojoj se potpuno ono nalazi, što se riječju izriče.* Tako se n. pr. veli: *zdravo* jelo, *zdrav* lijek, *zdravo* lice, ali úvijek s obzirom na zdravlje živućega bića, u kojem se zdravlje poglavito nalazi; tako u navedenim primjerima zdravo se zove jelo, jer kao uzrok zdravlje uzdržava; zdrav lijek, jer se na zdravlje kao na svrhu odnosi; zdravo lice, jer je boja lica kao znamenje zdravlja. Zato se ta analogija i zove *pridavna,* jer riječ zdrav samo na zdravlje živućega bića spada, a drugim se stvarima samo pridaje, da se i one tako, odnosno na onu glavnu stvar, uzmognu nazvati.

51. Analogija razmjerna nalazi se u onim stvarima, *koje se istom riječju zato izriču, što su si glede kakova razmjerja slične.* Jest pako razmjerje *istovjetnost odnosa, koji dvije stvari imaju napram drugima dvjema.* Takove stvari imaju analogiju razmjernu ne zato, što su si slične; jer u koliko su si slične, u toliko su jednolične, a ne analogične; nego u koliko imaju slične odnose napram drugim stvarima; n. pr. kao što se ima smijanje na licu, tako se ima zelenilo trave i cvijeća na livadi.

One se stvari, koje sličan odnos imaju, istim imenom naznačuju. Nu to ime nije jedno te isto s onim, kojim se stvar jednomu i drugomu analogičnomu

članu općenita izražava; to bo ime oboje znači ne analogično, nego jednolično. Tako se n. pr. životinja na čovjeka i zvijer, a okrutnost na tigra i na tirana jednolično odnosi. To dakle ime nije ono, kojim se stvar i jednomu i drugomu članu općenita izražava, nego ono, koje izriče kakovo bistvo ili kakav znak, koji spada na jednu stvar, a ne na drugu, ali tako, da je ta druga stvar bistvu ili znaku prve stvari slična s obzirom na kakovo razmjerje. Tako n. pr. čovjeka, koji se umom ne služi, zovemo nerazložnom životinjom, a tirana tigrom; jer kao što se životinja nerazložna ima napram umu, koga nema, tako se ima čovjek prama svojemu umu, kojim se ne služi; ili kojim se tako služi, kao da ga nema; kao što tigar po naravi nema nikakove čovječnosti, tako se tiran nje sasvim odrekao, ponašajuć se tako, kao da je nema. Ovamo spadaju sve metafore; a jest metafora *prenos koje riječi sa vlastite stvari na nevlastitu.*

Članak 4.

Kako se dijele riječi po predmetima.

52. Osim po sili značenja dijele se riječi po predmetima, koje one znače, i po načinu, kako šta znače. Najprije ćemo govoriti o tom, kako se riječi dijele po predmetima, koje one znače.

§ 1.

Kako se dijele riječi po predmetima, koje one znače.

53. I ta razdjelba riječi po znamenovanim predmetima jest dvovrsna, jer se može obzir uzeti ili na

sadržinu ili na opseg ideje, koja nam predmete predstavlja.

54. Uzme li se obzir na sadržinu ideje, to se riječi po predmetima, koje znamenuju, dijele na riječi prve i druge spoznaje. Riječ prve spoznaje, koja se takogjer *izraz stvaran* (terminus realis) zove, izražava predmet, kakav je u sebi, a ne u koliko je shvaćen od uma; n. pr. čovjek, životinja; jer da je ova stvar čovjek ili životinja, to joj po sebi pripada bez obzira na um. Riječ pako druge spoznaje, koja se takogjer *izraz logički* zove (terminus logicus), izražava stvar, u koliko je shvaćena od uma, u koliko naime um o njoj nešto tvrdi ili niječe. Ti se izrazi zovu prve ili druge spoznaje, jer se um najprije ravno odnosi na stvar, kakova je ona u sebi (prva spoznaja); a istom onda reflektira o samoj toj spoznaji ter uzima u pretres predmet, u koliko ga je shvatio (druga spoznaja).

55. Uzme li se pako obzir na opseg ideje, to se riječi po znamenovanim predmetima dijele:

Na vlastite (proprius terminus) i općenite (communis terminus):

Ona se riječ zove vlastita, *koja naznačuje stanovito koje pojedinče*, to jest koja izriče predmet osebne ideje; zato se takove riječi mogu takogjer nazvati *osebne* (terminus singularis). Takove su riječi n. p. Jelačić, ovaj čovjek. Predmet dakle osebni ili pojedinče jest nešto tako jedno, da se ne može nalaziti u mnogima, niti se o mnogima može po svojoj naravi odvojeno tvrditi. Riječ pako zove se općenita, koja znači općenit predmet. A predmet općenit jest *nešto jedno, koje može biti tako u mnogima, da se u njima umnaža, ter se o mno-*

gima istovjetno može tvrditi. Prema tomu hoće se troje za ovu općenitost: *prvo,* da je predmet jedan, i to ne stvarni predmet, nego umni, u koliko se naime u jednom jedinom pojmu sadržava (objecti unitas non realis sed rationis). Tako n. p. pravi dvolični izrazi nisu općeniti, jer im ne odgovara jedan te isti umni predmet. *Drugo* se hoće, da se taj predmet tako u mnogim subjektima nalazi ter u istinu bude mnogostruk. Tako n. p. čovjek je izričaj općenit, jer se čovječja narav nalazi u svim pojedinim ljudima, tako da ima toliko ljudi, koliko ima pojedinčetâ, o kojima se tvrdi. *Treće* se hoće, da je tako u mnogim subjektima, da se o pojedinima tvrdi istovjetno, to jest da je svaki subjekat od njih isto, što je sâm.

56. Riječ čestna (terminus particularis) jest u sredini izmegju izraza općenita i osebna, n. p. neki čovjek. Izraz čestan stranom se podudara sa općenitim, jer se o mnogima može tvrditi; a stranom se od njega razlikuje, jer mu opseg steže na koju čest njegovu. Podudara se čestan izraz i sa osebnim, jer čestan izraz n. p. neki čovjek može samo jednoga jedinoga značiti; a razlikuje se od njega, jer oseban izraz nešto jedno izriče opredijeljeno, a čestan nešto jedno neopredijeljeno.

57. Riječ skupna (terminus collectivus) znači mnoge stvari kao mnoge spojene u jedno; n. p. vojska.

58. Izraz općenit biva oseban dvovrsno:

1. Kada se riječi općenitoj pretpostavi zaime pokazno; n. p. ovaj čovjek, onaj grad.

2. Kad mu se pridoda riječ pobočna, koja općenit izraz steže na pojedinu stvar; n. p. najveći od filozofâ, knjiga koju čitam.

59. Izraz općenit biva čestan, kada se tako stegne, da se njime samo jedan, i to neopredijeljeni od njegovih subjekata naznači. Steže se pako: prvo čestnim česticama; n. p. neki čovjek, neki gragjanin; drugo istim savezom govora; n. p. Ciceron bijaše govornik, razumije se neki govornik.

60. Izraz općenit ostaje općenit naprosto, kada se proteže na sve i pojedine subjekte svojega opsega. Velim općenit *naprosto,* jer kada se opseg općenite riječi nikako ne opredijeli, onda se takova riječ zove neopredijeljena. Proteže se pako općenita riječ na sve i pojedine subjekte svojega opsega:

1. Kada se ime općenito upotrijebi u višebroju; n. p. ljudi, filozofi.

2. Kada se izrazu općenitu pretpostavi koje znamenje općenito; i to ili sasvim općenito: svaki, ni jedan; ili općenito do stanovitoga broja: ni jedan od dvojice, obojica.

61. Biva napokon riječ općenita skupnom, kada sve i pojedine svoje subjekte skupa i na način jedne stvari naznačuje; n. p. sve česti sačinjavaju cjelinu.

§. 2.

Kako se dijele riječi po načinu, kako znače svoje predmete.

62. Riječi po načinu, kako svoje predmete izražavaju, dijele se:

1. Na *konkretne* i *apstraktne*. Izraz konkretan jest onaj, *koji znači subjekat, u koliko ima ili ne ima koju formu ili vlastitost*; n. p. čovjek, bijel, slijep. A riječi apstraktne zovu se one, *koje znače samu tu formu ili vlastitost, ili njezin manjak, kao odijeljenu od subjekta*; n. p. čovječtvo, bijelina, sljepoća. Vidi br. 18, 2.

2. Na *proste* i *odnosne*. Prosta riječ (prosta od svakoga odnosa = terminus absolutus t. j. solutus a relatione) jest ona, *koja nešto izražava, što ne zahtijeva, da bude u drugom kao u subjektu, nego što samo sobom opstoji*. Takove su riječi *prvo* one, koje izriču samostojnike (substancije), n. p. kamen, životinja, Sarajevo, Rim, Josip; *drugo* one, koje forme ili vlastitosti naznačuju, i to ne u koliko se u drugoga nalaze, nego apstraktno i bez odnosa na kakav subjekat; n. p. sljepoća, mudrost, znanost.

Odnosna pako riječ (terminus connotativus) zove se ona, *koja nešto izriče, što zahtijeva, da bude u drugom, ili da spada na drugo*. Tako n. p. riječ mudar izriče mudrost, no ne apstraktno, nego odnosno na kakav subjekat, u kojem se nalazi, to jest odnosno na onoga, koji ju ima, odnosno na Platona. Tako reci o izrazima: slijep, bijel, ljubezan.

Odatle slijedi:

a) Mnoga su imena u gramatikâ samostavna, koja su u logikâ pridavna, naime riječi odnosne; n. p. filozof, otac.

b) Svaka riječ odnosna jest ujedno i konkretna, a ne obratno. Tako je n. p. riječ čovjek konkretna, ali nije odnosna.

c) Riječ odnosna drugo znači, a o drugom se izriče; jer znači formu samostojnika, a izriče se o istom samostojniku, u kojem se ona forma nalazi. Zato se i zovu te riječi odnosne, jer se osim onoga, što znače, ujedno odnose i na subjekat, o kojem se izriču. Ta je samo razlika, što takove riječi formu izriču jasno, a subjekat nejasno, a ipak subjekat naznačuju upravno, a formu neupravno.

d) U odnosnim riječima materijalno znamenovanje jest sam subjekat, u koga je forma imenom znamenovana; a formalno jest isti subjekat, u koliko se opredjeljuje takvom formom. U riječima: vodja, slikar, znamenovanje materijalno jest neki čovjek, a formalno: čovjek, u koliko je vodja, slikar.

3. Na riječi *jednostavne i složene*. Riječ jednostavna (terminus simplex) *jest jedna jedina riječ, koja izražava jednu ideju bud prostu bud sastavljenu*; n. p. biće, kuća.

Jest pako izraz složen (terminus complexus), *koji mnogim riječima jednu ideju izriče*; n. p. pametan čovjek. Ona od spojenih riječi, koja samu stvar izriče, zove se *glavna* (principalis); ona pako, koja stvar pobliže opredjeljuje zove se pobočna (incidens). U navedenom primjeru riječ čovjek jest glavna, a riječ pametan pobočna.

Riječ pobočna, ako glavnoj pripada po cijelom opsegu, zove se *tumačna* (terminus explicativus), n. p. čovjek smrtan. Ne pripada li pako pobočna riječ po cijelom opsegu, nego samo po kojoj česti opsega, onda se zove *stežna* (restrictivus ili determinativus terminus); jer opredjeljuje i steže znamenovanje glavne riječi

(čovjeka) samo na čest onoga opsega (na *pametna* čovjeka), koji bi ona po sebi imala. Takove su riječi: Knjiga Platonova, čovjek koji spava.

Članak 5.

Koje su najobičnije i najvažnije vlastitosti riječi.

§. 1.

Prva vlastitost riječi jest ta, da se umjesto stvari rabi.

63. Do sada raspravljasmo o riječima, a sada valja nam govoriti o raznim njihovim vlastitostima. A vrlo je važno, poznavati te vlastitosti riječi: kako ih treba upotrebljavati, kako im valja smisao iz saveza ljudskoga govora opredjeljivati i tumačiti. Kao što se onaj lako prevari, koji ne poznaje vrijednosti novca, tako se može i onaj lako prevariti, koji onoga ne poznaje, što značenje riječi mijenja, povećaje, umanjuje. Najvažnija pak i prva vlastitost riječî jest ta, da stoje mjesto stvari, što znače. Jedna naime te ista riječ može imati više značenja, no da se ovdje sad njome služimo u ovom, a ne u drugom značenju, takova poraba riječi zove se podstavljanje (suppositio), to jest podstavlja se ili se podmeće riječ u mjesto ovoga ili onoga njezina značenja.

Odatle slijedi, da se značenje riječi razlikuje od njezina podstavljanja; jer se podstavljanjem opredjeljuje upravo ono značenje, u kojem se sad služimo kojom riječju; a značenje riječi jest ona sila, kojom riječ umu predstavlja koji predmet.

U pravom smislu riječi se ne podmeću raznim svojim značenjima, dok su samo riječi za se, nego im se istom onda podstavljaju, kada su česti koje rečenice. Kad n. p. kažem nebo, onda ne mislim još ništa, jer se o nebu dade puno toga kazati; ima dakle ta riječ mnogo značenja. Kad ju pak stavim u koju rečenicu n. p. nebo je riječ dvijuh slovaka ili nebo je plavo ili je visoko ili je stan angjela i svetaca, onda ju podmećem raznim značenjima.

64. Prva vlastitost riječi jest ta, da se umjesto stvari rabi. Riječi naime zauzimaju mjesto stvari ter se mjesto njih, kojih ne možemo gledateljem predočiti, stavljaju i izgovaraju, da ih slušatelji čuju i tako same stvari spoznaju.

Podmetnuti se pak može riječ ili samoj sebi, i taj se podmetak zove materijalan; n. p. Ciceron je riječ dvijuh slovaka; filozofija znači ljubav k mudrosti; ili samoj stvari, koju ona znači, i taj se podmetak zove formalan; n. p. Ciceron bijaše govornik, filozofija je znanost.

Kad se riječ stvari znamenovanoj podstavlja, to biva ili načinom, kako ta stvar opstoji izvan uma, i taj se podmetak zove formalan i stvaran (suppositio formalis et realis); n. p. Platon je čovjek, čovjek je životinja; ili načinom, kako ona opstoji u umu, i taj se podmetak zove formalan i logičan (suppositio formalis et logica); n. p. Platon je ideja osebna, čovjek je vrst, životinja je rod.

65. Kad se riječ upotrebljuje mjesto stvari, koju ona znači, rabi se ili mjesto stvari osebne, pak se za nju kazuje, da se podmeće osebno (suppositio singu-

larisi; ili mjesto sadržine općenite ideje, to jest mjesto naravi, koja se izlučenjem umnim istovjetna nalazi u mnogim pojedinčetima, pak se taj podmetak zove naprosto općenit (suppositio universalis et absoluta), ili prosto općenit (suppositio universalis et absoluta), ili mjesto opsega ideje općenite, to jest mjesto pojedinčetâ, što sačinjavaju opseg ideje, samo ako se u obadva ta slučaja riječ ujedno upotrebi i stvarno, i taj se podmetak zove osoban (suppositio universalis et personalis).

66 Riječ, koja se osobno podmeće, može se podmetnuti ili cijelom opsegu ili samo kojoj česti opsega. Kada se cijelom opsegu podstavlja, podstavlja se ili svim i pojedinim osebno uzetim subjektima opsega, pak se veli, da se podstavlja *razdijelno* (distributive — suppositio distributiva); ili svim pojedinima dakako, ali skupa uzetima, ter se veli, da se podmeće *skupno* (collective — suppositio collectiva). Kada se pako riječ podmeće samo česti opsega, podstavlja se jednomu ili drugomu neopredjeljenomu od subjekata; ali tako da se o jednom osebno mora obistiniti, pak se tvrdi, da se podstavlja *rastavno* (disjunctive — disjunctiva suppositio); ili se podmeće jednomu ili drugomu neopredjeljenomu od subjekata, ali tako, da se o nijednom ne mora obistiniti, pak se tvrdi, da se podstavlja *rastavljeno* (disjuncte — suppositio disjuncta seu confusa).

Odatle slijedi:

1. Podmetnuti dakle riječ razdijelno (distributive) znači upotrebiti riječ općenitu nabrajajuć sve subjekte, ali tako da se o svim pojedinima osebno uzetima mora obistiniti govor; n. p. svako je tijelo težko, razumije

se naime da je i kamen težak, i pero težko, i zrak težak. Kada se tako na pojedine stvari osebno silazi, veli se logičkim izrazom, da se silazi razdijelno, to jest razdjeljuje se predikat megju sve pojedine stvari osebno uzete, što se pod opsegom subjekta nalaze.

Jest pako silaz (descensus) *zokonit i dosljedan prelaz sa općenite riječi na subjekte, što se pod njom sadržavaju.*

A uzlaz (ascensus) *jest zakonit i dosljedan prelaz sa subjekata na općenitu riječ, koja ih u sebi obuhvaća.*

Silaz i uzlaz služe u tu svrhu, da se pronikne i protumači sila koje rečenice.

Riječ se može razdijelno podstaviti potpuno i nepotpuno. Podmeće se potpuno, kad se na sve pojedine stvari osebno uzete silazi, što se općenitom riječju naznačuju; n. p. svako je tijelo težko. To se podstavljenje zove za pojedine stvari od rodova (pro singulis generum). Podmeće se pako nepotpuno, kad se na pojedine vrsti silazi, što se pod općenitom riječju nalaze; n. p. botanika uči poznavati sve biline, zoologija opisuje sve životinje. To se podstavljenje zove za rodove od pojedinih stvari (pro generibus singulorum).

Razdijelno podstavljenje, bilo sad potpuno ili nepotpuno, može biti bezuvjetno ili uvjetno pod kakovom iznimkom. Bit će bezuvjetno razdijelno, kad se silazeć ne dodje do nikakove iznimke; n. p. svaki je čovjek smrtan. Bit će razdijelno uvjetno ili s iznimkom, kad se silazeć dodje do kakova izuzetka. Da li se pak mora što izuzeti ili ne, mora se dokazati iz uma ili iz autoriteta sposobnih i vještih ljudi.

2. Podmetnuti riječ skupno reći će upotrebiti općenitu riječ nabrajajuć sve subjekte, ali tako, da se o svim, ne osebno, nego skupa uzetima mora obistiniti govor: n. p. sve česti sačinjavaju cjelinu, razumije se naime, da sve česti skupa uzete sačinjavaju cjelinu, pak zato da se na pojedine česti skupno silazi, to jest skupljaju se sve česti, da se o njim skupa uzetima uzmogne tvrditi: sve česti sačinjavaju cjelinu.

3. Rastavno se podmeće riječ, kada se općenita riječ upotrebi navagjajuć jedan ili drugi od subjekata, i to načinom neopredjeljenim, tako da se o jednom osebno uzetom mora obistiniti govor; n. p. neki apostol bijaše izdajnik, razumije se naime, da je ili Petar bio izdajnik, ili Andrija ili Ivan ili Juda ili koji drugi apostol, ali tako, da to o jednom mora biti istina. Silazi se dakle rastavno, to jest rastavljaju se pojedini, o kojima bi se mogao obistiniti govor, ali tako, da se o jednom mora obistiniti.

4. Rastavljeno se podstavlja riječ, kada se općenita riječ upotrebljuje navagjajuć jedan ili drugi od subjekata, i to načinom neopredjeljenim, ali tako, da se ne mora o ni jednom osebno uzetom obistiniti govor; n. p. jedno je oko od potrebe za gledanje, razumije se naime da je ili desno ili lijevo oko od potrebe za gledanje. Silazi se dakle načinom rastavljenim, to jest ili lijevo ili desno oko treba za gledanje. Ne bi valjalo, kad bi se rastavno silazilo veleć: ili je desno oko od potrebe za gledanje, ili je lijevo oko od potrebe za gledanje.

§. 2.

O šest ostalih vlastitosti riječi.

67. Osim te prve vlastitosti riječi, da se stvarima podmeću, ima još drugih šest vlastitosti, od kojih tri pripadaju podstavljenju riječi, u koliko se spajaju sa glagolom, koji naznačuje vrijeme; a druge tri pripadaju podstavljenju riječi, pridodavajuć riječ pobočnu.

1. Druga se vlastitost riječi (stanje = status termini) sastoji u tom, da se one uzimaju samo za one stvari, koje se nalaze u vrijeme naznačeno glagolom; n. p. mnogi dječaci ostarješe. Riječ dječaci ne proteže se niti na one, koji su sada dječaci, niti na one, koji će biti dječaci, nego samo na one, koji su bili dječaci, za koje se tvrdi, da su ti bivši dječaci sada već starci.

2. Treća vlastitost riječi (raširivanje = ampliatio termini) sastoji se u tom, da se riječ protegne na više stvarî, nego li to dopušta vrijeme izraženo glagolom; n. p. svaki starac bijaše dječak, to jest nisu samo oni starci bili dječaci, koji sada još živu nego i oni, koji su kao starci već preminuli.

3. Četvrta vlastitost riječi (odvoda = distractio termini) sastoji se u tom, da se riječ upotrebit mora samo za one stvari, što opstoje u vrijeme različito od vrijemena izražena glagolom; n. p. slijepi gledaju, to jest bivši slijepi sada gledaju.

4. Peta vlastitost riječi (stezanje = restrictio termini) steže riječ samo na čest opsega, koji bi sama po sebi imala; n. p. pametan čovjek. Riječ čovjek može se protegnuti na sve ljude; nu riječ pametan steže joj opseg samo na one ljude, koji se pametni zovu. Kad-

kad se događja, da se pobočnom riječju glavna riječ iz pravoga značenja prenosi u nepravo; n. p. drveni konj: jer riječ drveni neda konju vlastitoga značenja, nego odvajajuć mu to vlastito značenje, daje mu preneseno.

5. Šesta vlastitost riječi (umanjivanje — diminutio termini) sadržaje u sebi to, da riječ samo čest one stvari naznačuje, koju sama po sebi cijelu izražava; n. p. crven znači po sebi, da je sav subjekat crven; nu nadodavši riječ „kosom" umanjujem joj značenje te tvrdim, da je samo kosa crvena.

6. Sedma vlastitost riječi zove se naziv (appellatio), a jest *prenos značenja jedne riječi na stvar, koja se naznačuje drugom riječju.* Riječ, čije se značenje prenosi, zove se nazivnik (terminus appellans), a riječ, na koju se to značenje prenosi, zove se nazvanik (terminus appellatus), n. p. velik vogja. Tu uporavljaš ono, što znači *velik* (nazivnik) na čovjeka vodju (nazvanik), ter hoćeš da naznačiš, da je taj čovjek vješt vojničkoj umjetnosti.

Riječ nazivna (terminus appellans) uvijek se uzima u formalnom značenju. Riječ pako nazvana (terminus appellatus) može se uzeti u formalnom značenju, pa se u tom slučaju i sam naziv zove formalan, n. p. dobar filozof u smislu, da dobro zna filozofiju; a može se uzeti i u materijalnom značenju, pa se zove i sam naziv materijalan, n. p. dobar filozof u smislu, da je dobre ćudorednosti.

Članak 6.

Što valja pamtiti o porabi riječi.

68. Budući da zato riječi upotrebljujemo, da drugi ono shvate, što mi mislimo, s toga moramo rabeći

riječi osobito na to paziti, da slušatelji razumiju riječi, koje upotrebljujemo, ter razumijevši ih ujedno što bolje shvate i njihov smisao. Za onoga se pak može kazati, da je koju riječ razumio, koji je njezino značenje tako spoznao, da je ujedno dobio i ideju barem jasnu o znamenovanoj stvari. A govornikov smisao razumije onaj, koji ne samo poznaje stvar, što riječi od govornika upotrebljene znače, nego koji takogjer s tim riječima spaja i one pojme, koje spaja isti govornik.

69. U tu svrhu treba da pazi govornik na slijedeće:

1. Neka se čuva tamnih riječi kad može ili mora jasne upotrebiti. Jesu pako tamne, nejasne riječi one, koje imaju tako dvojbeno značenje, da mogu razne ideje u raznim ljudima pobuditi. Takove riječi jesu: riječi neopredijeljene i koje sve nadilaze, kao stvar, nešto, kad je govor o stvarima opredijeljenim; riječi rodne, kad se govori o vrsti; riječi nesigurna i nestalna značenja, to jest riječi, koje ili imaju značenje mnogostruko, n. p. *narav*, ili imaju značenje ovisno o raznim mnijenjima ljudi kao što su to *čast, politika, civilna sloboda, sloboda svijesti, tolerancija* mnijenja, ultramontanac i trista drugih, kojima se noviji sofiste služe. Kada takove riječi, ili uopće, kada riječi upotrebljujemo, što imaju mnogostruko značenje, onda se mora razjasniti, pod kojim se značenjem one od nas uzimaju.

2. Mnogo se više treba čuvati praznih riječi, što istina imaju svoje vlastito značenje, nu što se prenose, da se njima druga stvar naznači, koje ili nikako ne poznajemo, ili ju poznajemo samo tamno i nejasno.

Ovamo spadaju one prazne fraze, što neki upotrebljuju, da svoje neznanje sakriju, a neku učenost pokažu. Takovi hoće nekim ugledom da govore, pak mjesto da umnim istraživanjem dogju do zrnja, a oni slamom na vidik izlaze.

3. Treba se kloniti bezkorisnih metafora, kada vlastite riječi stvar jasnije tumače, i kada su manje podvržene pogrješnu tumačenju.

4. Najviše valja paziti na to, kako se obično govori. Ne otstupi od poprimljenih riječi, niti od njihova značenja. Kani se riječi neobičnih; novih ne uvedi bez potrebe, niti bez predbježna razjašnjenja. Običnih riječi da nisi tako megju sobom spajao, da iz njih proizadje dvojben govor ili kakova zagonetka.

5. Rasudi uvjek, kada govoriš, kakove imaš pred sobom slušatelje; ne pretpostavi, da slušatelji više razumiju, nego što obično njima slični razumiju. Upotrebiš li kakove riječi, kojih obično slušatelji, kakove pred sobom imaš, ne razumiju, a ti ih prije razjasni. Kad o prošlosti govoriš, imaj dobro na pameti sve opstojnosti dotičnoga stoljeća.

Onaj ipak ne otstupljuje od obična načina govorenja, koji upotrebljuje riječi neukim nepoznate a filozofom sasvim obične, i zato uvedene, da se njima naznače umno izlučivanje i tančine raznih znanosti; jer to upravo spada na umjetnost i znanost, da pronadju riječi vlastite i tehničke za one stvari, o kojima oni raspravljaju, a za koje neuki ne mare. Gdje se takovi izrazi zanemaruju, ondje nastaje tama, dvojbenost, zamršenost.

Članak 7.

Što treba znati o tumačenju riječi.

70. *Umjetnost, kojom tugje riječi prema mislima onoga shvaćamo, koji govori,* zove se hermenevtika. U tu svrhu navode se ova pravila, što služe i za riječi pisane:

1. Tugje riječi valja onako tumačiti, kako zahtijeva način govorenja, što je opstojao u ono vrijeme i na onom mjestu, kada i gdje onaj govoraše, pisaše, čije riječi tumačimo. Jest pako način govorenja *savez, što opstoji megju riječima i idejama s jedne strane, i megju rečenicama i sudovima s druge strane, a što je običaj utvrdio.* Taj pako običaj ovisi o narodu, o dobi, vjeri, državnom sustavu, okolici i t. d. Pravilu razlog jest jasan. Svatko, kojigod govori, želi i hoće i nastoji, da ga drugi razumiju. Nu ne bi ga mogli razumjeti, da ne govori onako, kako ljudi za njegovo vrijeme obično govorahu. Treba dakle za pravilo držati, da je onako govorio, kako za njegovo vrijeme obično govorahu.

Tko dakle kani protumačiti kakovu knjigu, mora što tačnije znati jezik, u kojem je pisana. Od potrebe je takogjer, da zna, kad je pisac živio, koje je vjere bio, kojoj je domovini pripadao. Treba da pozna i povjest, običaje i druge opstojnosti onoga naroda, na koji je pisac spadao. Prema tomu ne smiju se izrazi starih pisaca po današnjem, nego po tadanjem načinu govorenja tumačiti; jer se često dogagja, da su iste riječi u jedno vrijeme ovo, a u drugo ono značenje imale.

2. Valja tumačiti riječi u pravom smislu, a ne u prenesenom; osim ako to očevidan koji razlog brani, ili ako bi protivan smisao bio nikakav.

3. Tumač valja da pazi na piščevu svrhu, štil i druge opstojnosti; na materiju, o kojoj piše: na to, što ga je na pisanje potaknulo. Odatle se često mora, a kad i kad i jedino može opredijeliti značenje dvoličnih riječi ili sila dvojbene rečenice, osobito kada je običaj govorenja dvojben ili se dade na više načina tumačiti.

4. Kad nejasne rečenice valja tumačiti, onda:

a) Sravni jasnija mjesta istoga pisca; jer se ne smije tvrditi, da si pisac protuslovi, kad tomu nema dostatnih razloga.

b) Pazi na savez govora. Jest pako taj savez: *vez riječî i rečenicâ sa riječima i rečenicama, što prethode i slijede.*

c) Prispodobi takove nejasne rečenice sa sličnim rečenicama na drugom mjestu, ili sa tumačenjem piščevih istovremenikâ, suvremenikâ, njegovih učenika i prijatelja.

Glava III.

O razdjelbi i definiciji.

71. Dosad govorismo o idejama i riječima, kojima se one izriču, a sad nam je raspravljati o razdjelbi i definiciji, što nam za to služe, da njima kako do jasnih i razlučnih ideja dogjemo, tako i svaku dvoličnost riječi isključimo. Razdjelba naime pomaže slaboj našoj pameti, koja ne može jednim pogledom stvari

zakučaste shvatiti; da se pak pojedine česti, na koje razdjelba cjelinu dijeli, što tačnije shvate, puno doprinosi znati, što je koja stvar, a to spada na definiciju. Razdjelbom se dakle i definicijom bistre i te kako pojmovi. Pita se pako: 1. Što je i kolikovrsna je razdjelba; 2. koja su pravila dobroj razdjelbi; 3. što je i kolikovrsna je definicija; 4. koja su pravila dobroj definiciji.

Članak 1.

Što je i kolikovrsna je razdjelba.

72. Veliku nam i mnogostruku korist pruža razdjelba. Ponajprije nam služi u svrhu, da si njom ideje razlučne stečemo ter razne dvoličnosti i dvojbenosti raspršimo. Vrlo nas ona pomaže u poznavanju stvari, jer mi ne možemo jednim jedinim pogledom proniknuti u predmete. Treba dakle takve predmete razdijeliti na česti ter čest po čest uzeti u pretres. Bez razdjelbe ne bismo mogli stvari kako treba razumjeti, niti ih razjasniti; bez nje ne bi moglo o kakovoj znanosti ni govora biti. Stara je riječ: Tko dobro luči, dobro uči. Pametna napokon razdjelba mnogo tomu doprinosi, da si stvari laglje zapamtimo, jer ona sve odstranjuje, što nas priječi u poznavanju stvari, a ono nam usuprot pruža, što nas u tom potpomaže.

Jest pako razdjelba *govor, kojim se kakva cjelina dijeli na svoje česti.* Veli se za razdjelbu, da je *govor,* čim se ističe, da se tu ne raspravlja o stvarnoj razdjelbi, što se obavlja razglobom kimičkom ili kakovim orugjem mehaničkim, nego da se tu radi o osobitom načinu, kako se laglje dolazi do kakva znanja.

Cjelina (totum) pako uopće jest *ono, čemu ništa ne manjka od svega, od čega treba da se sastoji;* ili jest nešto jedno, što se dade na više česti rastaviti. Ono, na što se cjelina rastavlja, zovu se razdjelbeni članovi (membra dividentia). Čest pako jest *sve ono, što s drugima pridonosi, da se sačini nešto treće, različito od samih sastavina.*

Razdjelba druga je riječi, a druga je stvari, predstavljene riječju. Razdjelba riječi zove se razludžba (distinctio), a razdjelba stvari, predstavljene riječju, zove se naprosto razdjelba (divisio). Razludžba riječi nabraja razna značenja koje riječi; n. pr. riječ narav drugo znači, kad se njom izriče rogjenje, drugo, kad se ističe princip tomu rogjenju, drugo, kad se njom hoće naznačiti nutarnji princip gibanju, drugo, kad se kani izraziti čije bistvo.

Jest dakle razludžba *razgloba dvolične riječi po njezinim različitim značenjima;* a razdjelba jest *razgloba stvari, predstavljene riječju, na njezine česti.*

73. Razdjelba stvari jest različita prema različitosti cjeline, koja se dijeli. Jest pako trostruka cjelina: stvarna (totum actuale), logička (totum logicum) i moćna (totum potentiale sive potestativum).

74. Cjelina stvarna jest ona, koja ima bistvo sastavljeno, i to ili u istinu, kao n. pr. čovjek, ili samo umom, kao n. pr. duša čovječja. Ta se cjelina zove zato stvarna, što je sastavljena iz čestî u istinu zajedno spojenih, ili se bar shvaća na način, kao da je sastavljena iz čestî sastavljenih, premda u naravi nije sastavljena.

Ako su česti, iz kojih se stvarna cjelina sastoji, jedna od druge stvarno različne i rastavive, tako te one u istinu cjelinu sačinjavaju, zovu se česti fizičke, a sama takova cjelina zove se fizička. Tako su n. pr. fizičke česti svakoga čovjeka duša razložna i tijelo organičko.

Ako li pako česti nijesu različne stvarno, nego samo umom, zovu se metafizičke, a cjelina, koju shvaćamo tako sastavljenu, zove se metafizička. Takove su česti n. pr. rod i razluka, iz kojih svako bistvo kao sastavljeno shvaćamo.

Fizičke česti ili su bitne (bistvene — essentiales) ili cjelovite (integrales). One se česti zovu bitne ili bistvene, koje su cjelini tako potrebite, da bi ona prestala biti cjelina, čim bi joj se ma jedna samo čest oduzela; tako potrebne česti jesu svakoj životinji duša i tijelo. Cjelovite pako česti jesu one, koje sačinjavaju količinu (quantitatem), te se zato zahtijevaju, da se cjelina može nazvati potpuna, ali joj one nijesu tako potrebite, da bi se njezina narav odmah promijenila, čim bi joj se koja čest oduzela. Takove su česti u čovjeka n. pr. ruka, noga, uši, što se sve dakako iziskuje, da se tijelo može zvati cjelovito, ali mu se ne bi zato narav promijenila, kad bi bilo bez ruke ili noge.

Česti cjelovite mogu biti istorodne (homogeneae partes) ili raznorodne (heterogeneae). Zovu se istorodne, ako su iste naravi i istoga naziva sa svojom cjelinom; n. pr. pojedine česti kakove mase vode. Raznorodne pako jesu one, koje imaju različnu narav i različan naziv; n. pr. pojedini udi tijela čovječjega;

Na stvarnu cjelinu dovodi se cjelina moralna. Jest pako cjelina moralna *množina bićà razložnih spojenih nekim megjusobnim odnosom;* n. pr. obitelj, grad, država, vojska. Pa i u toj cjelini mogu se naznačiti česti bitne i cjelovite. Vogja i vojnici jesu bitne česti u svakoj vojsci, a pojedini su joj vojnici česti cjelovite.

75. Cjelina logička jest svaka općenita ideja odnosno na ono, što se pod njezinim opsegom nalazi. Ta se cjelina zove logička, jer općenita ideja, u koliko je općenita, spada na red logički, t. j. idejalni. Ono pak, što se pod opsegom općenite ideje nalazi, zovu se česti subjektivne, jer se općenita ideja može na sve te subjekte pojedince protegnuti i o njima kao o subjektima tvrditi.

76. Cjelina moćna jest u sredini izmegju stvarne i logičke. Zove se pak cjelina moćna s razloga, što se dijeli na česti samih moći, a te su česti različite po različitim djelovanjima. Tako se dijeli duša po svojim duševnim silama i moćima. Može se n. pr. kazati: pamet, razum i volja sačinjavaju bistvo duše.

77. Razne vrste cjeline, što ih protumačismo, mogu se dijeliti razdjelbom po sebi (divisione per se) i razdjelbom prigodnom (divisione per accidens). Razdjelbom po sebi dijele se razne vrste cjeline tako, da se navedu česti upravo pod tim obzirom, u koliko su u istinu česti, to jest, u koliko sačinjavaju cjelinu; n. pr. dobro može biti pošteno, korisno ili ugodno; čovjek se sastoji od duše razumne i organičkoga tijela. A prigodnom se razdjelbom dijele razne vrste cjeline tako, da se česti navedu prema kakovoj prigodnoj vlastitosti, u koliko te vlastitosti čestima ne pripadaju, u koliko su

česti; n. pr. u duše su dvije česti, od kojih jedna djeluje nuždno (razum), a druga slobodno (volja).

78. Trostruko se razlikuje cjelina stvarna od logičke:

1. Cjelina stvarna ima svoje česti u svojoj sadržini, a logička u svojem opsegu.

2. Cjelina se stvarna u pravom smislu zove cjelina, te joj se zato i daje pridjev cio, cijela, cijelo; cjelina pako logička nije u pravom smislu cjelina, te joj se daje pridjev svaki, svaka, svako. Velim li n. pr. cijela životinja, to razmatram sve sastavine životinje; velim li svaka životinja, to razmatram sve i pojedine subjekte, o kojima se može tvrditi, da su životinje.

3. Cjelina se stvarna može samo o svim čestima skupa uzetim tvrditi, n. pr. duša spojena s tijelom jest čovjek; ali se ne može podnipošto tvrditi o pojedinčetima, n. pr. duša je čovjek, tijelo je čovjek.

Članak 2.

Koja su pravila dobroj razdjelbi.

79. Pravila dobroj razdjelbi jesu:

1. *Razdjelba treba da bude izjednačna* (adaequata); to jest, treba da bude takova, da svi razdjelbeni člani skupa uzeti jednače cjelini; jer u svakoj razdjelbi razdjelbeni člani imaju se napram onomu, što se dijeli, kao česti napram cjelini. A česti zajedno uzete treba da su jednake cjelini. Proti tomu pravilu griješi se, kad je razdjelba preširoka, to jest, kad se megju razdjelbene članove jedan previše metne, koji ne spada na cjelinu,

koja se dijeli; ili kad je preuska, to jest, kad se od razdjelbenih članova koji ispusti, što spada na cjelinu.

2. *Nijedan razdjelbeni član ne smije sam sobom biti jednak cjelini ili veći od nje;* jer ne može čest biti jednaka cjelini, a još manje može biti veća od nje. Odatle potječe ona rečenica: Svaka je cjelina veća od svoje česti.

3. *Nijedan razdjelbeni član ne smije u sebi uključiti drugi.* Razlog tomu pravilu jest, što bi se inače pogrješno tvrdilo, da je jedan od razdjelbenih članova ovo, a drugi ono. Tomu se ne protivi primjer gore navedeni, da se dobro dijeli na pošteno, korisno i ugodno; jer premda može jedna ista stvar biti i poštena i korisna i ugodna, kao n. pr. krjepost, nije ipak tomu jedan isti objektivni razlog; jer se ono zove ugodno (slasno), što nema u sebi drugoga razloga, zašto se za njim ide, nego taj, što ono godi i što ide u slast, premda je kad i kad štetno i nepošteno. A ono se zove korisno, što u sebi nema razloga, da se za njim ide, nego se ide za njim s razloga, što vodi k nečemu drugomu, kao n. pr. gorak lijek. Napokon se zove ono pošteno, što ima samo u sebi razlog, zašto se za njim ide.

4. *Razdjelba biva najprije na člane bližnje i neposredne, a poslije, ako ustreba, mogu se opet pojedini člani razdijeliti na svoje česti;* jer bi se inače sve pomrsilo i zaplelo, a ne razlučilo. Bližnji naime i neposredni člani jesu oni, koji neposredno sačinjavaju cjelinu, a ne njezinu čest, kao što su posredni člani oni, koji neposredno sačinjavaju čest, a ne cjelinu.

Ako se i mogu pojedini člani razdjelbeni takogjer dijeliti na druge člane, ne smije se ipak u tom ići predaleko, jer se presićušnom razdjelbom dolazi do tame i zamršenosti, čemu se upravo htjelo njome izbjeći.

Odatle sliedi: *prvo,* da je od potrebe, da razdjelba bude kratka; inače bi ona služila ne znanju, nego pometanju; a *drugo* ne misli, da treba svaku stvar razdijeliti, nego samo onu, koja se sama razdjelbi nugja prema staroj riječi: Razdijeliti valja govor, a ne raskomadati ga; *treće* čuvaj se sićušna dijeljenja, jer se zapliće štogod se do u prah rasplićе; *četvrto* članove i istoga razreda stavi na ono mjesto, koje im je sama narav dopitala, da tako razdjelba posluži jasnoći, ljepoti i sili osvjedočenja, kada se radi o kakovu govoru. Odatle ona rečenica: Govor treba sve većma da raste i da se jača.

Razdjelba, u koje su dva člana, zove se dvočlana (dichotomia); ako su tri, tročlana (trichotomia).

5. *Svaka razdjelba mora imati svoj razdjelbeni temelj* (fundamentum divisionis), to jest, mora imati svoje stanovito gledište, s kojega se cjelina uzima u pretres, kada se dijeli. To gledište može biti ili *nutarnje,* ako proizlazi iz same naravi stvari ili iz njezinih vlastitosti, ili *vanjsko,* ako proishodi iz njezinih učinaka ili vanjskih odnosa ili iz drugih vanjskih opstojnosti. Ti nutarnji razlozi razdjelbe jesu više znanstveni, zato ih filozofi nastoje pronaći, dočim vanjski razlozi više odgovaraju govornikom, jer su kad i kad zgodniji, da se slušatelji o čem osvjedoče i za što oduševe. Samo se po sebi razumije, da ti razlozi ili temelji razdjelbeni moraju biti ne samo istiniti, nego i shodni, da se

postigne cilj, za kojim se ide: naime, da se koja zamršena stvar kako treba razjasni i protumači. Kad bi te tko zapitao, kako se dijele ideje, morao bi ga pitati, da li hoće znati, kako se dijele ideje po izvoru, ili po predmetu, ili po savršenosti, kojom svoj predmet predstavljaju. Ono: *po izvoru, po predmetu, po savršenosti* jesu različita gledišta, različiti razdjelbeni temelji, s kojih se ideje u pretres uzimaju.

Članak 3.

Što je, i kolikovrsna je definicija.

80. Definicija ima svoje ime od latinske riječi definire, što znači ograničiti; jer kao što granice n. pr. oranicâ jednu oranicu od druge luče te tako opredjeljuju, čije je što: isto tako uči nas i definicija, kako treba bistvo jedne stvari razlikovati od bistva druge stvari, ter pojedinim riječima granice opredijeliti. Odatle se vidi, kako je ne samo korisno, nego upravo nužno, znati način, kako treba što definovati. Ta ni o jednoj se stvari ne može čovjek prepirati, ni o jednoj dobro porazgovoriti, ako je prije nije definovao!

Definicija, u koliko je u umu, jest *potpuna spoznaja predmeta;* a u koliko se riječima izriče, jest *govor, kojim se ta potpuna spoznaja stvari izriče,* ili jest *govor, kojim se bistvo stvari na kratko izražava.* Jest pako bistvo ono, što se odgovara na pitanje: Što je stvar; ili jest *ono, po čem je stvar ono, što jest, a ne drugo.* Definicija je dakle govor, koji tumači bistvo stvari, jer se u njem nabrajaju znaci, koji bistvo stvari sačinjavaju, a po kojima se ujedno ta stvar razlikuje od

drugih; ti pako znaci, kad se jasno spoznaju, i sačinjavaju potpunu ideju.

Svaka se definovana stvar izriče na dva načina: svojom definicijom ili svojim imenom, koje je upravo za to opredijeljeno, da se njim takova stvar izrekne. Prema tomu definicija je dvovrsna: imena (nominalis) i stvarna (realis).

81. Definicija riječi ili imena otkriva silu značenjâ njezinih te se zove tumačenje riječi, a definicija stvarna otkriva narav stvari izražene riječju. Dvostruko je pak tumačenje riječi: ili po smislu, koji ljudi obično riječi podmeću; ili po smislu, koji joj daje sam govornik. Ovo biva, kad su riječi dvolične, neopredijeljene, još pod prepirkom. No kad koja riječ ima svoje stalno značenje kod svih, onda bi smiješno bilo, kad bi se tko njom služio u drugom smislu, jer bi se time pomrsili pojmovi, ter bi se i vez društveni rasklimao. Drugo pak tumačenje imeno po smislu, koji je obično kod svih ljudi jedan isti, biva na tri načina: prvo izvodeć značenje riječi iz njezine etimologije; drugo tumačeć riječ jasnijom riječju iz istoga jezika ili izrazom iz tugjega jezika, kako to biva u rječnicima; treće tumačeć značenje riječi definicijom ili razjašnjenjem same predložene stvari.

82. Bistva stvarî ne poznajemo mi jednako, nego bistvo jedne stvari poznajemo savršenije od bistva druge stvari. Prema tomu je i stvarna definicija druga savršena, a druga nesavršena.

Definicija stvarna i savršena jest po Aristotelu ona, *koja tumači bistvo stvari rodom bližnjim i razlukom zadnjom;* n. pr. čovjek je životinja razložna.

Da se to, što je od vrlo velike važnosti, tačno protumači, treba si dozvati u pamet, da se o kojoj stvari dade na pet načina nešto tvrditi, a ti načini jesu: vrst, rod, razluka, vlastito, prigodno. Od tih pet načina ponajprije ne ulaze u definiciju vlastito i prigodno: jer definicijom se mora razjasniti, što je koja stvar, a vlastito i prigodno kazuju samo, kakova je koja stvar. I to je posve jasno ponajprije glede prigodnoga, jer ti ne spada na bistvo, da si muzik, niti si zato čovjek, što si muzik. Što se pako tiče vlastitoga, to ono, istina, proishodi po naravi iz bistva, pa se zato ono po sebi, a ne prigodno tvrdi o svojem subjektu; no samoga bistva ipak ne sačinjava, niti si zato čovjek, što možeš govoriti, nego jer si čovjek, zato možeš govoriti. To isto Aristotel odatle dokazuje, što se vlastito ne može ni shvatiti, ako se ne pretpostavi kao poznat subjekat, kojemu to vlastito pripada. Tako n. pr. što je govor ne možeš spoznati, ako nemaš ideje o kakovu biću razložnu i o životinji zajedno. Zato se vlastito definuje subjektom, kojemu ono pripada, a ne obratno.

83. Odatle Aristotel zaključuje, da samo ono spada na bistvo i na bistvenu definiciju, što se može bez subjekta, o kojem se radi ili za koji se pita, shvatiti i definovati, a to su *rodovi* i *razluke*. Tako se o čovjeku tvrde rodovi: životinja, živo, tijelo, supstancija ter razluke: razložan, osjetan, organičan, tvaran. Sve to izražava *prvo* što je, a ne kakav je čovjek; a *drugo* ne pretpostavlja pojam o čovjeku, nego iz navedenoga istom saznajemo, što je čovjek. Rodovi dakle i zadnje razluke, i to samo rodovi i razluke spadaju na pravu definiciju. Vlastito i prigodno, kako već dokazasmo, ne izražavaju bistva. Vrst pako, dok se ne razriješi na rod bližnji i razluku zadnju, bistva izrijekom ne izražava, te je više ono, čemu se definicija traži, a ne sama definicija.

A kako samo rodovi i razluke spadaju na pravu definiciju, tako je dostatno, da se samo bližnji rodovi i razluke zadnje navedu, a nije od potrebe, da se u definiciji navedu svi rodovi i sve razluke. Razlog tomu jest, što se u bližnjim rodovima i zadnjim razlukama viši rodovi i više razluke već sadržavaju, kao što se to vidi u navedenom primjeru: čovjek je životinja razložna, jer je svaka životinja živa, tjelesna, supstancija. Dosta je dakle, da se u definiciji navedu rod bližnji i razluka zadnja, jer jasno i dostatno otkriva i kazuje, što je u stvari definovanoj osobito, a što zajedničko s drugima.

84. Iz svega toga vidi se:

1. zašto se navedena definicija zove metafizička: jer rod i razluka nijesu česti fizičke, nego metafizičke, zaštobo ne izražavaju različite stvari, nego jednu istu stvar, prem različitim pojmovima, više ili manje opredijeljenima. Da je tomu tako, vidi se odatle, što se fizička čest nikada ne može tvrditi o cjelini fizičkoj; n. pr. ne može se kazati: čovjek je tijelo ili čovjek je duša (tijelo bo i duša jesu fizičke česti čovječje); dočim se rod i razluka mogu tvrditi: čovjek je životinja (rod bližnji) i čovjek je razložan (razluka zadnja). Pa zbilja, čovjek je životinjski ne samo gledom na tijelo naprosto, nego i gledom na tijelo, u koliko mu je razložna duša forma, dakle prema svemu svojemu bistvu; jednako i razložnost čovječja nije razumnost vlastita čistim duho-

vima, nego je spoznaja, koja se od sjetilnih stvari uspinje do razumnih, pretpostavlja dakle biće životinjsko. Česti dakle definicije (rod bližnji i razluka zadnja) ne znače različite česti bistva, nego cielo bistvo, uzeto u pretres pod drugim i drugim obzirom.

2. Vidi se, da zadnja razluka cijelo bistvo stvari kao u jezgri sadržava; jer se ona rodu bližnjemu ne pridodaje kao druga kakova stvar, nego kao takova, koja ono, što rod izražava neopredijeljeno, izriče opredijeljeno, ter zato sve rodove pretpostavlja i u sebi mučke sadržava, kao što se to vidi kod čovjeka, koji ne bi razložan bio, kad ne bi bio živo, tjelesno i samostojno biće. Ali ipak, jer definicija mora biti ne samo kratka, nego i jasna, to se radi jasnoće razluci zadnjoj pridodaje i rod bližnji, da se izrijekom istakne, u čem se stvar definovana podudara sa sebi najviše sličnim stvarima, a u čem se od njih razlikuje.

3. Iz svega se vidi, da je definicija u istinu savršena, u kojoj se bližnji rod i zadnja razluka navode; jer kao što tvarne granice služe i u svrhu, da nešto ograniče ili oplote, i u svrhu, da to od drugih stvari odluče; tako isto i definicija mora i razjasniti stvar u sebi i razlučit ju od sličnih joj stvari, s kojima bi se mogla zamijeniti ili pomiješati. A rodom bližnjim i razlukom zadnjom postizava se i jedno i drugo. Osim toga granice tvarne imaju i to za se, što se po njima mogu opredijeliti prava posjednička; isto se tako iz bistvene definicije izvodi i njome se opredjeljuje sve, što je vlastito kojoj stvari.

85. Budući da je naš um nesavršen, a stvari mnogobrojne i savršene, to nije moguće spoznat im

bistvo ter ih definovati kako treba, naznačujuć im rod bližnji i razluku zadnju. Najbliža savršenoj definiciji jest definicija, u kojoj se nabrajaju česti fizičke mjesto metafizičkih; n. pr. čovjek se sastoji od duše i tijela. Da ta definicija, ako se savršenoj i približuje, nije savršena, vidi se odatle, što ne opredjeljuje bistva po vrsti, koja nastaje iz sjedinjenja čestî bistvenih. Tko nema drugoga pojma n. pr. o kući, nego taj, da se sastoji od kamenja, drva i drugih tjelesa, on poznaje, istina, od čega je kuća, ali ne zna, što je kuća. Tako isto n. pr. čovjek se ne sastoji kakogod od duše i tijela, nego tako, da je duša neposredno i po sebi forma tijela, i da iz toga sjedinjenja nastaje tako sastavljeno biće, koje se bitno razlikuje od jednoga i drugoga sastavnoga dijela, da je ono ujedno osjetno i razložno. To pako sjedinjenje izriče definicija, u kojoj se nabrajaju česti metafizičke, a ne fizičke. Definicija dakle, u kojoj se navode česti fizičke, jest nesavršena, ako se najviše i približuje savršenoj.

Nesavršene pak definicije jesu:

1. *Opisna* (descriptiva), koja se u tom sastoji, da se najprije rod stavi, a u pomanjkanju roda nešto mjesto roda, a onda mjesto razluke da se metne koja vlastitost stvari ili više njih, ili da se navede skup prigodnjakâ, koji jedino toj stvari pripadaju. Ta se vrst definicije zove opis, jer ne proniče dublje u narav same stvari, niti ne izražava njezinih sastavina, nego ju običaje samo orisati. Takvom se definicijom služe ne samo pjesnici i govornici, nego i naravoslovci. A pojedinčetâ ne možemo drugačije ni definovati, nego navodeć prigodnjake, što spadaju bud na dušu, bud na tijelo.

Na opis spadaju takogjer definicije pojmova, što nadilaze sve stvari, i najviših rodova.

2. *Uzročna* (causalis). Ta se definicija sastoji u tom, da se navede rod i koji vanjski uzrok bilo tvorni (causa efficiens), bilo uzorni (causa exemplaris), bilo ciljni (causa finalis). Nu to se mora tako izvesti, da rod skupa sa takvim vanjskim uzrokom samo na tu definovanu stvar spada; n. pr. ura je stroj tako udešen, da pokazuje, koliko je sati.

3. *Izvorna* (genetica). Tom se definicijom tumači način, kako koja stvar postaje. Pomrčanje n. pr. mjeseca jest pomanjkanje svjetlosti nastalo na njem zato, što je megju njega i sunca stupila zemlja. Tom se definicijom služe osobito geometri, koji n. pr. crte, površine i t. d. opisuju po načinu, kako nastaju.

Ova se definicija razlikuje od uzročne; jer uzročna navodi samo uzrok stvari, dočim izvorna razjašnjuje i način, kako stvar uzrokom nastaje.

Članak 4.

Koja su pravila dobroj definiciji.

86. Prije svega valja opredijeliti, u kojem se smislu uzima ono, što kanimo definovati, i tačno naznačiti, o čem se tu radi (status quaestionis). O samoj pak stvari treba najprije ispitati, da li se uopće ona može definovati i kako.

Treba naime znati, da ima puno toga, što se ne može i što ne treba definovati. Budući da se definicijom nešto tumači, čim se pojmovi rastavljaju na svoje znake, to je očevidno, da se ništa ne da definovati, što

je ili po sebi jasno ili jednostavno ili se sastoji od sastavina nam nepoznatih. Takve su ideje prvotne: biće, jedno, bitisanje (existencia), i t. d; svi najviši rodovi, koji se ne dadu na druge razglobiti; puno toga, što spada na nutarnje i vanjsko iskustvo, kao bol, radost, boja, i t. d. Premda se te stvari ne dadu definovati bistvenom definicijom, mogu se ipak opisati vlastitostima, učincima ili načinom, kako nastaju; ili se mogu izraziti sličnim pojmovima.

Da se pak ne može sve bitnom definicijom definovati, vidi se odatle, što se sve štogod se definuje, drugim, i to jasnijim pojmovima definuje. Nu da bismo i ove pojmove morali opet drugima definovati, a ove druge s nova drugima, i tako dalje, onda ne bismo mogli nikada doći do pojmova, kojih ne bi trebalo definovati, a po tom definicija ne bi bila ni moguća, jer definovanju ne bi bilo ni kraja ni konca. Ako se dakle dopusti, da se nešto može definovati, onda se ujedno mora dopustiti, da ima puno toga, čega ne treba definovati.

87. Protumačivši, da se ne može sve definovati bitnom definicijom, ako se i može opisati, i da svega ne treba ni definovati, valja sad odgovoriti na pitanje, kako treba šta definovati.

Uopće valja se držati slijedećih pravila:

1. Ime dvolično, prije nego definuješ, razluči po različitim znamenovanjima, jer različita znamenovanja imaju različita i bistva, pa ih zato valja posebno i definovati.

2. Samostojne se stvari (substantiae) same sobom definuju, jer same o sebi stoje; prigodne se pako

stvari (accidentia) definuju s obzirom na samostojne, u kojima se nalaze: n. p. gibanje jest prenesenje tijela s jednoga mjesta na drugo.

Kad se prigodna stvar izriče imenom apstraktnim, kao u navedenom primjeru, onda se samostojnik navagja načinom ovisnim; kada se pako izriče imenom konkretnim, onda samostojnik stoji neovisno o drugoj riječi: n. p. stvar, stavljena u gibanje, jest tijelo preneseno s jednoga mjesta na drugo.

3. Moći i sve kakvoće, koje usposobljuju subjekat, da lako djeluje, definuju se svojim činima ili predmetima, na koje se čini protežu; n. p. logika je umjetnost, koja predaje pravila, kako treba pravo suditi; vid je naravna moć, kojom boje shvaćamo.

Odnosne stvari (relativa) definuju se onim, na što se odnose; n. pr. uzrok učinkom, gospodar slugom, itd.

88. Što se pak tiče samoga načina napose, kako valja što definovati, treba znati, da se definicija može pronaći na dva načina ili, kako Aristotel tvrdi, da se dvojakim putem ide u lov za definicijom: dijeleć rod (per divisionem generis) i promatrajuć slične i različne stvari (per similia et differentia), da se vidi, u čem se podudaraju, a po čem se razlikuju.

Prvi način (per divisionem generis — sintetičan i rastavan) sastoji se u tom, da se najviši rod, pod kojim se ono nalazi, čija se definicija traži, postupice dijeli na svoje podregjene vrsti, dok se ne pronagje jedna, koja je jedno te isto s onim, što se kani definovati.

Rad bih znati, što je moralna krjepost. Pogledaj na koju kategoriju (na koji najviši rod) spada, pa tu

kategoriju stavi kao nešto općenitije od same moralne krjeposti. Na pitanje, kakav je tko, odgovara se, da je krjepostan ili ne, i to ovako ili onako. Spada dakle moralna krjepost na kategoriju kakvoće (qualitas). Nu ima raznih kakvoća; razdijeli dakle kakvoću na njezine vrsti. Jesu pako te vrsti: 1. kakvoća, koja sposobnim čini subjekat, da lako djeluje (habitus); 2. moć koja naravna (potentia); 3. kakvoća sjetilna; 4. figura i forma. Svatko vidi, da je moralna krjepost ono, što se tvrdi pod tačkom 1. to jest, da je kakvoća što subjekat usposobljuje za nešto Nu može se usposobiti i um i volja, i druge moći i sile. Očevidno je, da moralna (ćudoredna) krjepost usposobljuje i usavršava volju. Nu volja se može prema i proti umu usposobiti. Krjepost pako moralna sigurno usposobljuje volju prema umu. Bit će dakle moralna krjepost: kakvoća, što usposobljuje volju prema umu. Evo tomu oblika:

Kakvoća,

1

što usposobljuje

1

volju

1

prema umu.

1

Moralna krjepost.

Po Aristotelu valja kod dijeljenja roda, kad tražiš definiciju, paziti na troje: 1. da se takove razlike pronagju, koje se bitno tvrde; 2. da se ne poremeti red megju vrstama, to jest da se viša vrst ne metne

dolje, a niža gore, jer više vrste u sebi sadržavaju sve niže i o njima se tvrde, ali ne obratno; 3. da se nijedna vrst ne izostavi, jer se rod ima kao cjelina, a vrsti kao njezine česti; na dobru pak razdjelbu spada, da se sve česti cjeline navedu.

Drugi (analitičan i skupan) način, kako se može definicija pronaći, polazi putem suprotnim, to jest počima od pojedinčetâ, pa se usavršava promatranjem sličnih i različnih stvari (per similia et differentia). Da tako pronagješ definiciju čovjeka, treba da najprije prispodobiš ljude megju sobom, pa da zanemariš sve ono, što pojedinim ljudima pripada, a da zadržiš samo ono, što je svima tako zajedničko, da se ne može drugi razlog navesti, zašto čovjeku pripada, nego upravo ono, što je pronagjeno kao svima zajedničko: to je razlika vrsna (differentia specifica); naime to, da je čovjek *razložan* (razuman). Kad si tako promotrio, što je u ljudima slično, i pronašao, da su razložni, sada treba da promotriš, što je čovjeku najbliže, a od njega se razlikuje, da vidiš, u čem se podudaraju, a to su zvijeri, koje se u tom s čovjekom slažu, da su životinje: životinja je dakle rod bližnji. Ako pak takvim promatranjem ne pronagješ nešto svima zajedničko, nego različno, onda valja zaključiti, da ono, čija se definicija traži, nije nešto jedno po bistvu, nego mnogostruko, a po tom da ne može imati jednu te istu definiciju.

Drugi način definovanja lagljī je od prvoga; jer je laglje definovati pojedinčeta, to jest nešto, što je manje općenito, zaštobo se u općenitim pojmovima, jer su manje opredijeljeni, sakriva više dvoličnosti,

nego li u onima, koji se ne dijele na vrsne razlike. I zato valja od pojedinih stvari uspinjat se do općenitih.

89. *Vlastitosti dobre definicije jesu:*

1. *Definicija treba da bude jasnija od stvari, koja se ima definovati*; jer na definiciju spada, da onu stvar razjasni i protumači, koja se upravo zato ima definovati, što je tamna, nejasna i zamršena; inače se njezina svrha ne postizava. Jasnoća definicije iziskuje, da se stvar prema svojoj naravi razjasni i od svih drugih razlikuje, jer nam nisu sve stvari jednako pristupne, a po tom ne može uvijek biti jednaka ni jasnoća definicije.

Kad se dakle definuju riječi, onda se u tu svrhu moraju upotrebiti jasnije i poznatije; a kod stvari, onda takove ideje i riječi, koje predstavljaju poznatije stvari, nego li je sama stvar, koja se ima definovati.

Proti tomu se pravilu griješi: kad se upotrebljuju riječi nejasne, neobične, nove zlo skovane: kada se rabe riječi dvolične, dvojbene, neopredijeljene; kad se navode ništetne metafore; kad se isto istim tumači; kad definicija ne očituje, koju stvar definuje, jer bi se takova definicija imala, kako Aristotel kazuje, kao slika kakva slikara, za koju se ne zna, šta predstavlja, ako se to ne potpiše; kada je definicija niječna, jer ona ne tumači, što stvar jest, nego što nije.

2. *Definicija treba da bude kratka i jezgrovita*, jer je definicija kao stožerna tačka, oko koje se kreće sve pregovaranje, pa zato mora biti kratka, da se i lako zadrži u pameti i brzo navede, kad treba. Prema tomu mora biti jezgrovita, te ne smije u sebi imati ništa

suvišna. Jest pako po Aristotelu suvišno sve ono, što kad se izostavi, ostaje toliko, koliko je dosta, da se protumači, što je stvar, koja se ima definovati. Prema tomu bistvena definicija treba da sadržaje samo rod bližnji i zadnju razliku; jer po mnijenju svih ljudi definovati što ne znači na dugo raspravljati o kakvoj stvari, nego na kratko izreći, što je ona.

3. Definicija treba da bude istinita; a onda je ona istinita, kada pripada svakoj onoj i samo onoj stvari, što se definuje. Da li je koja definicija istinita, razabrat ćeš odatle, ako ju možeš staviti mjesto definovane stvari, i suprotno. Odatle ćeš se moći osvjedočiti, nije li definicija preširoka ili preuska. Bit će preširoka, kad se proteže i na druge stvari različne od one, koja se ima definovati. Bit će pako preuska, ako se pojedince ne proteže na sve, štogod se pod onom stvarju nalazi, koja se mora definovati.

Knjiga druga.

O drugom djelovanju našega uma, naime o sudu.

90. U drugoj se knjizi govori *prvo* o tom, što je sud i kako se izriče; *drugo* o vlastitosti rečenicâ.

Glava I.

O sudu i rečenici, kojom se izriče.

91. Do sada raspravljasmo o idejama, i kako se one riječima izriču; a sada nam valja govoriti o tom, kako se ideje u sud spajaju, i kako se taj sud izriče.

Zato sad nastaje pitanje: što je sud i kako se izriče; kako se sudovi, a kako se dijele rečenice.

Clanak 1.

Što je sud, a što rečenica.

92. Sud je *čin našega razuma, kojim sastavlja ideje tvrdeć ih ili ih rastavlja niječuć ih*; n. pr. čovjek je razuman; ovaj svijet nije vječan.

U svakom se sudu ideje spajaju ili rastavljaju; ali nije svako sastavljanje ili rastavljanje ideja već sud, nego je samo ono sastavljanje ili rastavljanje ideja sud, kojim se šta tvrdi ili niječe. Kad n. pr. kažem, čovjek razuman, imam istina u pameti dvije ideje i spajam ih pameću, ali ipak još ne sudim o njima ništa, dok ne ustvrdim: čovjek *je* razuman. Bitno je dakle kod suda, da se njime nešto *tvrdi* ili *niječe*. To se i odatle vidi, što sud po svojoj naravi ima valjanost objektivnu. Pa zbilja kad sudim: lav je okrutan, ne spajam megju sobom jedino ideje lava i okrutnosti, nego tvrdim, da je sam lav u sebi okrutan. A valjanost objektivnu dobiva sud upravo onda, kad se njime šta tvrdi ili niječe; jer po Aristotelu tvrditi reći će izreći jednu stvar, što se odnosi na drugu; a nijekati reći će izreći jednu stvar, što se od druge razlikuje.

93. Sud, kad se ustmeno ili pismeno izreče, zove se izreka ili rečenica, za koju Aristotel tvrdi, da je govor, koji znači, da je nešto istinito ili neistinito.

Jest pako govor skup riječi, kojima se otkriva kakova misao naše duše. Taj govor može biti savršen i nesavršen, u koliko ragja savršen smisao u slušateljâ

ili ih ostavlja neodlučne, tako da još nešto očekuju; n. pr. pametan čovjek, to je govor nesavršen; a pametan čovjek pazi na svoje riječi, jest govor savršen.

Dvije su glavne česti u svakom savršenom govoru: imenica i glagol. Imenica se odnosi na um, u koliko nešto shvaća, a glagol, u koliko um nešto sudi. Dvojako se ime i glagol razlikuju; jer *prvo* imenica znači nešto bez vremena, a glagol s vremenom. Značiti pak s vremenom, to će reći značiti nešto, u koliko je promjereno vremenom prošlim, sadašnjim ili budućim. Inače se kazuje, da nešto znači bez vremena, premda se odnosi na vrijeme. Tako n. pr. večerao sam, znači s vremenom, a večera znači bez vremena. — *Drugo,* razlikuju se, jer imenica znači stvar, u koliko je predmet našega razuma, kad ju naprosto shvaća; a glagol znači stvar, ali ujedno naznačuje, kako se ona o subjektu izriče ili se tvrdi, da subjektu pripada. Prema tomu je Aristotel ovako označio glagol, u koliko se razlikuje od govora i od imenice: Glagol *jest ono, što znači vrijeme, a čija nijedna čest sama po sebi šta znači, nego je uvijek znak onih stvari, što se o drugom izriču.* Ili bolje: Glagol je *riječ jednostavna, ustanovljena u svrhu, da nešto znači, u koliko se vremenom mjeri, ter o drugom izriče.* A imenica je *riječ ustanovljena u svrhu, da nešto znači s vremenom, čija nijedna čest šta znači, a koja riječ znači, da je nešto istinito ili neistinito, kada se spoji sa glagolom biti.*

Da se te dvije oznake imenice ili glagola bolje shvate i kako se megju sobom razlikuju i što im je zadatak, treba pamtiti, da imenica stoji mjesto subjekta, a glagolom shvaćamo subjekat najprije nejasno, a onda

sve više i više njegovih biljega i vlastitosti malo po malo poznajemo, ter ih glagolom subjektu dodijeljujemo. Zato se za glagole kazuje, da znače nešto na način djelovanja, ne kao da oni uvijek znače pravo činjenje, nego zato, što uvijek znače nešto na način gibanja. Nu djelovanja poznajemo mi u vremenu, čin pako, kojim shvaćamo, da se koja vlastitost tako nalazi u subjektu, jest upravo sam čin, kojim razum ideje sastavlja, a kojim se nešto izriče o drugom. I tako se dobro ističe narav samoga glagola, kad velimo, da se njime nešto naznačuje, u koliko se mjeri vremenom, ter o drugom izriče. A što je Aristotel o glagolu kazao, da znači vrijeme i da je uvijek znak onih stvari, što se o drugom izriču, to će reći, da glagol ujedno vrijeme znači i da je uvijek znak, da se nešto izriče o drugom to jest, da se tvrdi, da nešto pripada drugomu.

Što se pak gore kazalo: čija nijedna čest sama po sebi šta znači, htjelo se reći: da kod složenih riječi česti imenice ne zadrže isto značenje, koje imaju u cjelini.

Odatle slijedi:

1. Glagol uvijek znači u govoru ono, što se izriče o kojem subjektu, ali ujedno ističe i to, da se predikat sastavlja sa subjektom. To pak dvojako čini: kad i kad tako, da ništa drugo ne izriče, nego svoje značenje, n. pr. čovjek trči, čovjek jest; a kad i kad izriče svoje značenje, stegnuto ili opredijeljeno od drugoga, n. pr. čovjek je bijel, to jest ono biće, koje je bijelo.

2. Glagoli u infinitivu (a tako reci i o participiju) logički se smatraju kao imenice, kad stoje umjesto subjekta, jer je vlastito imenici, da znači koju stvar,

što kao po sebi opstoji, glagolu je pako vlastito, da znači kakvo činjenje ili trpljenje; n. pr. trčati je neko gibanje. Kad se pak glagoli u infinitivu upotrebe kao predikat, onda neki dijel imaju od glagola, jer znače i formu odnosno na subjekat i vrijeme; n. pr. volim učit se.

94. U sudu i rečenici, kojom se izriče, troje valja dobro razlikovati: *subjekat*, to jest ono, o čem se što tvrdi ili niječe; *predikat*, to jest ono, što se o drugom tvrdi ili niječe; *sponka* (kopula), to jest samo tvrgjenje ili nijekanje. Subjekat i predikat zovu se materija, a sponka, forma suda. To su tri sastavine suda ili rečenice, koje treba da su tako razregjene, da prvo mjesto zauzima subjekat, a onda da se s njim sponkom spoji ili od njega rastavi predikat: S jest ili nije P. Ali se sud ne izriče uvijek tako jednostavno, nego raznoliko, s više ili s manje riječi, kad i kad samo s jednom, n. pr. vidjeh, a i bez običnoga reda, tako ter se subjekat zapostavi predikatu, n. pr. dragocjeno je vrijeme. Da se razvidi, je li koja rečenica prava, valja ju svesti na njezinu naravnu formulu: S jest ili nije P; osobito onda, kad se subjekat ili predikat ili oboje izriču s više riječi.

95. Da se narav samoga suda bolje shvati, treba tačnije raspitati i razvigjeti sam čin, kojim se sudi, onda njegovu formu i materiju.

Što se samoga čina tiče, kojim se sudi, valja najprije istaći, da se sud ne sastoji u ciglom shvaćanju odnosa izmegju subjekta i predikata, kako je to Malebranche († 1715) tvrdio, nego povrh toga treba pridodati neko odobravanje, potvrgjivanje, pristajanje

našega razuma uz shvaćeni odnos. Kada tvrdim: Bog je pravedan, ne ću time samo to da kažem, da se ta dva pojma Bog i pravedan podudaraju, nego tvrdim, da su stvarno združeni, i za stalno izričem, da je stvar tako, i ne drugačije.

Sam pak sud jest čin našega razuma, a ne naše volje, jer mu je predmet ono, što je istinito ili neistinito, a to spada na um, kao što na volju spada stvar, u koliko je dobra ili zla. To se i odatle vidi, što kad i kad ovako ili onako sudimo, premda volja tomu nije sklona, dà premda se ona tomu i opire. Sam dakle čin, kojim sudimo, proizlazi uvijek samo iz razuma. Nu valja ipak priznati, da volja može utjecati na razum, kad sudi; jer ona ga može skloniti, da svoju pozornost svrati radije na ovaj predmet, nego li na onaj, a može ga i prisiliti osobito u dvojbenim stvarima, da radije pristane uz ovo, nego li uz ono.

Forma suda jest odnos predikata na subjekat, jest dakle tvrgjenje ili nijekanje istovetnosti megju subjektom i predikatom. Pravom se zove forma, jer je formi vlastito, da nešto opredijeli i razlikuje; a čin suda upravo se tvrgjenjem ili nijekanjem opredijeljuje i od drugih čina razlikuje. A i zato se pravom zove forma (bistvo) suda, što je upravo tvrgjenje ili nijekanje ono, što sud čini sudom, što činu našega razuma udara biljeg suda. Forma se takogjer zove kakvoća suda (qualitas judicii), jer tvrdeć ili niječuć odgovaraš na pitanje kakva je stvar. Izriče se pak forma sponkom jesam, jesi, jest. A jest sponka uvijek glagol *biti*, i to u sadašnjem vremenu; jest glagol biti, jer se svaki sud dovodi do formule: A *jest* ili *nije* B; ako se kad prividno i razlikuje koji sud

od te formule, može se ipak uvijek na nju razriješiti. Jest pako sponka glagol biti u *sadašnjem vremenu*; jer sponka znači dvoje: prvo da je predikat u subjektu, a drugo, da onaj, koji sudi, nešto sada tvrdi. Odatle slijedi, da taj čin, kojim se nešto sada tvrdi, spada na sadašnje vrijeme, a samo opredijeljenje ili odnos vremena prošastoga ili budućega, što se ujedno glagolom naznačuje, tiče se i smatra se kao dijel samoga predikata. To se najbolje odatle razabire, što se u rečenici prošastoga ili budućega vremena ne tvrdi istovetnost megju subjektom i predikatom kakvagod, nego se tvrdi, da je ona prošla ili buduća. Odnos dakle na prošlost ili budućnost spada na predikat; jer je predikat ono, što se o kom izriče, a taj se odnos na prošlost ili budućnost tvrdi o subjektu; spada dakle na predikat. Isto valja tvrditi o svakoj rečenici, jer se svaka dade svesti na formulu: A jest ili nije B, i jer se svaki glagol dade razriješiti na sponku i na predikat. Kad n. pr. kažem: Sokrat umuje, ne znači drugo, nego: Sokrat je netko, koji umuje. Svatko vidi, da je ono: „netko, koji umuje“ predikat; jer je predikat ono, što se o kom izriče; a tu se o Sokratu izriče, da je on netko, koji umuje. Isto tako reci o glagolima prošastoga i budućega vremena; n. pr. Napoleon III. živio je za vrijeme Pija IX.; a to se razrješuje u rečenicu: Napoleon III. jest jedan od suvremenika Pija IX.; ili: samo požrtvovni muževi usrjećit će Bosnu; razriješit ćeš to u rečenicu: samo požrtvovni muževi jesu budući usrjećitelji Bosne.

Biti zove se glagol *samostavni*, jer izriče čin temeljni i samostavni bitisanja, dočim sve drugo, n. pr. trčati, čitati i t. d. izriče samo neki način i kakvoću

pridodanu bistvu, poradi čega se te riječi i zovu *pridavne*.

Materija suda jesu subjekat i predikat, koji se zato zovu materija, što tvrgjenje i nijekanje upravo o subjektu i predikatu kao o svojoj materiji radi, raspravlja. Uzima se pak subjekat u rečenici umjesto stvari, kakova je u sebi (materijalno), a predikat umjesto stvari, kako se shvaća od uma (formalno); to jest u svakoj rečenici um naš kakvu formu naznačenu predikatom ili odnosi na koju stvar naznačenu subjektom ili ju od nje rastavlja. Jest pako odnos megju subjektom i predikatom odnos istovetnosti ili različnosti prema formuli A jest B, A nije B. Ta pako istovetnost ne mora biti nutarnja, nego je dosta, da bude vanjska i objektivna. Premda su n. pr. ideje čovjek i smrtan u sebi različite, istinit je ipak sud: čovjek je smrtan. Budući da naime subjekat stoji mjesto stvari, a predikat mjesto forme, to je za istinitost suda dosta, da tu formu dodijelimo ovomu subjektu ili ju zaniječemo.

Prema tomu je glavno pravilo za sud ovo: Istovetnost subjekta i predikata smije se tvrditi ili nijekati samo onda, kada se spozna, da ta istovetnost opstoji ili ne opstoji. Razlog tomu jest, što sud nije samo subjektivno djelovanje našega uma, nego je i objektivno, što se odnosi na stvar, kako se izvan uma nalazi, a za koju um tvrdi, da je takova ili onakova. A bilo bi nerazborito, tvrditi, da je stvar takova, ako je nisam kao takovu umom spoznao. Tvrgjenje dakle ili nijekanje mora odgovarati spoznanju odnosa megju subjektom i predikatom.

96. Kad se sud prispodobi sa jednostavnim shvaćanjem, to jest kad se drugo djelovanje našega razuma sravni sa prvim djelovanjem, onda se razabire:

1. da shvaćanje predhodi sud; jer nije ni moguće o odnosu megju subjektom i predikatom prije suditi, nego li se shvati i subjekat i predikat. Zabludio je dakle Reid († 1796.), kad je učio, da je sud prvo djelovanje našega razuma.

2. Sudeć poznajemo istinu ili neistinu, shvaćajuć pako neistine ne poznajemo nikako, a od istine samo prve početke, i to nesavršeno. Prema tomu je čin, kojim sudimo, puno savršeniji od čina, kojim šta shvaćamo.

Članak 2.

Kako se sudovi dijele po formi.

97. Sudovi mogu se razdijeliti po formi, poticalu (motivu), savršenosti i količini, a rečenice po tom, kakav je u njima subjekat i predikat (po materiji).

98. Sudovi se po formi dijele na jestne i niječne, na kategoričke i hipotetičke, na rastavne i sastavne, na apsolutne i modalne.

99. *Sudovi jestni i niječni.*

Budući da je sponka (copula), u kojoj se sastoji forma suda, ili jestna ili niječna, bit će prema tomu i sam sud jestan ili niječan. Bit će jestan, kada sponka *jest* tvrdeć spaja predikat sa subjektom; bit će pako niječan, kada sponka *jest* sa predpostavljenom si česticom niječnom *ne* (nije) niječuć rastavlja predikat od subjekta; n. pr. duša čovječja je besmrtna; ovaj svijet nije vječan.

Kada se niječna čestica stavi pred subjekat, onda se takova rečenica zove neograničena subjekta, n. pr. ne ljubiti mudrosti velika je ludost; kada se pako stavi pred predikat, zove se neograničena predikata, n. pr. Luka je neprijazan.

100. *Pravila za jestnu rečenicu.*

1. Predikat mora sa svim i pojedinim znacima *svojega sadržaja* biti u subjektu; jer tvrdeć, da je predikat jedno te isto sa subjektom, tvrdiš takogjer, da subjekat ima sve i pojedine znake, što sačinjavaju ideju izraženu predikatom. Kad n. pr. veliš, da je zrak tijelo, tim već tvrdiš, da je zrak substancija, da ima količinu, da je od česti sastavljen, nepronikljiv, težak i t. d. jer sve to ideja tijela u sebi sadržava.

2. Odnosno pak na *opseg svoj* ne uzima se predikat *općenito*, nego *čestno*; jer tvrdeć, da predikat subjektu pripada, ne ćemo time da tvrdimo, da je subjekat sve ono, čemugod pripada predikat, nego samo to tvrdimo, da je subjekat jedno od onih, kojima se pridijeva predikat. Kad n. pr. tvrdiš: čovjek je životinja, ne tvrdiš time, da je on svaka životinja, nego samo to, da je neka životinja, naime razumna. Od toga se pravila oduzimaju predikati, što se osebno ili skupno podstavljaju.

Nazovi subjekat S, a predikat P, pa stavi ta dva pravila u ovaj oblik:

S je P; S je jedno te isto s nekim P.

S je jedno od onih, što su pod opsegom P; S se sadržaje u P.

101. *Pravila za niječnu rečenicu.*

1. U niječnoj se rečenici predikat odstranjuje od subjekta svim znacima svojega sadržaja uzetim skupno,

a ne pojedince; jer da jedno ne bude drugo, nije od potrebe, da nema nijednoga znaka s njim zajedničkoga, nego je dosta, da ih nema svih skupa. Da n. pr. životinja ne bude kamen, nije od potrebe, da kamen nema ništa od onoga, što ima životinja, nego samo to, da nema skupa svih onih znakova, što sačinjavaju životinju.

2. Predikat mora u niječnoj rečenici opsegom biti općenit. U niječnoj se rečenici naime tvrdi, da je subjekat različit od predikata; jer da bi subjekat samo jedno bio od onih, što su pod opsegom predikata, već bi mu mogao predikat pripadati. Od toga se pravila izuzimaju predikati osebni i skupni.

Obadva ta pravila stavi u ovaj oblik:

S nije P; S nije subjektivna čest ideje P.

S se ne sadržaje u P; S se isključuje iz P.

102. *Sudovi kategorički (bezuvjetni) i hipotetički (pogodbeni).*

Sud se zove bezuvjetan *onaj, u kojem se predikat o subjektu tvrdi ili niječe odrješito.* U bezuvjetnom se dakle sudu tvrdi bezuvjetno, da predikat subjektu pripada ili ne pripada; zato se upravo i zove *kategorički* od grčke riječi κατηγορέω, kojoj je drugotno značenje izreći; jer se u kategoričkom sudu nešto o nečem izriče posve odrješito.

Hipotetički pak sud ništa ne tvrdi naprosto, nego samo izriče ovisnost jedne tvrdnje o drugoj ili jednoga nijekanja o drugom. Prema tomu je hipotetički sud *onaj, u kojem se jedno tvrgjenje ili nijekanje stavlja kao pogodba drugomu*; n. pr. ako se led rastopi, ne ćeš se moći sklizati.

Pogodbena rečenica ima dva člana: prvi se zove prednji član, prednja rečenica, pogodba, hipoteza; drugi se pak član zove zadnji, zadnja rečenica, teza. Prvi se član smatra kao uzrok drugomu.

U pogodbenoj rečenici ne tvrdi se, niti se niječe ni prvi ni drugi član, nego samo vez izmegju jednoga i drugoga. Prema tomu je pogodbena rečenica jesna, kada se taj megjusobni vez tvrdi, ma obadva člana bila niječna; a jest niječna, kad se taj vez niječe, bila sad obadva člana jesna.

Pravila za hipotetički sud.

Pravila za kategorički sud ista su, što za sud jesni i niječni.

Pravilo općenito za hipotetički sud jest, da je istinita ovisnost jednoga tvrgjenja ili nijekanja o drugom.

Prema tomu bit će hipotetička rečenica prava, ako pogodba (hipoteza) u sebi sadržava razlog *logički* tezi; no ne iziskuje se, da hipoteza izražava i razlog *ontologički* tezi. Tako je na. pr. rečenica: Ako svijet opstoji, mora opstojati i prvi uzrok, istinita, premda nije prvi uzrok poradi svijeta, nego je svijet poradi prvoga uzroka. Razlog tomu jest, što se sudom hipotetičkim izriče ovisnost teze o hipotezi u tvrgjenju, a ne u bitisanju. Niti je od potrebe, da obadva člana pogodbene rečenice za se uzeta budu istinita, nego je dosta, da je sam vez izmegju jednoga i drugoga njezina člana istinit. Tako je n. pr. istinita rečenica: Ako nema Boga, nema ni svijeta, premda je neistinita i prednja i zadnja rečenica.

103. *Sudovi rastavni (judicia disjunctiva) i sastavni (conjunctiva).*

Rastavni sud jest *onaj, kojim se tvrdi, da je jedna od mnogih oprječnih stvari nužno istinita;* n. pr. svaka je supstancija ili jednostavna ili sastavljena. Sastavni pak sud jest *onaj, kojim se niječe, da dvije stvari, ili njih više, mogu biti ujedno istinite:* n. pr. ništa ne može ujedno biti i ne biti.

Pravila za rastavni i sastavni sud.

Rastavna rečenica spaja više izričaja ili rečenica česticom *ili;* ona ne tvrdi nijedne od više stvari posebno, nego neizvjesno ili ovu ili onu.

Za valjanost rastavne rečenice hoće se troje:

1. da razdjelba članova bude izjednačna (adaequata);

2. dva člana, ili njih više, ne smiju biti ujedno istinita;

3. dva člana, ili njih više, da nijesu zajedno neistinita.

Sastavni pak sud za svoju valjanost samo to iziskuje, da se predikati, što se navode, ne dadu zajedno o subjektu tvrditi. A to je ujedno i ono, čim se sastavni sud razlikuje od rastavnoga; jer rastavni sud tvrdi, da jedan od nabrojenih predikata pripada subjektu, dočim sastavni sud iziskuje jedino to, da navedeni predikati ne budu zajedno. Tako je n. pr. istinita rečenica: Ja ne mogu biti ujedno u Rimu i u Napulju, sve da nijesam nikada bio ni u Rimu ni u Napulju.

104. *Sudovi apsolutni i modalni (načinski).*

Sud apsolutni jest *onaj, kojim se naprosto izriče, da predikat pripada subjektu.* Modalni pak sud jest *onaj, koji ne izriče samo, da predikat pripada ili ne pripada subjektu, nego naznačuje takogjer i način, kako mu pripada ili ne pripada.* Ne sačinjava modalni sud svaki način, nego samo onaj, koji naznačuje, kako predikat pripada subjektu, to jest, koji opredjeljuje samu formu suda, a ne njegovu materiju. Reknem li n. pr. Bog je pravedan, tvrdim naprosto, da predikat *pravedan* pripada subjektu Bog; reknem li pako: Bog je *nužno* pravedan, tvrdim ujedno i način, kako predikat pripada subjektu.

Modalni se sud dvojako izriče: ili prislovom stavljenim uz sponku, n. pr. nužno je Bog pravedan; ili imenicom, koja se o jednostavnoj rečenici tvrdi ili niječe stavivši sponku u sadašnje vrijeme sa da, n. pr. jest nužno, da je Bog pravedan. Jasno je, da je u toj zadnjoj rečenici subjekat: *da je Bog pravedan,* a predikat da je isti način: *jest nužno.*

105. Na četiri načina može predikat pripadati subjektu. Subjekat naime ili mora takav predikat imati; ili ga ne mora, nego može imati; ili ga ne samo ne mora, nego niti ga ne može imati; ili ga može imati, a može i ne imati. Prema tomu

1. nužno zove se *ono, što jest, te ne može da ne bude;* n. pr. Bog je pravedan.

2. Prigodno jest *ono, što može biti, a može i ne biti;* n. pr. Platon je učen.

3. Možno (moguće) jest *ono, što može biti.* Možno sadržava u sebi dva prethodna načina: sadržava ono, što je nužno, jer što jest, te ne može ne biti, to više može biti; sadržava ono, što je prigodno, jer i ono može biti.

4. Nemožno (nemoguće) *zove se sve ono, što ne može biti.*

106. Mogao bi tko prigovoriti, da bi se osim tih načina dalo navesti trista drugih; jer se svakim prislovom izriče kakav način. Zašto se ne bi reklo, da je modalna rečenica i ova: Jelen brzo trči? To je jedno; a drugo ima mnogo prislova, što se mogu pretvoriti u imenice, kao n. pr. da se car povratio, jest istinito, neistinito, sigurno, nesigurno, vjerojatno i t. d.

Na prvu se teškoću odgovara, da su samo ono pravi načini, što se na formu rečenice protežu, to jest, što opredjeljuju način, kako su istovetni ili različni subjekat i predikat. A takova su načina samo četiri gore navedena; jer prislovi, što se ne mogu dovesti na ta četiri načina, opredjeljuju samo predikat, te su njegove prave česti. Odatle dolazi, da se ne može kazati: Da jelen trči, jest brzo, kao što velimo: Da jelen trči, jest možno.

Na drugu se teškoću odgovara, da istinito i neistinito ne izriču sam način, nego istu narav istovetnosti ili različnosti; ostali pako navedeni načini dadu se svesti na glavna četiri; jer sigurno može se dovesti na nužno, nesigurno na prigodno, vjerojatno i tomu slični načini na možno obzirom na što (possibile secundum quid).

107. Modalni sud jest istinit, ako mu način, koji se tvrdi, pripada; inače je neistinit; tako je neistinita rečenica: svijet nužno opstoji, premda je istinit sud: svijet opstoji.

Članak 3.

Kako se sudovi dijele po poticalu (motivu) i po savršenosti.

108. *Kako se sudovi dijele po poticalu (motivu)?*

Sud je čin našega razuma, kojim se jedno o drugom tvrdi ili niječe. Onaj pak dostatni razlog, što

nas goni, da jedno o drugom tvrdimo ili niječemo, zove se poticalo ili motiv. Odnosno na taj motiv, kojim se naš razum po naravi svojoj prigiba na to, da tvrdi kao istinu, što je kao istinu shvatio, zove se sam čin, kojim sudimo, *pristajanje* (assensus).

1. Obzirom dakle na taj motiv, koji razum prigiba na to, da prihvati istinu, koju je kao istinu spoznao, dijele se sudovi na *posredne* i *neposredne*; jer taj razlog, koji razum potiče na to, da nešto tvrdi kao istinu, koju je kao istinu shvatio, ili je sam po sebi neposredno očevidan ili se poznaje istom pomoću zaključka; u prvom se slučaju sudovi zovu neposredni, n. pr. cjelina je veća od svoje česti; a u drugom se zovu posredni, n. pr. svijet ovisi o Bogu.

2. Po motivu dijele se nadalje sudovi na *analitičke* i *sintetičke*. Sud analitički jest *onaj, u kojem se iz same analize (razglobe) idejâ poznaje, da li se subjekat podudara sa predikatom ili ne*; n. pr. čovjek je razuman. Sud pako sintetički jest *onaj, u kojem se to poznaje samo putem iskustva*; n. pr. Ahil je jak. A onda se istinitost suda poznaje iz same analize idejâ, kad predikat subjektu nužno i nutarnjim načinom pripada ili ne pripada, ili kad se sud odnosi na predmet nuždan ili nemoguć (judicium versatur in materia necessaria vel impossibili).

Drugo je kazati: sud nuždan ili nemoguć, a drugo, sud, što se odnosi na materiju nužnu ili nemoguću; jer sudovi: čovjek je razuman i čovjek nije razuman, odnose se na materiju nužnu, premda drugi taj sud ne samo nije nuždan, nego je posve neistinit; a ovi sudovi: čovjek je kamen i čovjek nije kamen, odnose se na materiju nemoguću, premda je drugi sud istinit.

Zato se sudovi analitički zovu bezuvjetni (absoluta), jer ne zavise o nikakvu uvjetu; nužni (necessaria), jer ne trpe izuzetka; metafizički, čisti (pura) i apriorni (a priori), jer ne zavise o iskustvu i jer njihova istinitost jest prije, nego li ikoja stvar opstoji, i prije svakoga iskustva, ter svoj temelj imaju u redu idejalnom. Iz protivnih razloga zovu se sintetični sudovi takogjer aposteriorni (a posteriori), empirički i fizički, jer se na iskustvo oslanjaju; prigodni (contingentia), jer naprosto govoreć mogla bi stvar biti i drugačija; hipotetički, jer im se istinitost veže na uvjete.

3. Napokon se sudovi dijele po motivu na nužne (necessaria) i slobodne (libera). Sud nuždan zove se *onaj, na koji se razum goni samom očevidnom istinom;* n. pr. triput pet jest petnaest, ja opstojim; zove se pak sud slobodan *onaj, na koji se razum goni slobodnom voljom, jer sama stvar nije očevidna;* n. pr. ugodnije je bavit se mudroslovljem, nego li besjedništvom.

109. *Kako se sudovi dijele po savršenosti?*

Sudovi se dijele po savršenosti:

1. Na istinite (vera) i neistinite (falsa). Kad se izrekne, da se što podudara ili ne podudara sa stvarju, zove se govor istinit; inače je govor neistinit. Prema tomu mijenja se rečenica na četiri načina: *prvim načinom* tako, da se za ono, što u stvari jest, tvrdi, da je tako, kako je u stvari: to spada na istinito tvrgjenje; n. pr. kad Sokrat trči, kazujemo za njega, da trči. — *Drugim načinom* tako, da se za nešto tvrdi, da nije, kad u istinu nije: to spada na istinito nijekanje; n. pr. Etiop nije bijel. — *Trećim načinom* tako, da se za nešto tvrdi, da jest, a u istinu nije: to spada na tvrgjenje neistinito; n. pr. gavran je bijel. — *Četvrtim načinom* tako, da se za nešto tvrdi, da nije, a u istinu jest: to spada na nijekanje neistinito; n. pr. snijeg nije bijel.

2. Na sigurne (certa) i nesigurne (incerta), u koliko razum pristaje ili ne pristaje uz shvaćenu istinu bez bojazni, da će pogriješiti.

3. Na razborite (prudentia) i nerazborite (temeraria), u koliko se onaj, koji sudi, oslanja na temeljite ili netemeljite motive. To se onda može o sudovima tvrditi, kad su volji podvrženi. Podvrgava se pak sud volji onda, kada istovetnost ili različnost idejá nije razumu jasna, nego se pokazuje nesigurna i nejasna. U takvu slučaju razum ne može ništa prihvatiti; jer je takav od naravi, da sam sebi pripušten uz ništa drugo ne može pristati, nego samo uz shvaćenu istinu. Ima li dakle volja dostatnih razloga, što je nukaju, da zapovjedi razumu, da ovako ili onako sudi, to će takav sud biti razborit; ne ima li pako volja za to dostatnih razloga ili ne dobro promozganih, zvat će se nerazborit.

Članak 4.

Kako se sudovi dijele po količini.

110. Kolikoća (quantitas) suda sastoji se u njegovu opsegu, ter ovisi o opsegu subjekta; jer tvrgjenje kojega suda tako daleko posiže, kako se daleko proteže subjekat, o kojem se što tvrdi. Prema tomu dijele se sudovi na osebne (singularia), općenite (universalia), na česne (particularia) i neopredijeljene (indefinita), u

koliko je sam izričaj oseban, općenit, čestan ili neopredijeljen.

Općenitost pako može biti trovrsna: *metafizička,* kad predikat svim i pojedinim stvarima apsolutnom nuždom pripada bez ikakva izuzetka, što se pod opsegom subjekta nalaze, kao što to biva u sudovima analitičkim, n. pr. svaka je cjelina veća od svoje česti; *fizička,* kad predikat svim pojedinim stvarima bez ikakva izuzetka fizičkom nuždom pripada, što se pod opsegom subjekta nalaze, samo ako su zakoni naravni, nepovrijegjeni. Tako n. pr. svaki oganj pali uvijek prema svojim naravnim zakonima; nu odatle ne slijedi, da Bog ne može učiniti, da oganj ne pali; moralna (ćudoredna), kada predikat moralnom nuždom nastalom od postojana ponašanja ljudskoga ponajviše onim stvarima pripada, što se pod opsegom subjekta nalaze; ima dakle puno izuzetaka; n. pr. svaki starac zanovijeta; svaka majka ljubi djecu svoju.

Osebni sud dovodi se do općenitoga, a neopredijeljeni do metafizički općenitoga, kad se odnosi na materiju nužnu ili nemoguću, n. pr. čovjek je stvor, okrug nije četverokut, a do moralno općenitoga, kad se odnosi na materiju prigodnu, osim ako se opstojnostima ne stegne na česni, n. pr. starci zanovijetaju, čovjek je laža. Prema tomu je po opsegu subjekta ili po kakvoći suda sam sud četverostruk: općenito jesni, općenito niječni, česno jesni, česno niječni.

111. *Pravila za ta četverostruka suda.*

1. Da bude općenito jesni sud prav, od potrebe je, da se subjekat ili podredi predikatu, n. pr. svaki čovjek jest slobodan; ili da se može zamijeniti sa predikatom, n. pr. svaki čovjek jest životinja razumna.

2. U sudu općenito niječnom subjekat valja posve isključiti iz opsega predikata, n. pr. nijedan stvor nije neovisan. Tu naravno treba paziti na ono, što je rečeno o općenitosti fizičkoj i moralnoj.

3. Sudovi česno jesni jesu pravi, ako se subjekat može zamijeniti sa predikatom, n. pr. neki ljudi jesu razumne životinje; ako se subjekat podredi predikatu, n. pr. neke biline jesu organičke; ako se predikat podredi subjektu, n. pr. neki ljudi jesu evropejci; ako su si napokon subjekat i predikat stranom podregjeni, a stranom se isključuju, n. pr. neka bića slobodna jesu smrtna.

4. Slično valja kazati o pravosti suda česno niječnoga, n. pr. neki ljudi nijesu pravedni, neke figure nijesu trokuti, neka slobodna bića nijesu smrtna.

Razlog tim pravilima o česno jesnom i česno niječnom sudu nalazi se u samoj naravi podregjenih ideja i u naravi samoga česnog izričaja; jer upravo odatle, što je jedna ideja podregjena drugoj, što je n. pr. evropejac podregjen čovjeku, nužno slijedi, da je jedan neopredijeljeni dijel ljudi evropejci, a drugi da nije; jer da nijedan čovjek nije evropejac, onda bi ideja *evropejac* bila izvan ideje *čovjek*; a da je svaki čovjek evropejac, onda evropejac ne bi bio opsegom manji od čovjeka. Jednako valja kazati, kad su si subjekat i predikat dijelom samo podregjeni; jer ako jedan dijel od slobodnih bića potpada, a drugi ne potpada pod opseg ideje *biće smrtno,* bit će i jedna i druga

rečenica istinita: neka slobodna bića jesu smrtna (ljudi), a neka slobodna bića nijesu smrtna (angjeli).

112. *Valja još paziti na slijedeće tačke:*

1. Metafizička općenitost zove se savršena, a moralna nesavršena.

2. U fizično-općenitim rečenicama treba imati na pameti pogodbu: *Ako su samo nepovrijegjeni zakoni naravni;* a u moralno-općenitima: *Kako obično biva.*

3. Općenite su rečenice istinite, ako su bar moralno općenite. No u takvu slučaju da nijesi iz njih strogo zaključio na posebne stvari.

4. Neopredijeljene rečenice vazda su općenite, kad se subjekat osobno podstavlja, i to istinite, ako predikat bar moralnom općenitošću pripada svim stvarima, što se pod opsegom subjekta nalaze; a neistinite, ako se to ne može reći o svima, nego samo o nekolicini. Da tko kaže: čovjek je crn, reklo bi se, da je ta rečenica neistinita; a zašto? zato, što svatko misli, da se to tvrdi o svakom čovjeku. Svatko dakle takve neopredijeljene rečenice drži za općenite, a ne za česne.

Članak 5.

Kako se rečenice dijele po svojoj materiji.

113. Materija rečenice jesu subjekat i predikat. Kad se subjekti i predikati umnože, umnožavaju se i stvari, što se tvrde ili niječu. Dijeleć dakle rečenice po njihovoj materiji, valja paziti na množinu subjekata i predikatâ ili na množinu stvarî, što se tvrde ili niječu. Prema tomu dijele se rečenice po materiji na jednostavne i sastavljene. Jesu jednostavne (propositiones

simplices) one, koje samo jedan sud izriču; jesu pako sastavljene (propositiones compositae) one, koje izriču dva suda ili njih više.

Na jednostavne rečenice spadaju tako zvane složene rečenice (propositiones complexae), koje imaju oblik rečenice sastavljene, premda su u istinu samo jednostavne. Zato se tu sad govori najprije o jednostavnim, onda o sastavljenim, a napokon o složenim rečenicama.

114. *Rečenice očito sastavljene.*

Rečenice su sastavljene ili očito, kad se u njima mogu sudovi lako razlučiti, što ih sačinjavaju, ili sakriveno, kad se u njima ne mogu lako razabrati sudovi, što ih sačinjavaju, nego su zapleteni.

Očito sastavljene rečenice jesu spojne (propositiones copulativae), suprotne (adversativae), odnosne (relativae) i uzročne (causales).

Rečenica spojna jest ona, *koja više subjekata ili predikata spaja spojnim česticama i, niti i sličnima,* to jest, koja izriče ili više predikata o jednom subjektu, n. pr. pošten čovjek jest razborit i prostodušan; ili jedan predikat o više subjekata, n. pr. sv. Petar i sv. Pavao podnesoše mučeničku smrt u Rimu; ili više predikata o više subjekata, n. pr. ni časti ni strasti ne čuvaju koga od bolesti i smrti.

Spojna rečenica dade se razdriješiti na jednostavne: pače istinitost njezina ovisi o istinitosti pojedinih jednostavnih rečenica. Kad su jedne od tih jednostavnih rečenica istinite, a druge neistinite, onda se može cijela spojna rečenica naprosto zanijekati; nu običaje se ipak

razlučiti, tako da se istinita čest prihvati, a zabaci neistinita.

Na spojnu se rečenicu dovodi suprotna, *koja više subjekata ili predikata spaja suprotnim česticama:* ali, ipak, nu, i t. d.; n. pr. bilje žive, ali ne osjeća. Suprotna se rečenica ipak razlikuje od spojne, jer joj je ustroj drugačiji, a i članovi joj treba da budu u nekoj suprotnosti.

Odnosna rečenica jest ona, *koja svoje česti spaja odnosnim česticama:* ondje — gdje, kada — tada, u koliko — u toliko, i sličnima; n. pr. kakav napor, takav napredak; kakva mladost, takva starost; ondje si kukolj žeo, gdje si pšenicu posijao. U odnosnim se dakle rečenicama tako imaju česti jedna spram druge, da jedna drugu nekim načinom opredjeljuje. Odatle pak slijedi, da se u odnosnim rečenicama istovjetnost dviju stvari uvijek tvrdi, i to istovetnost ili obzirom na kakvoću ili na kolikoću ili na vrijeme; n. pr. kakav život, takva smrt. Istinitost odnosne rečenice ovisi o istinitosti stavljena odnosa.

Rečenica uzročna jest ona, *koja dvije rečenice izriče tako spojene uzročnim česticama: jer, zašto, da je jedna uzrok drugomu;* n. pr. čovjek misli, jer je razuman.

Za istinitost uzročne rečenice iziskuje se:

1. da su obadvije česti istinite, jer se obje tvrde;

2. da jedno bude u istinu uzrok drugomu; jer se može dogoditi, da su obadvije rečenice istinite, a ipak da megju njima ne opstoji nikakav vez. Nu ako je jedna čest u istinu uzrok drugoj, onda moraju obadvije česti biti istinite; jer što je neistinito ne može da ima uzroka, a niti da bude uzrok drugomu.

115. *Rečenice sakriveno sastavljene.*

Sakriveno sastavljena rečenica jest ona, u kojoj se sudovi, što ju sačinjavaju, ne dadu lako razlučiti, nego se moraju malo razjasniti. Ovamo spadaju rečenice: *isključna* (exclusiva), *prispodobna* (comparativa) i *dvostručna* (reduplicativa).

Isključna rečenica jest ona, *koja isključnom česticom „samo, jedino i t. d.“ isključuje ili iz subjekta drugi predikat istoga roda, ili iz predikata drugi subjekat;* n. pr. Sokrat je samo filozof, to jest, zna samo filozofiju, a drugih znanosti ne zna; ili: Samo Sokrat je filozof, to jest, Sokrat je filozof, a drugi nitko. Isključna rečenica tumači se dakle dvostrukom jednostavnom: jednom jesnom, a drugom niječnom.

Prispodobna rečenica jest ona, *koja ne tvrdi niti ne niječe jedino, da predikat subjektu pripada, nego tumači takogjer, da li mu pripada jednako, ili manje, ili više, nego li drugomu komu;* n. pr. najteže je spoznati samoga sebe. Svaka prispodobna rečenica pretpostavlja tri suda, a po tom i tri rečenice. Prva i druga rečenica imaju isti predikat: sebe spoznati jest teško; mnoge druge stvari spoznati jest teško. U trećoj pako rečenici: „teškoća spoznati samoga sebe, nadmašuje teškoću spoznati ostale stvari“, prispodablja se prva sa drugom, da se uvjerimo, da li se njihov zajednički predikat ili jednako ili manje ili više nalazi u jednoj, nego li u drugoj.

Smiješna bi bila prispodobna rečenica, kada predikat ne bi pripadao i jednoj i drugoj stvari, što se megju sobom prispodabljaju; n. pr. golub je bjelji od gavrana. No sve da jednoj i drugoj stvari predikat

pripada, bila bi prispodobna rečenica ipak neistinita, ako im ne pripada u onom stepenu, koji se rečenicom izražava: n. pr. obrtnost je najveće dobro društva ljudskoga.

Dvostručna rečenica jest ona, *koja dvostručnim česticama „u koliko, kao, i t. d." dvostruči subjekat ili predikat.* Dvostručna čestica ima mnogostruku silu u dvostručnoj rečenici:

1. kad i kad naznačuje uzrok ili formalni razlog, zašto predikat pripada subjektu; n. pr. čovjek, u koliko razuman, jest slobodan, to jest, uzrok, zašto je čovjek slobodan, jest taj, što je razuman; slikar, u koliko je slikar, slika;

2. naznačuje daljni razlog ili korijen, sbog čega predikat pripada subjektu; n. pr. pjevač, u koliko je pjevač, naslagjuje druge; ili sadržava samo uvjet, koji se iziskuje, da predikat može pripadati subjektu; n. pr. oganj, kad je preblizu, u koliko je preblizu, peče; ili ističe čest, po kojoj subjektu pripada predikat; n. pr. čovjek, u koliko ima tijelo, ima na sebi i raznih boja; ili prima u sebi neku modifikaciju odatle, što predikat pripada subjektu; tako n. pr. kad kažem: Duša razumna, u koliko je razumna, jest forma tijelu, hoću da istaknem, kako i razumna duša odatle, što je forma tijelu, dobiva osobit razlog razumnosti.

Ovamo spada tako zvana vrsna rečenica (specificativa), a jest ona, *koja samo onu sastojinu naznačuje, po kojoj predikat pripada subjektu;* n. pr. čovjek, u koliko je čovjek, čita. U toj se rečenici ne veli, da je uzrok, zašto čovjek čita, taj, što je čovjek, nego se

samo to tvrdi, da čovjeku čitanje u toliko pripada, u koliko je čovjek, to jest, u koliko je razumna životinja.

Odatle slijedi:

1. Dvostručna se rečenica tumači uzročnom ovako: čovjek je slobodan, jer je razuman.

2. Vrsna se rečenica tumači spojnom ovako: čovjek čita, a razlog, s kojega mu čitanje pripada, jest upravo to, što je čovjek.

3. Sve ono, što se iziskuje za istinitost uzročne i spojne rečenice, zahtijeva se takogjer i za istinitost dvostručne i vrsne rečenice.

116. *Rečenice složene.*

Složena rečenica jest ona, *u kojoj se ili subjekat ili predikat ili i subjekat i predikat izriču složenom riječju;* n. pr. svemogući Bog sve je stvorio, to jest, Bog, koji je svemoguć, sve je stvorio. Složene su rečenice, kako se vidi, u istinu jednostavne, prem imaju oblik sastavljenih; jer se sastoje iz jednoga samo subjekta i jednoga predikata.

U složene rečenice dvije su česti: pobočna ili umetnuta (incidens) i glavna. Ona, koja se odnosnom zamjenicom izriče, zove se umetnuta; ona pako, koja ostane oduzev umetnutu, zove se glavna. Tako će n. pr. u navedenoj rečenici biti glavna: Bog je stvorio, a umetnuta: koji je svemoguć.

Kao što se pobočnom riječju subjekat ili predikat tumači ili steže i opredjeljuje, tako je i umetnuta rečenica tumačna (explicativa) ili stezna i opredjeliteljna (restrictiva, determinativa).

Rečenica umetnuta, kojom se glavna steže, ako se sama po sebi posmatra, ne sadržava u sebi nikakva

suda, a po tom ni kakve bludnje; jer joj je sva sila u tom, da subjekat ili predikat glavne rečenice stegne i opredijeli. Ako se pak umetnutom rečenicom tumači saglavna, onda ona, kad se sama po sebi posmatra, sadržava u sebi sud, a po tom može u sebi sadržavati i bludnju.

Istinitost pak glavne rečenice ovisi o istinitosti rečenice umetnute, ako je ova stezna, ali nè, ako je tumačna; jer se steznom rečenicom izražava, da predikat glavne rečenice ne pripada subjektu, ako subjekat nije tako stegnut i opredijeljen, kako se to umetnutom rečenicom izražava; rečenicom pako tumačnom ne stavlja se glavnoj nikakav uvjet.

Glava II.

O vlastitostima rečenica.

117. Do sada posmatrasmo one vlastitosti, što rečenicama pripadaju, kakove su u sebi prema njihovim sastojinama; a sada ćemo uzeti u pretres one vlastitosti, što različitim rečenicama pripadaju, u koliko se odnose na isti subjekat i predikat i u koliko se megju sobom prispodabljaju. A može se koja rečenica ó kakvoj stvari prispodobiti sa drugom oprječnom (opposita) ili sa drugom, koja isto vrijedi (aequipollens) ili sa samom sobom, u koliko se preokrene subjekat u predikat, a predikat u subjekat (conversio propositionum = prevrata rečenica). Iz tih odnosa proishodi prijelaz sa jedne rečenice na drugu (illatio = relatio consequentiae immediatae): to je četvrta vlastitost rečenicâ.

Članak 1.

O oprjeci rečenica.

118. Oprjeka jest *po količini ili kakvoći razlikost dviju rečenica, što imaju isti subjekat i isti predikat.* Dvoje se dakle hoće za pravu oprjeku rečenica: prvo, da imaju isti subjekat i isti predikat; a drugo, da se razlikuju po kolikoći ili po kakvoći ili po jednoj i drugoj.

Odatle odmah slijedi, da je oprjeka rečenica četverostruka: područna (subalterna), kad se rečenice razlikuju samo kolikoćom; protivna (contraria), kad su obadvije rečenice općenite te se razlikuju jedino kakvoćom; suprotivna (subcontraria), kad su obadvije česne, a razlikuju se takogjer samo kakvoćom; protuslovna, kad se razlikuju kolikoćom i kakvoćom.

119. *Oprjeka protuslovna.*

Oprjeka protuslovna rečenicâ jest ona, *kojom se dvije rečenice, koje imaju isti subjekat i isti predikat, razlikuju po kolikoći i kakvoći,* tako da je od njih jedna jesna, a druga niječna, jedna općenita, a druga česna. Pravo dakle protuslovlje jest ondje, gdje se jedno te isto tvrdi i niječe o jednom istom pod istim obzirom u istom smislu i u istim opstojnostima.

Da budu dakle dvije rečenice protuslovne, hoće se:

1. da tvrde i niječu isti predikat o istom subjektu, n. p. Petar trči, Petar ne trči; ako se pak promijeni subjekat ili predikat, nijesu protuslovne, n. p. Petar trči, Petar ne leti;

2. da tvrde i niječu jedno isto pod jednim istim obzirom, n. pr. muha je veća od mrava, muha nije veća od mrava; nijesu pak protuslovne: muha je veća od mrava, muha nije veća od slona;

3. da se subjekat i predikat uzmu u istom smislu, dakle ne dvolično, nego jednolično; prema tomu nijesu protuslovne: pas je životinja što laje, i: pas nije životinja što laje, ako se u prvoj rečenici misli na psa kućnoga, a u drugoj na zvjezdovlje;

4. da tvrde i niječu jedno isto o jednom istom u istim opstojnostima vremenim, mjesnim i t. d.; prema tomu nijesu protuslovne: Petar uči u Sarajevu, Petar ne uči u Zagrebu.

5. Osebne rečenice već su zato protuslovne, što se razlikuju kakvoćom, tako da jedna tvrdi, a druga niječe jedan isti predikat o jednom istom subjektu; no rečenice, koje nijesu osebne, nijesu već tim protuslovne, što se razlikuju po kakvoći. Tako n. p. čovjek trči, čovjek ne trči, nijesu protuslovne, nego su obadvije istinite; hoće se dakle još, da se razlikuju i po kolikoći; tako su n. p. protuslovne rečenice: svaki čovjek jest pravedan, neki čovjek nije pravedan; i: nijedan čovjek nije pravedan, neki čovjek jest pravedan.

Pravila za protuslovne rečenice jesu:

a) Protuslovno je oprječna jedna rečenica drugoj, kada jedna toliko tvrdi ili niječe, koliko je dosta, da druga bude neistinita. To pako biva prvo, kada se općenitoj rečenici naproti stavi česna, jer se česnom niječnom rečenicom upravo toliko izriče, koliko je dosta, da općenita jesna bude neistinita; a drugo, kada se osebna jesna preobrati na osebnu niječnu, to jest, kada se mjesto jest stavi nije.

b) Rečenice protuslovne ne mogu biti ujedno istinite; jer ako je istinito, da predikat svim pojedinim stvarima pripada, što se pod opsegom subjekta nalaze, to je već neistinito, da nekim ne pripada. No ne mogu obadvije biti ni ujedno neistinite; jer ako nije istina, da predikat svim stvarima pripada, što se pod opsegom subjekta nalaze, to je već istinito, da nekoj od njih pripada.

Odatle slijedi, protuslovne rečenice ne mogu imati sredine, pa da se iz istinitosti jedne protuslovne rečenice može na neistinitost druge zaključiti, i suprotno.

120. *Oprjeka protivna.*

Oprjeka protivna rečenicâ jest ona, *kojom se dvije rečenice, koje imaju isti subjekat i isti predikat, razlikuju po kakvoći, tako da jedna toliko niječe od onoga, što druga tvrdi, ili toliko tvrdi od onoga, što druga niječe, koliko može nijekati ili tvrditi.* To pak biva, kada se općenitoj jesnoj rečenici naproti stavi općenita niječna.

Pravila za protivne rečenice jesu:

Dvije protivne rečenice ne mogu biti ujedno istinite; jer ako je istina, da se predikat mora o svima tvrditi, ne može biti ujedno istina, da se ima o svima nijekati. No mogu biti ujedno neistinite; jer se može dogoditi, da se predikat ne ima ni o svima tvrditi, ni o svima nijekati, nego da se može o jednima tvrditi, a o drugima nijekati. Prema tomu protivne rečenice imaju sredinu.

Odatle slijedi, da se iz istinitosti jedne protivne rečenice može zaključiti na neistinitost druge; no da se ne može suprotno iz neistinitosti jedne zaključiti na istinitost druge, osim ako se radi o stvari nužnoj; jer u ovom slučaju valja znati, da bitni predikati pripadaju ili svim subjektom koje vrste ili nijednomu; tako se

n. p. iz neistinitosti općenite rečenice: Nijedan čovjek nije slobodan, može zaključiti: Svaki čovjek jest slobodan, jer čovjeku bitno pripada sloboda.

121. *Oprjeka suprotivna.*

Oprjeka suprotivna rečenicâ jest ona, *kojom se dvije rečenice česne razlikuju samo po kakvoći,* n. p. neki čovjek jest pravedan, neki čovjek nije pravedan.

Pravila za rečenice suprotivne:

1. Rečenice suprotivne mogu biti skupa istinite, kad se radi o predmetu, koji može biti i ne biti, ne pak kad se radi o predmetu, koji mora nužno da bude.

2. Ne mogu biti ujedno neistinite; jer ako nije istinita rečenica: neki čovjek jest pravedan, bit će istinita protuslovna: nijedan čovjek nije pravedan; no ako je ta protuslovna istinita, onda je još više istinita rečenica: neki čovjek nije pravedan. Ako je dakle neistinita jedna od suprotivnih rečenica: neki čovjek jest pravedan, mora druga biti istinita: neki čovjek nije pravedan. Ne mogu dakle biti obadvije neistinite.

Ako je dakle jedna od suprotivnih rečenica istinita, druga može biti istinita, a može biti i neistinita. Ako je pako jedna neistinita, druga mora biti istinita.

122. *Oprjeka područna.*

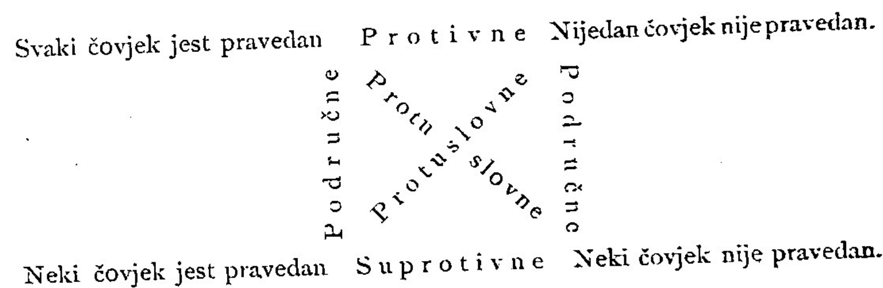
Oprjeka područna rečenicâ jest ona, *kojom se dvije rečenice, koje imaju istu kakvoću, razlikuju po količini,* n. p. svaki čovjek jest pravedan, neki čovjek jest pravedan.

Pravila za rečenice područne:

1. Obadvije rečenice mogu skupa biti i istinite i neistinite, jer jedna drugu uključuje.

2. Ne može se ipak uvijek iz istinitosti ili neistinitosti jedne rečenice zaključiti na neistinitost ili istinitost druge; jer iz istinitosti onoga, što je općenito, možeš tvrditi istinitost onoga, što je česno; isto tako iz neistinitosti onoga, što je česno, možeš tvrditi neistinitost onoga, što je općenito, no ne možeš podnipošto iz istinitosti onoga, što je česno, zaključiti na istinitost onoga, što je općenito, niti iz neistinitosti onoga, što je općenito, na neistinitost onoga, što je česno.

Evo uzorka za sve četiri vrste oprjeke:

123. *Posebna pravila za oprjeku raznovrsnih rečenica.*

Budući da se iz neistinitosti jedne rečenice nužno izvodi istinitost rečenice protuslovne, ali ne istinitost rečenice protivne, to je od velike važnosti, da se raznovrsna oprjeka rečenicâ, osobito protuslovna što tačnije protumači, to više, što je to skopčano sa raznim teškoćama. Zato u tu svrhu navodimo neka posebna pravila za oprjeku raznovrsnih rečenica.

1. U kategoričkoj općenitoj rečenici ako promijeniš kakvoću (formu), dobit ćeš rečenicu protivnu,

a protuslovnu, ako joj promijeniš ne samo kakvoću, nego i kolikoću. Rečenice osebne i skupne imaju se kao općenite: hoćeš li dakle da im nadješ oprječnu rečenicu, dosta je, da im promijeniš kakvoću; n. p. Antun je dobar, Antun nije dobar; apostolâ svih skupa ima dvanaest, apostola svih skupa ne ima dvanaest.

Česna jesna i česna niječna nijesu oprječne ni protuslovno ni protivno, jer mogu obadvije biti istinite. Rečenice neopredijeljene svagjaju se po sebi na općenite, ter se drže istih pravila kao i općenite.

2. U hipotetičkoj rečenici tvrdi se ovisnost jedne rečenice o drugoj; u opće dakle ako zaniječeš tu ovisnost, dobit ćeš oprječnu rečenicu. Tako n p. rečenici: Ako je duša jednostavna, onda je besmrtna, bit će protuslovna: Ako je duša i jednostavna, nije ipak besmrtna, a protivna: Buduć da je duša jednostavna, zato nije besmrtna.

Rastavnoj rečenici bit će protuslovna, kad se na način rastavne rečenice tvrdi, da mogu mnogi članovi ujedno biti istiniti ili svi neistiniti. Tako n. p. rečenici: Ovo tijelo ili se giblje ili miruje, bit će protuslovna: Ovo tijelo niti se giblje niti miruje, ili ono se ujedno giblje i miruje.

Napokon ćeš sastavnoj rečenici naći protuslovnu, ako se tvrdi, da nabrojeni predikati mogu biti ujedno; n. p. Petar ne mogaše biti ujedno u Sarajevu i u Brodu, Petar mogaše biti ujedno u Sarajevu i u Brodu.

3. Da se načinskim (modalnim) rečenicama pronagje oprječna, valja imati na pameti, da *nužno* odgovara općenitoj jesnoj rečenici, *nemožno* (nemoguće) općenitoj niječnoj, *možno* (moguće) i *prigodno* česnoj.

Prema tomu su rečenice: Nužno je, da bude, i: nemoguće je, da bude, protivne; rečenice pak: nužno je, da bude, i: moguće je, da ne bude, protuslovne; a suprotivne su: moguće je, da bude, i: moguće je, da ne bude; napokon su područne: nužno je, da bude, i: moguće je, da bude, kaošto su takogjer područne: nemoguće je, da bude, i: moguće je, da ne bude.

4. Osobito valja paziti na oprjeku rečenica sastavljenih i složenih. Budući da se naime za njihovu istinitost iziskuje istinitost pojedinih dijelova i saveza, za koji se tvrdi, da opstoji; i budući da se u njima pretpostavljaju drugi sudi u drugo vrijeme stvoreni: to mogu iz drugih raznih razloga te rečenice biti neistinite; zato se valja čuvati, da ne bi stavio protivnu rečenicu, kad misliš, da si našao protuslovnu. Za te rečenice da pronagješ protuslovnu, valja se držati ovoga jednostavnoga pravila: ponajprije treba navesti tačno i vjerno sve tvrdnje, što se u zadanoj rečenici nalaze; onda sve pojedine rečenice zaniječi; napokon sve ih u rastavnu rečenicu spoji. Tako n. p. rečenici: Jedini Bog jest vječan, bit će protuslovna: Ili Bog nije vječan, ili je nešto osim Boga vječno.

No nije kad i kad dosta, da se rečenice jedino u sebi posmatraju, nego valja takogjer paziti i na njihov savez u govoru, ako se hoće, da se kako treba pronagje protuslovna rečenica.

Članak 2.

O istovrijednosti rečenica.

124. Dobro je i vrlo je važno znati, kada koje rečenice isto vrijede, jer veća strana bludnjâ našega

vremena proizlazi odanle, što mislimo, da rečenice isto vrijede, koje u istinu isto ne vrijede.

Za rečenice se tvrdi, da isto vrijede, (propositiones aequipollentes), kada isto znače. Ovdje se ta istovrijednost (aequipollentia) rečenicâ uzima u onim rečenicama, što imaju isti subjekat i isti predikat, pa uza sve to, što se razlikuju jednom ili dvostrukom niječnom česticom, isto ipak znače. I ta istovrijednost jest *dviju oprječnih rečenica ista sila značenja, nastala odatle, što se jednostruka ili dvostruka niječna čestica pridodala ili oduzela.* A budući da svaka rečenica ima drugu sebi oprječnu, to ima i svaka takogjer rečenicu, koja isto vrijedi.

125. *Pravila za rečenice jednostavne.*

1. Da protuslovna rečenica isto vrijedi, što druga, valja staviti pred subjekat ili pred cijelu rečenicu niječnu česticu *ne;* time će se promijeniti i kakvoća i kolikoća. Evo n. p. dvije protuslovne rečenice: Nijedan čovjek nije učen. Neki čovjek jest učen. Ako pred prvu rečenicu staviš niječnu česticu *ne,* dobit ćeš rečenicu, koja isto vrijedi, što druga od protuslovnih, n. p. Ne nijedan čovjek nije učen, to jest: Nije istina, da nijedan čovjek nije učen, a to će reći: Neki čovjek jest učen.

Ako pak pred subjekat ili pred cijelu drugu rečenicu staviš niječnu česticu *ne,* dobit ćeš rečenicu, koja isto vrijedi što prva od protuslovnih, n. p. Ne neki čovjek jest učen, a to će reći: Nije istina, da je neki (koji, ikoji) čovjek učen, to jest: Nijedan čovjek nije učen.

2 U protivnim i suprotivnim rečenicama metni niječnu česticu iza subjekta ili, što je isto, stavi je

pred predikat; time će se promijeniti samo kakvoća rečenice. Tako su rečenice: Svaki čovjek jest razuman, i: Nijedan čovjek nije razuman, protivne. Staviš li niječnu česticu iza subjekta ili pred predikat, dobit ćeš: Svaki čovjek jest nerazuman, a to će reći: Nijedan čovjek nije razuman. Isto tako ako u drugoj rečenici: Nijedan čovjek nije razuman, staviš niječnu česticu pred predikat, dobit ćeš: Nijedan čovjek nije nerazuman, a to će reći: Svaki čovjek jest razuman. Slično: Neki čovjek jest sretan, neki čovjek jest nesretan.

3. Područne rečenice napokon bivaju rečenice, što isto vrijede, ako se niječna čestica metne i pred subjekat i pred predikat; n. p. rečenice: Svaki čovjek jest pravedan, i: Neki čovjek jest pravedan, jesu područne. Staviš li niječnu česticu pred subjekat i predikat, dobit ćeš: Ne svaki čovjek jest nepravedan; to će reći: Nije istina, da je svaki čovjek nepravedan, to jest: Neki je čovjek pravedan. Slično: Ne neki čovjek jest nepravedan, to jest: Nije istina, da je ikoji čovjek nepravedan; a to će reći: Svaki čovjek jest pravedan.

126. Pravila, razvijena za istovrijednost rečenica jednostavnih, valjaju takogjer u svrhu, da se ustanovi istovrijednost u onim prislovima, što naznačuju vrijeme i mjesto, ako se samo mogu razlikovati kolikoćom. U tom slučaju dadu se sva tri gore navedena pravila i na takve prislove uporaviti:

		Protuslovno:	Isto vrijedi što:
I.	Svagdje	Negdje ne	Nije svagdje = negdje ne.
	Nigdje	Negdje	Ne nigdje = negdje.
	Negdje	Nigdje	Ni negdje = nigdje.
	Negdje ne	Svagdje	Ne negdje nije = svagdje.

2.	Svagdje	Protivno:	Nigdje	Isto vrijedi što:	Svagdje: ne (nema ga nigdje) = Nigdje.
	Nigdje		Svagdje		Nigdje: ne (svagdje: dà = nigdje ne možeš kazati, da ga nema) = Svagdje.
3.	Svagdje	Područno:	Negdje	Isto vrijedi što:	Ne svagdje: ne = Negdje.
	Nigdje		Negdje ne		Ne nigdje: ne = Negdje ne.
	Negdje		Svagdje		Ne negdje: ne = Svagdje.
	Negdje ne		Nigdje		Ne negdje: ne, nego svagdje: ne = Nigdje.

Jednako ćeš naći rečenice istovrijedne u prislovima, što vrijeme naznačuju, kao: uvijek, nikada, nekada, nekada ne.

127. O istovrijednosti sastavljenih rečenica ne treba ništa posebno navoditi; dosta je imati na pameti, što je rečeno o tumačenju raznih sastavljenih rečenica, o raznom načinu, kako se izričaji podstavljaju, pa će se svak lako iznaći i sve će ono moći ovdje uporaviti; samo na načinske rečenice uporavit će se navedena pravila, da bude stvar jasnija, premda su malo ne posve jednaka, kao i za jednostavne rečenice, samo što se kod rečenica načinskih niječna čestica stavlja pred sam način ili za njim ili pred i za njim. Prema tomu:

1. Kad se niječna čestica stavi pred način rečenice načinske (modalne), onda isto vrijedi, što njezina protuslovna; n. p. rečenica: Nije nužno biti, vrijedi toliko, koliko: Moguće je ne biti. Slično rečenica: Nije nemoguće biti, vrijedi toliko, koliko: moguće je biti.

2. Kad se niječna čestica metne iza načina, onda isto vrijedi, što njezina protivna ili suprotivna; n. p. rečenica: Nužno je ne biti, vrijedi toliko, koliko: Nemoguće je biti; a ova: Nemoguće je ne biti, vrijedi toliko, koliko: Nužno je biti.

3. Napokon kad se niječna čestica stavi pred način i iza njega, onda isto vrijedi, što njezina područna; n. p. nužno je biti, nije nužno ne biti, to jest: moguće je biti; slično: moguće je biti, nemoguće je ne biti, to jest, nužno je biti.

Članak 3.

O prevrati rečenica.

128. Prevrata rečenicâ zove se nužno izvogjenje jedne rečenice iz druge, promijenivši subjekat u predikat, a predikat u subjekat, tako da se istinitost same rečenice ne promijeni. Prema tomu dvoje se hoće za pravu prevratu rečenica: prvo, da subjekat bude predikat, a predikat subjekat; a drugo, da onaj, koji prihvaća prvu rečenicu (koja se preokreće), mora prihvatiti i drugu (u koju se preokreće). Temelj toj vlastitosti rečenicâ jest sam odnos subjekta na predikat. Budući da je naime u svakoj rečenici predikat istovetan ili različit od subjekta, to se subjekat može promijeniti u predikat, a predikat u subjekat, a da se ne povrijedi istina. Treba ipak na to paziti, da se smisao i opseg subjekta i predikata u jednoj i drugoj rečenici ne promijene; jer bi se inače neka nova istovetnost i različnost uvukla umjesto prijašnje. Ne smeta ipak, da subjekat i predikat u rečenici, u koju se preokreće, manje sižu, nego li u rečenici, koja se preokreće; jer se česno sadržava u općenitom.

129. Prevrata je dvostruka: jednostavna (conversio simplex) i prigodna (per accidens). Jest prevrata jednostavna, kad se njom opseg rečenice nepovrijegjen uzdrži: jest pako prigodna, kad se njom opseg rečenice mijenja iz općenite u česnu.

Jednostavnom prevratom preokreću se:

1. *Česna jesna,* jer je predikat u jesnoj rečenici čestan. Kad dakle predikat prelazi na mjesto subjekta, mora ostati čestan. Odatle slijedi, da opet nastane česna rečenica; n. p. neki čovjek jest smetenjak, neki smetenjak jest čovjek.

2. *Općenita niječna,* jer je njezin predikat općenit; n. p. nijedno stablo nije životinja, nijedna životinja nije stablo.

130. Prigodnom prevratom preokreću se:

1. *Općenita jesna.* Budući da je u općenitoj jesnoj rečenici predikat čestan, ne smije se pred nju staviti znak općenitosti, koji je u subjektu. Kada dakle u takvoj rečenici predikat prelazi na mjesto subjekta, onda se pred njega mora staviti znak česnosti; n. p. svaki čovjek živi, nešto što živi jest čovjek. Subjekat prve rečenice, kako vidiš, prelazi s općenitoga opsega na čestan; no time se ni najmanje ne mijenja istovetnost.

2. *Općenita niječna;* n. p. nijedno tijelo ne misli, nešto, što misli, nije tijelo.

131. Rečenica česna niječna ne da se preokrenuti prevratom ni jednostavnom ni prigodnom; jer česni subjekat prelazeć na mjesto predikata rečenice niječne, biva uvijek općenit, kao što to niječna rečenica iziskuje. Izmisliše zato neki logici drugi način prevrate, tako zvane suprotstavne (per contrapositionem), koji se dade na česnu niječnu uporaviti, a sastoji se u tom, da se i pred subjekat i pred predikat stavi čestica niječna. No taj je način bez ikakve koristi, a nije ni prava prevrata, jer joj ne dolikuje definicija prevrate, a ni ne zaključuje dobro; zato ju izostavljamo.

132. *Posebna pravila prevrate.*

1. Kad je predikat jesne ili niječne rečenice oseban ili jednak osebnomu, rečenica prevratom biva osebna ili jednaka osebnoj, ako prije takva ne bješe; n. p. neki čovjek jest Petar, Petar je čovjek.

2. Kada predikat općenite jesne rečenice sačinjava definiciju subjekta ili naznačuje koju vlastitost, što mu pripada, onda se može jednostavna prevrata uporaviti ne, istina, prema naravi same rečenice, nego prema naravi same stvari; n. p. svaki čovjek jest razumna životinja, svaka razumna životinja jest čovjek.

3. Da se koja rečenica dobro preokrene, osobito onda, kada je sponka u budućem ili u prošlom vremenu, ili kad se predikatu štogod neupravno pridodanu, onda treba paziti na dvoje: prvo, u svakoj je rečenici prava sponka glagol samostavni sadašnjega vremena; sve pak ostalo, štogod glagol povrh toga uključuje, spada na predikat; drugo, u jesnoj je rečenici predikat čestan. N. p.

Ovaj će mladić biti starac, neki budući starac jest ovaj mladić.

Svi preminuli bijahu živi, neki bivši živi jesu preminuli.

Nijedan starac ne može biti mladić, nijedan od onih, koji mogu biti mladići, nije starac.

4. Kod prevrate rečenica moraju subjekat i predikat i u jednoj i u drugoj rečenici pridržati iste vlastitosti. Ovamo dakle spada sve, što je rečeno o vlastitostima riječi: n. p. sve miruje, neke stvari što miruju, sačinjavaju sve, što je oko mene.

Ovamo spada poznata Leibnicova teškoća: Tko se smije, jest čovjek, neki se čovjek smije. No tko pazi na vlastitosti riječi, ne smije tako preokrenuti navedenu rečenicu. Prva je rečenica nužna (tko se smije, jest čovjek); to je istinito, sve da se ne bi nikada koji čovjek smijao; druga pak rečenica (neki se čovjek smije) nije nužna, niti bi bila istinita, kada ne bi nikada nikoga bilo, koji bi se smijao; a to je upravo i razlog, zašto može kad i kad biti i neistinita.

Treba dakle ovako na stavljenu teškoću odgovoriti: Prva je rečenica nužna, zato se subjekat: tko se smije, proteže na sva i ista možna vremena; moraš je dakle razjasniti ovako: tko se smijao ili se smije ili će se smijati ili se može smijati, jest čovjek. Ako se sad ta rečenica preokrene po gore navedenim pravilima, onda će se dobiti rečenica ne samo istinita, nego takogjer i nužna: Neki čovjek jest netko, koji se smijao, ili se smije, ili će se smijati, ili će se moći smijati.

5. Sastavljene rečenice ne mogu se preokrenuti, nego ih valja rastaviti na jednostavne, od kojih se sastoje; n. p. Petar i Pavao jesu učenjaci, neki učenjak jest Petar i neki učenjak jest Pavao.

Članak 4.

O neposrednoj dosljednosti i o prijelazu s jedne rečenice na drugu.

133. Neposredna dosljednost jest savez dviju rečenica tako očit, da um, ako je iole pozoran, neposredno vidi, da je jedna rečenica uključena u drugoj ili da je jedna s drugom usko spojena. Čin, kojim um iz jedne rečenice tvrdi drugu, što neposredno iz prve slijedi, zove se neposredni zaključak.

Svi se ti neposredni zaključci dovode na tri razreda:

1. U prvom razredu i jedna i druga rečenica *isto* znače, no različitim riječima. Na taj razred spadaju sve dosljednosti neposredne, što se izvode iz nauka o istovrijednim rečenicama. Za taj razred valja pravilo: Tko jednu od istovrijednih rečenica stavi, mora staviti i drugu; a obje jesu skupa istinite, skupa neistinite; n. p. svaki čovjek mora umrijeti; nemoguće je dakle, da koji čovjek ne umre.

2. U drugom razredu i jedna i druga rečenica *nešto različito* znače, *no istim riječima.* Ovamo spadaju sve dosljednosti neposredne, što proizlaze iz prevrate rečenica; n. p. tijelo ne misli, dakle što misli, nije tijelo. Za taj razred valjaju pravila:

a) rečenice jednostavnom prevratom preokrenute jesu skupa istinite, skupa neistinite;

b) u prevrati prigodnoj, kad biva od općenite rečenice na česnu, valja zaključak sa istine općenite na istinu česnu, i sa neistine česne na neistinu općenitu, a ne naopako.

3. U trećem razredu i jedna i druga rečenica *nešto različito* znače, i to *različitim riječima*. Ovamo spadaju zaključci, koji se na oprječnim rečenicama osnivaju. Treba imati zato na pameti, da protuslovne rečenice ne mogu ujedno biti ni istinite, ni neistinite; poradi toga iz istinitosti jedne zaključi na neistinitost druge; i obratno. Protivne pak rečenice ne mogu biti ujedno istinite, a mogu biti skupa neistinite.

134. *Zaključci sa jednoga predikata na drugi:*

1. Jesni zaključak valja sa nižega izričaja na viši (ab inferiori termino ad superiorem), ne valja pak niječni; n. p. dobro je: Petar je čovjek, dakle je životinja. Ne valja pak: Lav nije čovjek, dakle nije ni životinja.

2. Niječni zaključak sa višega izričaja na niži valja, a ne valja jesni. Prema tomu može se reći: Nije životinja, dakle nije ni čovjek; ali ne: Jest životinja, dakle je i čovjek.

3. Od lišavna predikata na niječni valja zaključak, ali ne obratno; dobro je: slijep je, dakle ne vidi; ali ne: kamen ne vidi, dakle je slijep.

4. Od složenoga predikata na razdijeljene mu česti valja zaključak, kada se jedna čest o subjektu može tvrditi, ni ne gledajuć na opredijeljenje izrečeno drugom česti; n. p. rijeka je voda tekuća; jest dakle voda, i jest tekuća. No ne valja zaključak, kad se jedna čest ne veli o subjektu po sebi, nego s obzirom na formu, koju druga čest naznačuje. Tako n. p. ne valja iz rečenice: Petar nije dobar vojnik, zaključiti: nije dakle niti vojnik, niti dobar; jer ako i nije dobar vojnik, može zato ipak biti i vojnik i inače dobar.

5. Od razdijeljenoga predikata na složeni valja zaključak, kada se druga čest može o subjektu reći, u koliko već ima prvu; n. p. Aleksandar jest kralj i jest mlad; dakle Aleksandar je mlad kralj. No ne valja zaključak, kad se ne može druga čest o subjektu tvrditi, u koliko već ima prvu; n. p. ne valja: Aleksandar jest malen i jest kralj; Aleksandar jest malen kralj.

135. *Zaključci sa jednoga subjekta na drugi* (t. j. sa jednoga podstavljenja na drugo):

1. Od razdijelnoga podstavljenja na rastavno (česno) i osebno valja kako jesni, tako i zaključak niječni; n. p. svaki čovjek jest smrtan, neki je dakle čovjek smrtan, Petar je dakle smrtan. Jasno je pak, da ne valja zaključak od podstavljenja česnoga ili osebnoga na razdijelno.

2. Od razdijelnoga podstavljenja na skupno, i od skupnoga na razdijelno valja ili ne valja zaključak prema raznim predikatima. To pako može biti trovrsno:

a) Ima predikata, koji svakoj česti skupnosti pripadaju, u koliko je čest sama za se ter od drugih odvojena. Takovi se predikati mogu o pojedinim čestima tvrditi, ali ne o svim skupa uzetima. Zato n. p. ništa ne valja: Nijedan vojnik ne može neprijateljske vojske pobiediti, ne mogu dakle toga učiniti ni svi vojnici skupa uzeti.

b) Neki predikati pripadaju pojedinim čestima, ne što su i u koliko su česti, nego što im to narav iziskuje. Takovi se predikati mogu o pojedinim i o svim čestima skupa uzetim tvrditi; n. p. sve

su česti ovoga svijeta takove, da su mogle biti, a mogle i ne biti; takav je dakle i cijeli svijet.

c) Ima i takovih predikata, koji samo skupnosti pripadaju. Takovi se predikati mogu istina o svim skupa uzetim čestima tvrditi, ali ne o pojedinim. Ne možeš dakle reći: Sto godina sačinjava stoljeće, pojedine dakle godine jesu stoljeće.

136. *Zaključci u načinskim (modalnim) rečenicama:*

1. *Što jest, to može i biti* (ab esse ad posse valet illatio). To je očevidno, jer ne bi ni bilo, da nije moglo biti.

2. *Što može, to ne mora zato i biti* (a posse ad esse non valet illatio); jer ima puno toga, što bi moglo biti, a ipak ne će nikada biti.

3. *Odatle, što nije, ne slijedi, da ne može biti* (a non esse ad non posse illatio non datur); jer nema mnogih stvari, koje bi ipak mogle biti.

4. *Odatle, što ne može da bude, slijedi, da niti nije* (a non posse ad non esse datur illatio); jer ništa ne opstoji, što ne može opstojati.

5. *Odatle, što je nuždan koji uzrok već gotov za djelovanje, slijedi, da ujedno i djeluje. Nu odatle, što je slobodan koji uzrok gotov za djelovanje, ne slijedi, da u istinu djeluje.* Nužni bo uzrok ne može da ne djeluje, kad se već sve potrebito za djelovanje gotovo i spremno nalazi; slobodni pak uzrok može i u tim opstojnostima drugačije djelovati, i to uprav zato, što je slobodan.

6. *Odatle, što je dvoje jednako možno, ne slijedi, da može oboje ujedno i opstojati.* Odatle n. p. što Petar može sutra biti živ, a može biti i mrtav, smiješno bi se zaključilo: može dakle ujedno biti živ i mrtav.

Knjiga treća.

O trećem djelovanju našega uma: o zaključku i njegovu znamenju.

137. Treće djelovanje našega uma jest zaključak. Kao što se shvaćanje (prvo djelovanje našega uma) odnosi na sud (na drugo djelovanje našega uma), jer se ne može suditi o stvarima, kojih nisi još shvatio, tako se sud odnosi na zaključak, to treće djelovanje našega uma; jer je od potrebe, da se po nekoj spoznanoj istini, uz koju um pristaje, dogje do sigurnosti o drugim nepoznatim istinama. U tu svrhu kad i kad je dostatan samo jedan dokaz; a kad i kad ih treba više spojiti zajedno, tako da drugi nastavi, što je prvi započeo; a kad i kad se opet dogodi, da se niti jedan dokaz potpuno ne izvede, nego se nešto izostavi, što se samo sobom razumije. Dokaz, kojim se potpuno izražava treće djelovanje našega uma, zove se silogizam. Prema tomu raspravlja se u ovoj trećoj knjizi:

1. o zaključku i njegovu znamenju, kojim se izriče;
2. o jednostavnom silogizmu;
3. o nepotpunim i sastavljenim silogizmima.

Glava I.

O zaključku i njegovu znamenju, kojim se izriče.

138. Pita se ponajprije: što je treće djelovanje našega uma (posredni zaključak) i koje mu je znamenje, kojim se izriče; kad mu je zaključak prav, a kada istinit.

Članak 1.

Što je posredni zaključak i kako se izriče.

139. Kada prispodobivši dvije ideje objektivnu njihovu istovetnost ili različnost odmah spazimo, ter ju tvrdimo ili niječemo, sud, koji odatle dobivamo, jest neposredan. No to ne biva uvijek; jer često biva, da um o njihovoj istovetnosti ili različnosti dvoji. Da se um oslobodi te dvojbe, mora ih prispodobiti posredno, to jest, mora treću ideju uzeti u pripomoć, koju si sam nagje ili ju od druguda pruženu prihvati. Prispodabljajući tako dvije ideje s trećom, trostruk slučaj opažamo megju njima:

1. Može se dogoditi, da se i jedna i druga ideja, kojih se odnos istražuje, objektivno od treće razlikuju. U tom se slučaju ne može spoznati, niti da li se one dvije ideje megju sobom podudaraju, niti da li se jedna od druge razlikuje; jer premda se obadvije od treće razlikuju, mogu se ipak megju sobom slagati, a mogu se i ne slagati.

2. Kad pako prispodobivši dvije ideje s trećom opazim, da je ta treća ideja i s jednom i s drugom od onih objektivno istovetna, onda um nužno shvaća, da su i te dvije ideje i megju sobom istovetne, ter tu istovetnost mora tvrditi. Dvoji li um n. p. da li je svijet proizišao od razumnoga uzroka, uzima u pripomoć treću ideju: red u svijetu, to jest, da je svijet djelo uredno. Shvativši pak um s jedne strane, da je svijet djelo uredno, a s druge, da je svako uredno djelo učinak razumnoga uzroka, mora zaključiti, što je i tražio, da je naime svijet učinak razumnoga uzroka.

3. Može se napokon dogoditi, da je treća ideja jednoj od dviju jednaka, a drugoj ne. U tom slučaju shvaća um, da se te dvije ideje razlikuju, pak stoga jednu rastavlja od druge niječuć njihovu istovetnost ili tvrdeć njihovu razlikost. Želiš li n. p. saznati, da li je i najmogućniji čovjek neovisan, uzmi treću ideju: Bogu podvržen, pa ćeš odmah opaziti, da je s jedne strane čovjek, ma bio i najmogućniji, Bogu podvržen, a s druge, da onaj nije neovisan, koji je Bogu podvržen.

To treće djelovanje uma do sada opisano zove se umovanje. Ima se pak ovako. Kada um ne može predikat o subjektu tvrditi neposredno, ter pronagje ili mu se pruži treća ideja, nastaje ponajprije u njem shvaćanje odnosa istovetnosti ili razlikosti megju trećom i prvom idejom s jedne strane, i megju trećom i drugom s druge strane. U dvostrukom tom odnosu treće ideje s drugim dvjema shvaća um kao uključen i gdje iz njega kao proizvire odnos megju tim dvjema idejama. Odatle dolazi, da um prihvativši sudeč ona dva prva odnosa i ovaj treći mora prihvatiti i tvrditi, jer je u njima uključen. Prema tomu bit će posredni zaključak ili zaključni sud: *Čin, kojim um, prispodobivši dvije ideje s trećom, spoznaje i tvrdi istovetnost ili različnost megjusobnu tih dviju ideja.*

To je oznaka (definicija) posrednoga suda ili zaključka, do koje se došlo, ako se uoči način, kako se do nje došlo. Ako se pak uzme u pretres sama narav zaključka, onda se može za nj tvrditi, da je *djelovanje uma, kojim se jedno izvagja iz drugoga.* Ako se napokon posmatra samu svrhu, sam cilj, poradi kojega umujemo, onda se može o zaključku posrednom kazati,

da je djelovanje našega uma, kojim od stvarì spoznanih prelazi na nepoznate.

140. *Načela posrednoga zaključka:*

1. Prvo načelo, na kojem se posredni zaključak osniva, jest kako načelo jednakosti: *Dvoje, jednako trećemu, jednako je i megju sobom;* tako i načelo razlikosti: *Ako je jedno od dvaju jednako trećemu, a drugo ne, onda nije niti to dvoje megju sobom jednako.*

2. Aristotel dva druga načela za posredni zaključak navodi, i to za jesni: *rečeno o svem* (dictum de omni), to jest: *Štogod se općenito i razdijelno tvrdi o kojem subjektu, mora se takogjer tvrditi o onom, što se sadržava u takovu subjektu, onim načinom, kojim se sadržava;* a za niječni: *rečeno o ničem* (dictum de nullo), to jest: *Štogod se općenito i razdijelno niječe o kojem subjektu, valja takogjer nijekati o svem, što se sadržava u takovu subjektu, onim načinom, kojim se sadržava.*

3. Ono, što se kao istinito mučke (implicite) tvrdilo, mora se kao istinito tvrditi takogjer izriekom.

Iz svega se vidi, da se svako zakonito umovanje dovodi do načela protuslovlja, da ništa ne može ujedno biti i ne biti, i kako je ovo načelo tvrdo, da je onako tvrdo i samo umovanje.

141. *Sastavine posrednoga zaključka:*

Logične sastavine svakoga zakonitoga posrednog zaključka jesu; *tri ideje, tri suda* ter nužni savez zadnjega suda (zaključka) sa prvim dvama; taj savez zove se *dosljednost* (consequentia). Treća ideja zove se *srednja* (media) ili *srędnjak* (terminus medius), a prve dvije *skrajne* (extremae). Prva dva suda zovu se *prednja* (antecedens), a treći zove se *zaključak* (consequens seu conclusio).

Materija posrednoga zaključka jesu tri ideje i tri suda, a forma njegova zove se dosljednost.

142. *Kako se posredni zaključak izriče.*

Posredni zaključak izriče se dokazom; a jest dokaz: *govor, koji jednu rečenicu izvodi iz drugih.* Rečenica, koja se iz drugih izvodi, zove se prije umovanja *pitanje* (quaestio), jer se njezina istinitost ispituje, istražuje; a po umovanju zove se *zaključak.* One pak rečenice, iz kojih se zaključak izvodi, zovu se *prednje* ili *prednjaci.*

Dokazivanje jednostavno i potpuno, to jest dokaz, kojim se posredni zaključak (treće djelovanje našega uma) potpuno izriče, zove se silogizam. Jest pako silogizam: *dokazivanje, što se sastoji iz triju rečenica, tako usko megju sobom spojenih, da se i treća mora navesti, pošto su se navele prve dvije.* Druga se dokazivanja dovode na silogizam.

Ako sù sve rečenice silogizma bezuvjetne, i silogizam zove se bezuvjetan (kategoričan); ako je pak koja od njih uvjetna, uvjetan (hipotetičan) je i silogizam; ako je napokon koja od njih rastavna, i silogizam je rastavan. Kad je srednjak u kojem silogizmu oseban (singularis), onda se takav silogizàm zove *tumačan* (expositorius).

Silogizam ima tri rečenice, koje se sastoje iz triju ideja, dvaput stavljenih.

Tri rečenice jesu bližnja materija silogizma, a tri ideje, iz kojih se umovanje sastoji, jesu daljna materija. One dvije ideje, što se u zaključku spajaju ili rasta-

vljaju. zovu se dva skrajnika (duo extrema), i to subje-
kat zaključka zove se *skrajnik manji*, a predikat *skraj-
nik veći*, a to zato, jer je opseg predikata veći od op-
sega samoga subjekta. Prema tomu se i ona rečenica
zove *veća* (praemissa major), u kojoj se srednjak pri-
spodablja sa skrajnikom većim; a zove se *manja* (prae-
missa minor) ona, u kojoj se srednjak prispodablja sa
skrajnikom manjim.

Dosljednost je forma silogizma, a kakvoća njegova ovisi o kakvoći zaključka. Ako je zaključak jestan, jestan je i silogizam; ako li je pak niječan, niječan je i silogizam.

143. Dokaz se zove u pravom smislu postupak, kojim um preko poznatih stvari očituje nepoznate. No budući da sva sila dokaza stoji u srednjem izričaju (srednjaku — in medio termino), kojim se ide za tim, da se nepoznate stvari dokažu, to se i sam srednjak zove dokaz bilo to sad kao znamenje ili kao uzrok ili kao učinak. Srednjak naime stoji u sredini izmegju subjekta i predikata ter umu pokazuje, da predikat zaključka pripada subjektu ili ne pripada. Srednjak se dakle zove dokaz, jer je on pronalazak za dokazivanje koje stvari ili je umjetno tumačenje njegova pronalaska. Zato bi se sasvim dobro u našem jeziku moglo treće djelovanje našega uma nazvati izum (ratiocinium), jer treba pronaći posredni sud; tako sam ja prije i pisao, ali sam sad od toga odustao, jer se riječ izum (izumak) obično upotrebljava za pronalazak.

Prema tomu Aristotel u svrhu, da se pronagje srednjak, navodi ovo općenito pravilo: Ako valja dokazati jesni zaključak, treba potražiti uzrok, zbog kojega predikat pripada subjektu; ne dogje li na pamet sam uzrok, neka se potraži stanovito kakvo i nužno znamenje (signum), odakle se jasno razabira savez predikata sa subjektom. Ako li pak treba niječni zaključak dokazati, neka se potraži uzrok, zbog kojega predikat ne pripada subjektu; no ako tko tražeć ne nagje sam uzrok, a ono neka pronagje kakvo znamenje, odakle se može jasno razabrati, da predikat ne pripada subjektu. Ako se za to hoće naravne bistre pameti, može ipak puno pripomoći vježbanje.

Članak 2.

Kako se pravost zaključka od njegove istinitosti razlikuje.

144. Pravost zaključka sadržava se u dosljednosti, jer je zaključak prav, kada iz prednjih rečenica slijedi. Istinitost mu pak pripada, u koliko se uzima u pretres neovisno o prednjim rečenicama; jer se za zaključak, kao i za svaku drugu rečenicu, kazuje, da je istinit, kada se o subjektu tvrdi ili niječe predikat, koji se mora o njem tvrditi ili nijekati.

145. Zaključak može biti prav, a neistinit; obratno može biti kriv, a istinit. Silogizam n. p.: Svaka je zloća mrska; ustrpljivost je zloća; ustrpljivost je dakle mrska; jest prav, no nije istinit. A obratno zaključak: Krjepost je svakomu mila i draga; zdravlje nije krjepost; zdravlje je dakle svakomu milo i drago; jest istinit, no nije dosljedan. U tom zadnjem slučaju kazuje se za zaključak, da je prigodno (per accidens) istinit.

Zaključak može imati više smisala, tako da je u jednom smislu istinit, a u drugom ne. Zato u takvim

slučajevima valja zaključak razlučiti te ga stranom prihvatiti, a stranom zabaciti. No dosljednost se nikada ne luči, nego s obzirom na onaj smisao, polag kojega zaključak iz poprimljenih rečenica proizlazi, mora se prihvatiti, a polag drugoga se niječe, jer iz prihvaćenih rečenica ne slijedi.

146. Kada je silogizam dosljedan, onda pogledom na istinitost ili neistinitost rečenicâ, iz kojih se sastoji, valja paziti na slijedeća pravila:

1. *Ako su prednje rečenice istinite, mora biti istinit i zaključak;* jer ako su prednje rečenice jestnoga silogizma istinite, istinito je, da se dva skrajnika podudaraju sa srednjakom: to bo se uprav u prednjim rečenicama i tvrdi. Ne može dakle biti neistinito, da se dva skrajnika podudaraju, što se u zaključku tvrdi, kad se to isto već uključno tvrdilo u prednjim rečenicama.

2. *Ako je zaključak neistinit, bar jedna od prednjih rečenica mora biti neistinita;* jer bi inače nešto neistinito slijedilo iz sasvim istinitih prednjih rečenica, što je proti prvomu pravilu.

3. *Kad su prednje rečenice neistinite, onda može zaključak biti istinit i neistinit;* jer ako nije istina, da se dvije ideje podudaraju s trećom, može biti i neistinito, da se one i megju sobom slažu, no može to od druguda biti i istinito. U posljednjem slučaju ne će ono, što se u prednjim rečenicama tvrdi, uzrok biti, zašto je zaključak istinit, nego bi samo moglo biti uzrok u slučaju, da bi bilo istinito; n. p. u silogizmu: svaka životinja osjeća; stablo je životinja; stablo dakle osjeća: i manja je rečenica neistinita, i neistinit je zaključak. A u silogizmu: Svaka životinja ima svoj organizam; stablo je životinja; stablo dakle ima svoj organizam: manja je rečenica neistinita, a istinit je zaključak.

4. *Ako je dakle zaključak istinit, ne slijedi, da su i prednje rečenice istinite.* Prednje rečenice mogu biti istinite, jer iz istinitih rečenica slijedi istinit zaključak; a mogu biti i neistinite, jer istinit zaključak može slijediti i iz neistinitih rečenica.

5. *Štogod se podudara sa prednjim rečenicama, podudara se i sa zaključkom; ali ne suprotno.* Smisao jest: kojagod rečenica može ostati istinita, a da se ne dira u istinitost prednjih rečenica, može takogjer biti istinita, a da se ne dira u istinitost zaključka; jer inače, kad bi se uništila istinitost zaključka, a uz to ostale istinite prednje rečenice, slijedilo bi nešto istinito iz neistinitoga. Tako je dobro dokazivanje: Krjepost čovjeka usavršava, premda je teška; krjepost je dakle dobra čovjeku, premda je teška. Usuprot budući da istina može slijediti iz neistine, ništa ne smeta, da što bude istinito zajedno sa zaključkom, a da ipak uništi istinitost prednjih rečenica. Tako je dobro dokazivanje: Petar je čovjek, dakle je životinja. Uz istinitost toga zaključka mogla bi stajati rečenica: Petar je četveronog; ali ne može stajati sa istinitošću prednje rečenice.

Slično štogod se protivi zaključku, protivi se i prednjim rečenicama, ali ne obratno.

6. *Uz dobru dosljednost iz protuslovne zaključku izvodi se protuslovna prednjim rečenicama, ali ne obratno;* jer ako je istinita protuslovna zaključku, onda je nužno neistinit sam zaključak, pošto dvije protuslovne ne mogu biti zajedno istinite. No neistinit zaključak

pretpostavlja neistinite prednje rečenice, a po tom istinite rečenice njim protuslovne. A ne valja to tvrditi obratno, jer istinit zaključak može se izvesti iz neistinitih prednjih rečenica.

7. *Iz čegagod slijede prednje rečenice, slijedi i zaključak, i štogod slijedi iz zaključka, slijedi i iz prednjih rečenica.* Razlog je tomu jasan; jer zaključak se u prednjim rečenicama uključuje, ako se iz njih zakonito izvodi. No što sadržava u sebi drugo, mora ujedno u sebi sadržavati i sve ono, što to drugo u sebi sadržava.

Glava II.

O jednostavnom silogizmu.

147. Dokazivanjem se izriče treće djelovanje našega uma. A najpravilnije i najsavršenije, a ujedno najjednostavnije dokazivanje jest silogizam, u kojem su tri suda tako usko spojena, da treći sud iz prva dva nužno slijedi trovrsno: ili se nužno i bezuvjetno izvagja iz dva bezuvjetna suda: to je bezuvjetni (kategorični) silogizam; ili bezuvjetno slijedi iz dva suda, od kojih je jedan uvjetan: to je uvjetni (hipotetični) silogizam; ili se bezuvjetno nešto tvrdi iz dva suda, od kojih je jedan neizvjestan (rastavan): to je rastavni silogizam. Prema tomu govori se u ovoj glavi:

1. o jednostavnom i bezuvjetnom silogizmu i o pravilima njegovim kako općenitim, tako i posebnim;
2. o figurama bezuvjetnoga silogizma;
3. o načinima figurâ;

4. o uvjetnom i rastavnom silogizmu, i kako se silogizmi rastavni i sastavni dovode do uvjetnoga, a uvjetni do bezuvjetnoga.

Članak 1.

O bezuvjetnom silogizmu i njegovim pravilima.

148. Silogizam se zove bezuvjetan, ako su mu sve tri rečenice bezuvjetne: dvije prednje i zaključak. Jest pako silogizam: *dokazivanje, što se sastoji iz triju rečenica, tako usko megju sobom spojenih, da se i treća mora navesti, pošto su se navele prve dvije.*

Takav je silogizam ujedno i savršen, jer da bude očito, da zaključak nužno slijedi iz prednjih rečenica, ne treba još kakove rečenice, koje nema u silogizmu. Prema tomu Aristotel tvrdi, da je savršen silogizam onaj, *koji ne treba osim dviju prednjih rečenica još kakovu drugu, da se očito opazi, kako zaključak nužno slijedi iz prednjih rečenica.* A za nesavršeni silogizam kazuje, da je onaj, *koji, da se očevidno opazi, da dobro zaključuje, nužno treba drugu kakovu rečenicu, koja nužno slijedi iz prednjih rečenica, ali nije još stavljena u silogizam.* Ovo će se jako lako pojmiti onda, kada bude govor o nesavršenim silogizmima.

149. *Općenita pravila silogizma:*

1. Prednje rečenice moraju biti poznatije od zaključka; jer poznavanje prednjih rečenica ima se kao uzrok, iz kojega proizlazi spoznanje zaključka kao učinak. No učinak ne smije nadmašiti uzrok.

2. Sve tri rečenice, od kojih se sastoji treće djelovanje našega uma, moraju biti istinite; jer je istina

uprav ono, kamo sva djelovanja našega uma već po svojoj naravi smjeraju. I premda iz neistinitih prednjih rečenica kad i kad slijedi istinit zaključak, to biva samo prigodno, a ne po sebi.

3. Jedna od dviju rečenica mora u sebi mučke (implicite) sadržavati zaključak, a druga valja da očituje, da se u prvoj i zbilja zaključak sadržava; jer se uprav sva umjetnost trećega djelovanja našega uma i sastoji u tom, da se jedna rečenica iz drugih dviju izvede. A kako ćeš izvesti, što nije u drugom uključeno, ili za što ne znaš, da je u drugom uključeno?

Zato se ona rečenica, koja zaključak u sebi sadržava, i zove sadržajna (continens), a ona, koja to očituje, uporavna (applicans vel declarans). A osobiti onaj odnos, što opstoji izmegju prednjih rečenica i zaključka, pravom se zove forma trećega djelovanja našega uma; jer se to djelovanje našega uma uprav tim osobitim savezom dosljednosti razlikuje od drugih čina našega uma.

150. *Posebna pravila silogizma:*

1. Bud trostruko smislom, riječju, ime.
2. Bud prednjakom po zaključku opseg.
3. Ne smije srednjak u zaključku biti.
4. Jednoć srednjak il dvaput bud opći.
5. Obje jesne rodit ne će niječne.
6. Ništ ne slijedi, kada niječu prednje.
7. Uvijek goru čest zaključak slijedi.
8. Ništ ne slijedi, kad su prednje česne.

Od tih osam pravila četiri se protežu na riječi, kojima se tri ideje silogizma izriču, a ostala spadaju na rečenice.

151. *Prvo pravilo* veli, da silogizam ne smije imati ni više ni manje od tri imena, od tri izričaja, od tri ideje. Svrha bo je umovanju treću ideju uzeti u pripomoć te vidjeti, da li su koje dvije ideje istovetne. Ima li dakle silogizam više od tri imena ili tri ideje, to se ili ne prispodabljaju dvije ideje s jednom istom trećom idejom, ili se nalazi nešto u zaključku, što se ne može iz prispodabljanja dviju ideja s jednom istom trećom izvesti.

Može pak u silogizmu biti više od tri izričaja (termini) ili više od tri ideje ili očito ili sakriveno.

Griješi se proti prvomu pravilu:

1. Kada se koja dvolična riječ po svojim različitim znamenovanjima upotrijebi; n. p. svaki je lav životinja, ova je statua lav, ova je dakle statua životinja.

2. Kada se ista riječ ponajprije podmetne materijalno, a onda formalno; n. p. Ciceron jest riječ triju slovaka, Ciceron jest najrječitiji govornik, riječ dakle triju slovaka jest najrječitiji govornik.

Ili kad se koja riječ podstavi najprije logično, a onda stvarno; n. p. rod ljudski je ideja općenita, Adam je praotac roda ljudskoga, Adam je praotac ideje općenite.

Napokon kad se koji izričaj uzme sad po ovoj česti svojega opsega, sad po onoj; n. p. vuk je životinja, janje je životinja, janje je dakle vuk.

152. *Drugo pravilo* zapovijeda, da skrajnici u zaključku onaj isti opseg zadrže, koji u su prednjim rečenicama imali. Proti tomu se griješi, kada se koji izričaj u zaključku uzme razdijelno, koji se u prednjim rečenicama razdijelno nije uzeo. Razlog tomu jest

jasan. Ako je jedan od skrajnika u prednjim rečenicama čestan, to se pronašlo, da je samo jedna čest njegova opsega sa srednjakom istovetna. Odatle se pak mora zaključiti, da je taj skrajnik s drugim istovetan samo pogledom na tu čest opsega, a ne obzirom na cijeli opseg; inače bi zaključak više u sebi sadržavao, nego bi iz prednjih rečenica slijedilo. Prema tomu lako ćeš opaziti, zašto ne valja silogizam: Svaki tat jest čovjek, svaki tat noću hoda, svaki dakle čovjek noću hoda.

153. *Treće pravilo* samo je sobom jasno. U zaključku se mora tvrditi istovetnost ili različnost skrajnikâ megju sobom, a ne srednjaka sa kojim skrajnikom, što biva u prednjim rečenicama. Nema dakle srednjaku mjesta u zaključku.

154. *Četvrto pravilo* zahtijeva, da se srednjak podmetne razdijelno, i to potpunim razdjeljenjem, to jest, da se uzme za svaku stvar, za koju se može uzeti; jer bi u protivnom slučaju imao dvostruko značenje, te bi se mogao za različite česti svojega opsega uzeti; a to bi bilo proti drugomu pravilu. Da pak uzmogneš saznati, da li je srednjak razdijelno uzet u ednjim rečenicama, treba znati, da se subjekat razdijelno upotrebljuje jedino u svakoj općenitoj rečenici, predikat samo u niječnim rečenicama. Prema tomu ne valja silogizam: neki čovjek hoda, neki je čovjek mrtav, neki dakle mrtvi hoda; jer se srednjak uzima dvaput česno.

155. *Peto pravilo* jest samo sobom jasno; jer ako su obadvije rečenice jasne, onda su dva skrajnika isto-

vetna sa srednjakom; ne smije se dakle u zaključku tvrditi različnost, nego istovetnost skrajnikâ.

156. *Šesto pravilo* jest takogjer sasvim jasno; jer ako su obadvije prednje rečenice niječne, onda se ne može izvesti ni jesni ni niječni zaključak. Premda se naime dva skrajnika od treće ideje razlikuju, mogu ipak megju sobom biti istovetna, a mogu biti i različna; no odanle ni jedno ni drugo ne slijedi.

157. *Sedmo pravilo* glasi: Uvijek goru čest zaključak slijedi. Jest pak gora ili slabija čest rečenica niječna pogledom na jesnu, a česna obzirom na općenitu. Dvoje dakle zahtijeva ovo pravilo:

1. Kada je jedna prednja rečenica jesna, a druga niječna, onda zaključak mora biti niječan; jer ako je jedna prednja rečenica jesna, à druga niječna, to je jedan skrajnik sa srednjakom istovetan, a drugi ne. U zaključku se dakle mora istovetnost megjusobna skrajnikâ nijekati; n. p. nijedan pravednik nije ukora vrijedan, neki su ljudi pravednici, neki ljudi dakle nisu ukora vrijedni.

2. Ako je pak jedna od prednjih rečenica česna, a druga općenita, onda mora i zaključak biti čestan; n. p. svaki pravednik jest hvale vrijedan, neki su ljudi pravednici, neki su ljudi dakle hvale vrijedni.

Da to pravilo bolje uvidimo, stavimo, da je zaključak ne čestan, kako pravilo zahtijeva, nego općenit, i da su obje prednje rečenice jesne, naime česna i općenita. Subjekat općenite rečenice jest općenit; subjekat pak česne rečenice jest čestan. Budući da su obadvije prednje rečenice jesne, jestan mora biti i zaključak. Da bi bilo na našu, morao bi zaključak povrh toga

biti čestan. Stavimo da nije čestan, nego općenit. No ako je zaključak općenit, općenit je i njegov subjekat ili manji skrajnik. Sada se pita: tko zauzima ono jedino općenito mjesto u prednjim rečenicama? ili ga zauzima manji skrajnik (subjekat zaključka) ili ga ne zauzima. Ako ga zauzima manji skrajnik, bit će srednjak dvaput čestan, što je proti četvrtom pravilu; ako ga pak manji skrajnik ne zauzima, onda će on imati veći opseg u zaključku, nego li u prednjim rečenicama, što je proti drugom pravilu. Ne može dakle zaključak biti općenit, nego mora biti čestan.

Stavimo sad, da je jedna od prednjih rečenica jesna, a druga niječna. Subjekat obćenite rečenice jest općenit; isto je tako općenit i predikat niječne rečenice. Zaključak mora biti niječan, a po tom je veći skrajnik (predikat zaključka) općenit. Ako sada još staviš, da je zaključak općenit, onda mora i manji skrajnik (subjekat zaključka) biti općenit. No ako su oba skrajnika u zaključku općenita, moraju takogjer općenita biti i u prednjim rečenicama, jer bi se inače proti drugom pravilu griješilo. Ali ako su oba skrajnika općenita, onda je srednjak dvaput čestan, što je proti četvrtom pravilu. Mora se dakle dopustiti, da je zaključak čestan, a ne općenit, kada je jedna od prednjih rečenica općenita, a druga česna.

Treba pamtiti, da smo u ovom dokazivanju pretpostavili, da je predikat jesne rečenice čestan, kao što to obično biva: no kada je predikat oseban ili osebnu jednak, onda može biti iznimka, jer osebni izričaj (terminus singularis) uzima polag cijeloga svojega opsega ter je jednak izričaju općenitomu; n. p. Tulij spase

domovinu, Tulij se posla u progonstvo, koji dakle spase domovinu posla se u progonstvo.

158. *Osmo pravilo* glasi: Ništ ne sliedi. kad su prednje česne. Takove prednje rečenice ili su obje jesne, ili je jedna jesna a druga niječna; obadvije ne mogu biti niječne po šestom pravilu.

Ako su obadvije jesne, srednjak ne može ni jedanput biti općenit: ne u predikatu, jer je u jesnim rečenicama predikat čestan; ne u subjektu, jer su obadvije rečenice uprav zato česne, što im je subjekat čestan; no to je proti četvrtomu pravilu.

Stavimo sad, da je jedna od prednjih rečenica jesna, a druga niječna. Predikat niječne mora biti općenit, a druga su sva mjesta česna. Zaključak mora po sedmom pravilu biti niječan; predikat je dakle zaključka općenit. No ako je predikat u zaključku općenit, mora takogjer općenit biti i u prednjim rečenicama, jer bi inače veći opseg imao u zaključku, nego li u prednjim rečenicama. Ako pak predikat zaključka ono jedino općenito mjesto zauzima u prednjim rečenicama, onda je srednjak dvaput čestan, što je proti četvrtom pravilu. Ništa dakle i opet ne slijedi, kad su obadvije prednje rečenice česne.

159. Kod rješavanja teškoća treba osobito na to paziti, da mnogi silogizmi samo prigodno (per accidens) pravo zaključuju; a da ne valjaju, najbolje se onda vidi, kad im se materija promijeni. Isto tako valja imati na pameti, da mnogi silogizmi imaju oblik niječni, a u istinu su jesni. A i to valja pamtiti, da je koji silogizam krnj, pa ga treba popuniti, da se bolje vidi, da valjano zaključuje.

Kad je srednjak u kojem silogizmu oseban, onda se takav silogizam zove *tumačni* (expositorius). No kako malo prije rekosmo (155) uopće, da je osebni izričaj jednak općenitomu, tako valja kazati i o srednjaku, kad je oseban; prema tomu dobro zaključuju tumačni silogizmi. Odatle slijedi, da tumačni silogizam valjano zaključuje, kad su i obadvije prednje rečenice česne i jesne, jer osebni izričaj jest jednak općenitomu. Tako je n. p. dobar silogizam: neki je apostol Juda, neki izdajnik Juda, neki je dakle apostol izdajnik; premda taj silogizam valja i iz drugoga razloga, koji će se na svojem mjestu protumačiti.

Članak 2.

O figurama bezuvjetnoga silogizma.

160. Figurom služe se matematici u pravom smislu, a u prenesenom logici. Kao što kod figure trokutne trokut se sastoji od triju kutova zatvorenih trima crtama, tako se silogizam sastoji od triju rečenica nastalih od triju ideja. Na umjetnost silogizma spada prispodobiti dvije ideje s trećom, da se odatle istovetnost ili različnost njihova megjusobna izvede. Odatle dolazi, da su u svakom silogizmu dvije prednje rečenice, u kojima se srednjak s jednim skrajnikom spaja, a s drugim ili spaja ili od njega rastavlja. No narav silogizma ne zahtijeva, da srednjak u prednjim rečenicama mora zauzeti mjesto subjekta ili predikata, jer može, a da se ne povrijedi dosljednost, biti ili na mjestu subjekta ili na mjestu predikata. Odatle pak, što srednjak u prednjim rečenicama može zauzeti razno mjesto, a da

se dosljednost ne povrijedi, proizlaze uprav razne figure silogističke. Jest dakle figura silogistička: *Shodno za zaključak smještenje srednjaka pram skrajnikom.* Može se pak po Aristotelu srednjak napram skrajnikom trostruko smjestiti shodno za zaključak. Tri su dakle figure silogističke.

161. *Tri figure silogističke.*

I. Figura. Srednjak je u većoj subjekat, a u manjoj predikat.

Pravila prve figure. Manja mora biti jesna; jer da bi bila niječna, onda bi i zaključak morao biti niječan, a po tom bi veći skrajnik u zaključku bio općenit. Ili bi dakle i veća morala biti niječna, ili bi veći skrajnik širi bio u zaključku, nego li u većoj. Niti jedno valja, niti drugo. Manja dakle mora biti jesna.

Veća mora biti općenita. Budući da je manja jesna, srednjak, koji je u manjoj na mjestu predikata, mora biti čestan, a po pravilu četvrtom mora u većoj biti općenit. No budući da je srednjak u većoj na mjestu subjekta, to mora i cijela rečenica biti općenita. Veća dakle mora biti općenita. N. p. svaki je zločin kazni vrijedan, svaka prijevara jest zločin, svaka prijevara jest kazni vrijedna

Prva figura može zaključak imati upravan i naravan ili neupravan i nenaravan; jest upravan i naravan, *kada skrajnici u zaključku zauzimaju isto mjesto, koje zauzimaju u prednjim rečenicama*, tako da je predikat zaključka takogjer predikat u prednjim rečenicama, a subjekat zaključka da je takogjer subjekat u prednjim rečenicama. Tako je u navedenom primjeru zaključak upravan i naravan. Jest pak neupravan, *kada je pre-*

dikat zaključka u prednjim rečenicama subjekat, a subjekat zaključka kada je u prednjim rečenicama predikat; n. p. svako razumno biće na zemlji jest životinja, svaki čovjek jest razumno biće na zemlji, neka dakle životinja jest čovjek.

II. Figura. Srednjak je u većoj i u manjoj predikat; n. p. tijelo ne misli, um misli, um dakle nije tijelo.

Pravila druge figure. Jedna od prednjih rečenica mora biti niječna; jer bi srednjak dvaput bio čestan, kad bi obje prednje bile jesne.

Veća mora biti općenita. Zaključak je naime niječan; veći je dakle skrajnik općenit. No veći je skrajnik subjekat u većoj. Veća dakle mora biti općenita.

U drugoj figuri uvijek je zaključak stranom upravan, a stranom neupravan: upravan je sa strane subjekta, a neupravan sa strane predikata. Razlog tomu jest, što srednjak zauzima obadva mjesta predikata; ostaju dakle još samo dva mjesta subjekta; subjekat dakle zaključka mora biti subjekat takogjer u prednjim rečenicama, predikat pak zaključka ne može biti predikat u prednjim rečenicama, i tako ne može se staviti upravno, nego neupravno.

III. Figura. Srednjak je u većoj i u manjoj subjekat; n. p. svaki čovjek jest razuman, svaki čovjek jest životinja, neka dakle životinja jest razumna.

Pravila treće figure. Manja mora biti jesna, jer kad bi bila niječna, morao bi biti niječan i zaključak, a po tom bi veći skrajnik u zaključku bio općenit. Ili bi dakle i veća morala biti niječna, ili bi veći skrajnik bio širi u zaključku, nego li u većoj. Niti jedno valja, niti drugo. Manja dakle mora biti jesna.

Zaključak mora biti čestan. U manjoj jesnoj naime skrajnik manji, koji je u predikatu, jest čestan. Mora dakle i u zaključku biti čestan; a po tom će i isti zaključak biti čestan.

Treća figura ima uvijek zaključak upravan sa strane predikata, a neupravan sa strane subjekta, jer srednjak ostavlja dva prazna mjesta predikata, a nijedno subjekta.

Neki navode četvrtu figuru, koja ima srednjak za predikat u većoj, a za subjekat u manjoj. No ta figura nije ništa drugo, nego prva figura sa preokrenutim zaključkom. Treba naime znati, da se za figuru hoće ne samo razno smještenje srednjaka pram skrajnikom, nego se povrh toga iziskuje, da je to smještenje *shodno za zaključak*, to jest, da odatle upravno po sebi bar ponajviše slijedi nužno zaključak, a da se ne dovede na prvu figuru, što ne biva u tako zvanoj četvrtoj figuri. I druga i treća figura imaju upravan zaključak po sebi i ponajviše, a da se ne svedu na prvu figuru; što se pak one ipak svagjaju na prvu figuru, to zato biva, što je prva figura najsavršenija; biva dakle zato, da im se zaključak pojavi u većem svjetlu i u većoj savršenosti.

Za četvrtu figuru, ako ju tko hoće da ima, jesu ova pravila: kad je veća jesna, manja mora uvijek biti općenita; kad je manja jesna, zaključak je uvijek čestan; u niječnim načinima veća je uvijek općenita.

Članak 3.

O načinima figurâ.

Načini figurâ. Da zaključak bude prav, nije dosta, da shodna samo bude figura, nego je ujedno i od potrebe, da se i na kakvoću rečenicâ pazi, kao što se to iz silogističkih pravila jasno vidi. Odatle proizlaze razni načini figurâ. Jest pak način figure u silogizmu: *Shodno za zaključak prepletenje prednjih rečenica po kolikoći i kakvoći.*

Logici upotrebljuju prva četiri samoglasnika A, E, I, O, da njima naznače kolikoću i kakvoću rečenice. A naznačuje opcenitu i jesnu rečenicu, E općenitu niječnu, I česnu jesnu, O česnu niječnu.

Toliko će dakle biti načina u svakoj figuri, koliko može promjenâ biti prema kolikoći i kakvoći. A budući da u prvoj figuri, kad joj je zaključak upravan, ima šesnaest promjena, a šesnaest, kad joj je zaključak neupravan, i budući da i u drugoj figuri ima takogjer šesnaest promjena, pa tako i u trećoj figuri: to ima svega skupa šezdeset i četiri načina, od kojih su jedni korisni, a drugi bez ikakove koristi.

Da pak u svakoj figuri ima šesnaest promjena, lako je uvidjeti. Po kolikoći ima ih samo četiri: prva je, kad su obadvije prednje rečenice općenite; druga je, kad su obadvije česne; treća je, kad je veća općenita, a manja česna; četvrta je, kad je veća česna, a manja općenita.

Svaka opet od tih promjena po kakvoći mijenja se još po četiri puta po kakvoći: Prva je, kad su obje jesne; druga je, kad su obadvije niječne; treća je, kad je veća jesna, a manja niječna; četvrta je, kad je veća niječna, a manja jesna.

Prema tomu ima u svakoj figuri četiri puta četiri, t. j. šesnaest načina; a budući da u prvoj figuri ima šesnaest upravnih a šesnaest neupravnih, to ih svih skupa ima 64.

Od ta 64 načina samo je devetnaest korisnih, to jest takovih, da iz njih nužno slijedi kakav zaključak; ostalih 45 bez ikakve je koristi, tako da iz njih ne slijedi nikakav zaključak.

Korisni načini, kojih je samo devetnaest, sadrže se u ovim istina čudnim, ali vrlo vješto izumljenim riječima, kako će se svatko iza tumačenja sam moći o tom lako osvjedočiti.

1. Načine *prve* figure *upravne* naznačuju riječi: Barbara, Celarent, Darii, Ferio.
2. Načine *prve* figure *neupravne* sadrže ove riječi: Baralip, Celantes, Dabitis, Fapesmo, Frisesom.
3. Načine *druge* figure kazuju nam riječi: Cesare, Camestres, Festino, Baroco.
4. Načine *treće* figure ističu riječi: Darapti, Felapton, Disamis, Datisi, Bocardo, Ferison.

163. Aristotel najprije dokazuje, da četiri načina prve figure dobro i upravno zaključuju; onda tvrdi, da se ostali načini, koji dobro zaključuju, a kojih osim četiri navedena ima još petnaest, dadu svesti na prva četiri načina prve figure; napokon dokazuje, da su beskorisni svi ostali načini, kojih još ima 45. I mi ćemo se toga reda držati.

Prva četiri načina prve figure sasvim dobro i savršeno zaključuju.

Prvi način prve figure u silogizmu *Barbara* naznačuju, da su sve tri rečenice: dvije prednje i zaključna, općenite i jesne, jer su u toj riječi tri A, a A znači općenitu i jesnu rečenicu.

Drugi način prve figure: *Celarent,* iziskuje, da je prva rečenica općenita niječna (E), druga općenita jesna (A), a zaključna općenita niječna (E).

Treći način prve figure: *Darii,* propisuje, da prva prednja rečenica bude općenita jesna (A), druga česna jesna (I), zaključna česna jesna (I).

Četvrti način prve figure: *Ferio,* hoće, da prva prednja rečenica bude općenita niječna (E), druga česna jesna (I), zaključna česna niječna. N. p.:

Barbara
- Svako razumno biće jest slobodno (A).
- Svaki čovjek jest razumno biće (A).
- Svaki čovjek jest slobodan (A).

Celarent
- Nijedno tijelo nije jednostavno (E).
- Svaki kamen jest tijelo (A).
- Nijedan kamen nije jednostavan (E).

Darii
- Svi sisavci imaju vruću krv (A).
- Neke vodene životinje jesu sisavci (I).
- Neke vodene životinje imaju vruću krv (I).

Ferio
- Nijedan planet nema svojega vlastitog svjetla (E).
- Neka nebeska tijela jesu planeti (I).
- Neka nebeska tijela nemaju svojega vlastitog svjetla (O).

Da ta četiri načina posve valjano zaključuju, očevidno je; jer štogod se općenito i razdjelno tvrdi o kojem subjektu, mora se takogjer tvrditi o svem,

što se u njem sadrži br. 138. 2. Pa zaista predikat *slobodan,* što se u prvom načinu tvrdi o *svakom* razumnom biću, mora se tvrditi i o svakom čovjeku, za koga se tvrdi, da je razumno biće. Isto valja kazati za treći način; jer što se općenito za sve sisavce tvrdilo, to se mora i za neke sisavce tvrditi, da imaju vruću krv.

Slično valja kazati za drugi i četvrti način; jer štogod se niječe općenito i razdjelno o kojem subjektu, mora se takogjer nijekati o svem, štogod se u takovu subjektu sadrži, onim načinom, kojim se sadrži. Pa zbilja *jednostavnost,* jer se u drugom načinu nijekala o *svakom tijelu,* mora se takogjer nijekati i o kamenu, koji se u pojmu tijela kao vrsta u rodu sadrži. Isto tako ako valja o svakom planetu nijekati, da imaju svoje vlastito svjetlo, valja to nijekati i o nekim nebeskim tijelima, za koja se zna, da su planeti (vid. 138. 2.).

164. Ta četiri načina prve figure jesu savršena, jer iz njihovih prednjih rečenica bez ikakve pripomoćne rečenice nužno slijedi zaključak.

No nije tako kod ostalih petnaest korisnih načina; nego se zaključak dokazuje neupravno, dovodeć ih naime do ova četiri savršena načina prve figure. Zato se ti načini zovu nesavršeni.

Što se pak tiče načina, kako se nesavršeni načini svagjaju na četiri savršena načina prve figure, lako se dade to izvesti od svakoga, koji samo dobro pogleda one zaista čudovite i čudne riječi, jer je u njima sve to pobilježeno. Prva slova, kojima četiri načina prve figure počinju, jesu: B, C, D, F. Ta slova

znače, da se svi ostali načini, koji počinju istim slovima, svagjaju na njih. Dakle Baralip svagja se na Barbara: Celantes, Cesare, Camestres svagjaju se na Celarent; Dabitis, Darapti, Disamis, Datisi svagjaju se na Darii; ostali: Fapesmo, Frisesom, Festino, Felapton, Ferison svagjaju se na Ferio. Baroco i Bocardo morali bi se svesti na Barbara, ali slovo *c* u sredini naznačuje, da se ni neupravno ta dva načina ne dadu svesti na Barbara, nego da do zaključka posve drugim načinom dolaze, kojim, navest će se na svojem mjestu.

Što pak treba učiniti, da se petnaest načina svede na prva četiri prve figure, naznačuju slova *S, P, M,* što slijede iza prvih triju samoglasnika, koja naznačuju tri rečenice, od kojih se svaki silogizam sastoji. *S* naime znači, da se rečenica naznačena prethodnim samoglasnikom ima preokrenuti jednostavno (*s*impliciter); a *P* znači, da se rečenica naznačena prethodnim samoglasnikom ima preokrenuti prigodno (*p*er accidens); *M* napokon iziskuje, da prednje rečenice valja promijeniti, tako da veća postane manja, a manja veća. Da to bolje uvidimo, uzmimo za primjer *Fapesmo:*

Svaki čovjek osjeća (A).
Nijedna zvijer nije čovjek (E).
Nešto dakle, što osjeća, nije čovjek (O).

Fapesmo se svagja na Ferio; *P* naznačuje, da se veća mora preokrenuti prigodno, naime ovako: Nešto, što osjeća, jest čovjek; *S* naznačuje, da se manja mora preokrenuti jednostavno, dakle ovako: Nijedan čovjek nije zvijer; *M* napokon iziskuje, da veća zauzme mjesto manje rečenice, a manja mjesto veće. Prema tomu bit će sav silogizam:

Ferio { Nijedan čovjek nije zvijer (E).
Nešto, što osjeća, jest čovjek (I).
Nešto, što osjeća, nije zvijer (O).

165. Kako se *Fapesmo* sveo na jedan način prve figure: *Ferio,* tako se mogu i svi ostali nesavršeni načini svesti na jedan od četiri savršena načina prve figure, samo se tako ne mogu svesti Baroco i Bocardo; jer da se preokrene općenita jesna (A) B*a*roco i Bo*c*ardo, preokrenula bi se u jesnu česnu, ter bi obje prednje bile česne, iz kojih ništa ne slijedi; a niječna česna (O) ne može se nikako preokrenuti, osim naprotistavno, što ovamo nikako ne spada. Ali za ta dva načina pronagjen je drugi način dokazivanja, kojim se dovode do stvari nemoguće (reductio ad impossibile), a sastoji se u tom, da se dokaže, kako se iz rečenice protuslovne zaključku nužno i očevidno izvodi rečenica protuslovna prednjim rečenicam. To dokazuje, da se zaključak sadrži u prednjim rečenicama i da se po tom iz prednjih rečenica zakonito izvodi zaključak. Ovaj postupak valja ne samo za ova dva načina (Baroco i Bocardo), nego i za sve ostale nesavršene načine, jer se na njih sve dade uporaviti navedeno pravilo. A postupak je pri tom vrlo jednostavan. Jedna se naime od prednjih rečenica zadrži; rečenica pak protuslovna zaključku uzme se za drugu prednju rečenicu. To kad se učini, dobije se savršen silogizam, kojega zaključak bit će protuslovna ili protivna onoj drugoj prednjoj rečenici, koja se izostavila. Koja se pak od prednjih rečenica mora izostaviti, vidi se iz samoglasnika *O*, koji

se nalazi u Baroco i Bocardo na prvom mjestu, tako da se u Baroco zadrži općenita veća (A), a izostavi se manja česna niječna (prvo O); a u Bocardo izostavi prvo *O*, to jest veća česna niječna, a zadrži se manja općenita jesna (A).

Što se kazalo za Baroco, to valja za sve druge načine druge figure, to jest, izostavlja se manja, a u načinima treće figure biva što u Bocardo, to jest, ispušta se veća. U nesavršenim pak načinima prve figura: Baralip, Celantes, Dabitis, Fapesmo, Friserom, veća biva manja, a zaključku protuslovna biva veća; samo u Celantes manja biva veća, a zaključku protuslovna biva manja. No treba pripomenuti, da se to dovagjanje do apsurdna s korišću upotrebljuje samo za dva načina: Baroco i Bocardo, kod kojih se upravno dokazivanje upotrebiti ne može. Za druge nesavršene načine to dokazivanje, ako se i može provesti, nije baš jako korisno.

1. Baroco
- Svaki čovjek jest životinja (A).
- Neko razumno biće nije životinja (O).
- Neko razumno biće nije čovjek (O).

2. Bocardo
- Neka životinja nije čovjek (O).
- Svaka životinja osjeća (A).
- Nešto, što osjeća, nije čovjek (O).

3. Baralip
- Svaki čovjek jest životinja (A).
- Svako razumno biće na zemlji jest čovjek (A).
- Neka životinja jest razumno biće na zemlji (I).

4. Celantes
- Nijedan čovjek nije konj (E).
- Svako razumno biće na zemlji jest čovjek (A).
- Nijedan konj nije razumno biće na zemlji (E).

Po navedenim pravilima dovode se ti silogizmi do nemoguće stvari (reducuntur ad impossibile), do

nesuglasja (apsurdna): Kod prvoga silogizma prvo *O* se izostavi, a to je manja; veća se dakle zadrži: Svaki čovjek jest životinja. Sad se za manju uzme protuslovna zaključku. Zaključak je: Neko razumno biće nije čovjek. Tomu protuslovna jest: Svako razumno biće jest čovjek: to je manja. Odatle se izvodi zaključak: Svako razumno biće jest životinja. Taj zaključak jest protuslovan manjoj. Sav dakle silogizam sveden na stvar nemoguću glasi:

1. Barbara
- Svaki čovjek jest životinja (A).
- Svako razumno biće jest čovjek (A).
- Svako razumno biće jest životinja (A).

Slično je kod slijedećih silogizama:

2. Barbara
- Svako biće, što osjeća, jest čovjek (A).
- Svaka životinja osjeća (A).
- Svaka životinja jest čovjek (A).

3. Celarent
- Nijedna životinja nije razumno biće na zemlji (E).
- Svaki čovjek jest životinja (A).
- Nijedan dakle čovjek nije razumno biće na zemlji (E).

Neko dakle razumno biće na zemlji nije čovjek, što je protuslovna manjoj: svako razumno biće na zemlji jest čovjek.

4. Darii
- Svako razumno biće na zemlji jest čovjek (A).
- Neki konj jest razumno biće na zemlji (I).
- Neki dakle konj jest čovjek (I).

Neki dakle čovjek jest konj.

To se dakle dokazivanje osniva na tom, da se protivnik, koji ne će da prizna kao istinit naš zaključak, sili, da nešto nesuglasno (apsurdno) prihvati, to: da su dvije protuslovne ujedno istinite. Tko naime niječe zaključak n. p. u Baroco: Neko razumno biće

(angjeo) nije čovjek, onaj tvrdi, da se može veća i manja prihvatiti, a nijekati zaključak, ili (što je isto), da se može kao istinita prihvatiti zaključku protuslovna, naime: Svako razumno biće jest čovjek.

Da se takav suzbije, pripusti se protivniku kao istinita zaključku protuslovna i jedna od prednjih rečenica, koju je on prihvatio kao istinitu, n. p. svaki čovjek jest životinja. No iz tih dviju rečenica nužno slijedi kao istinita protuslovna drugoj izostavljenoj rečenici, koju je protivnik takogjer prihvatio, n. p. Svako razumno biće jest životinja! I tako je protivnik, koji ne će našega zaključka da prihvati, prisiljen tvrditi, da su dvije protuslovne rečenice ujedno istinite, naime: Neko razumno biće nije životinja, i: Svako razumno biće jest životinja. Slično reci o drugim primjerima.

166. *Osim navedenih 19 načina, ostalih svih 45 jesu beskorisni.* Dokaz je tomu jasan. Svi načini, koji griješe proti silogističkim pravilima, jesu bez koristi. No osim 19 navedenih ostalih svih 45 griješi proti ma kojemu od silogističkih pravila. Ima dakle 45 načina beskorisnih.

I. Kod *prve* figure ima 16 načina. Osim prva četiri, ostalih dvanaest griješi proti silogističkim pravilima i ne zaključuje upravno. Obzirom na općenitu kolikoću, ako su obadvije prednje rečenice općenite i jesne, jest Barbara, što dobro zaključuje; no ako su obadvije prednje rečenice niječne, onda ništa ne slijedi. Ako je pak veća jesna, a manja niječna, onda ne slijedi zaključak upravan u prvoj figuri. No ako je veća niječna, a manja jesna, dobar je zaključak: to je Celarent.

Ako su pak obadvije prednje rečenice česne, onda su sva četiri načina nekorisna, jer iz samih česnih ništa ne slijedi.

Ako je veća općenita, a manja česna, i ako su obadvije jesne, dobar je zaključak: Darii. No ako su obadvije niječne, ništa ne slijedi.

Ako je veća jesna, a manja niječna, ništa ne slijedi zbog manje niječne; ako je pak veća niječna, a manja jesna, to je Ferio, što dobro zaključuje.

Napokon ako je veća česna, a manja općenita, onda su bez koristi sva četiri načina, jer iz veće česne ne slijedi upravan zaključak.

I tako od 16 upravnih načina prve figure samo su četiri korisna: Barbara, Celarent, Darii i Ferio; ostalih dvanaest griješi proti kojemu od silogističkih pravila.

Kod prve figure ima takogjer *16 načina neupravnih.* U tim načinima ako su obadvije prednje rečenice općenite i jesne, to je Baralip, koji dobro zaključuje; ako su pak obje niječne, ništa ne slijedi. Ako je pak veća jesna, a manja niječna, jest Fapesmo, koji dobro zaključuje, kao što dobro zaključuje i Celantes, u kojem je veća niječna, a manja jesna.

Ako su pak obadvije rečenice česne, onda su sva četiri načina nekorisna, jer iz samih česnih rečenica ništa ne slijedi.

Ako je veća općenita, a manja česna, i ako su obadvije jesne, jest Dabitis, koji dobro zaključuje; ali ako su obadvije niječne, ništa ne slijedi. Ako je pak veća jesna, a manja niječna, ništa ne slijedi, jer je subjekat manje čestan, a u zaključku (niječnom) bio

bi na mjestu predikata, a po tom općenit, to jest, imao bi veći opseg u zaključku, nego li u prednjoj rečenici; iz istoga razloga nekoristan je način, u kojem je veća niječna, a manja jesna.

Napokon ako je veća česna, a manja općenita, i ako su obadvije jesne, ništa ne slijedi, jer srednjak ne bi nijedanput bio općenit. Ako bi pak obadvije bile niječne, ne bi ništa slijedilo. No ako je veća jesna, a manja niječna, to je Frisesom, koji dobro zaključuje; ali ako je veća niječna, a manja jesna, opet ne bi srednjak bio nijedanput općenit.

Iz svih dakle šesnaest neupravnih načina prve figure zaključuje pet: Baralip, Fapesmo, Celantes, Dabitis, Frisesom, a ostalih jedanaest je bez koristi.

II. U *drugoj* figuri ako su obadvije prednje rečenice općenite, ne slijedi ništa, bilo da su obadvije jesne, bilo da su niječne; jer u drugoj figuri ne slijedi zaključak niti iz samih jesnih, niti iz samih niječnih. Ako je pak veća jesna, a manja niječna, dobar je zaključak, i to je Camestres, kao što je dobar zaključak načina Cesare, u kojem je veća niječna, a manja jesna.

Ako su obadvije prednje rečenice česne, sva četiri načina jesu nekorisna, jer iz samih česnih rečenica ništa ne slijedi.

Ako je pak veća općenita, a manja česna, ništa ne slijedi, bilo da su obadvije jesne ili niječne. Ali ako je veća jesna, a manja niječna, jest Baroco, i dobro zaključuje, kao što dobro zaključuje i Festino, u kojem je veća niječna, a manja jesna. Napokon ako je veća česna, a manja općenita, bez koristi su sva

četiri načina, jer u drugoj figuri ništa ne slijedi iz veće česne.

I tako od šesnaest načina druge figure dobri su načini samo: Camestres, Cesare, Baroco, Festino, a svih ostalih dvanaest jesu bez koristi.

III. U *trećoj* figuri ako su obadvije prednje rečenice općenite i ako su ujedno jesne, jest *Darapti,* koji dobro zaključuje; no ako su obadvije niječne, ništa ne slijedi; kao što ništa ne slijedi zbog manje niječne, ako je naime veća jesna, a manja niječna. Ali ako je veća niječna, a manja jesna, dobar je zaključak, i to je *Felapton.*

Ako su obadvije prednje rečenice česne, sva četiri načina jesu nekorisna, jer iz samih česnih ništa ne slijedi.

Ako je veća općenita, a manja česna, i ako su obadvije jesne, jest *Dabitis,* i dobro zaključuje. Ako su pak obadvije niječne, ništa ne slijedi, kao što ništa ne slijedi zbog manje niječne, ako je veća jesna, a manja niječna. Ali ako je veća niječna, a manja jesna, dobar je zaključak, i to je *Ferison.*

Napokon ako je veća česna, a manja općenita, i ako su obadvije jesne, jest *Disamis,* i dobro zaključuje. No ako su obadvije niječne, ništa ne slijedi, kao što ništa ne slijedi zbog manje niječne, ako je naime veća jesna, a manja niječna. Ali ako je veća niječna, a manja jesna, dobar je zaključak, i to je *Bocardo.*

Od šesnaest dakle načina treće figure šest je korisnih: *Darapti, Felapton, Dabitis, Ferison, Disanis, Bocardo,* a ostalih deset je bez koristi.

Od svih dakle načina svih figura, dakle od 64 načina, ima 19 korisnih, a 45 nekorisnih, što se htjelo dokazati.

Članak 4.

Korist figura i njihovih načina.

167. Sam Aristotel jest začetnik figurama i njihovim načinima. Kako su te figure i njihovi načini od prevelike koristi, vidi se već odatle, što kod 19 načina, dokazanih kao korisnih, zaključak nužno slijedi iz prednjih rečenica. Tada naime neki načini nužno zaključuju, kada se preko njih nikada iz istinitih prednjih rečenica ne izvodi zaključak neistinit. No kod devetnaest načina iz istinitih prednjih rečenica nikada ne slijedi zaključak neistinit, jer se takav slučaj od Aristotela do danas, kroz više od dvije hiljade godina, nije dogodio. Svih dakle devetnaest načina zaključuje nužno, a po tom su sve te figure i njihovi načini i te kako korisni.

To je takogjer razlog, zašto su te figure i njihovi načini svi pravi mudraci visoko cijenili. Ako mogu uopće i učeni ljudi zagresti u bludnju, to se ipak više od nje udaljuju, što bolje poznavaju figure silogističke i njihove načine. Zato glasoviti Leibnitz i tvrdi, da se u tom sadrži neka umjetnost nepogrješivosti, samo ako se tko zna njome kako treba služiti, što dakako uvijek ne biva. A može li i biti krasnijega zadatka, nego: opredijeliti iz same naravi umovanja različne oblike misli, kolikogod ih u onom umnom činu ima, koji čovjeka razumnim bićem čini: ne bi li to svatko smatrao uprav uzvišenim istraživanjem? Zar istina, kao i ljepota, nema svoje nutarnje vrednote, koju

zdrav razum nužno visoko cijeni? Jest, široko poznavanje silogističke umjetnosti i postojano u tom vježbanje vode um k istini, vježbaju oštroumlje, upozoravaju i rukovode nas u rasugjivanju kako naših, tako i tugjih dokazivanja.

Evo kako učeni ljudi sude o figurama i njihovim načinima (F. A. Lange, Logische Studien 1876): Zaključci po načinima *Cesare* i *Festino* vrlo su česti u prirodoslovnim znanostima; oni su najvažnija sredstva za istraživanje znanosti. Neki pomisliše, da je n. p. zaključak u *Baroco* po običnom načinu mišljenja najneznatniji, jer se po njem dobivaju samo česni niječni zaključci. A ipak je uprav taj način zaključka naj običniji put, kojim se obaraju već uvriježene presude. Koliko pak vrijedi treća figura, vidi se najbolje odatle, što ima zaključaka u znanosti i svagdanjem životu, što se sasvim naravno u tom obliku prikazuju i uprav bitne ciljeve postižu. Tom trećom figurom zato se služe kod primjera i izuzetaka, a osobito kod znanosti, što se na iskustvu temelje, kao kod tako zvane indukcije, kako će se na svojem mjestu vidjeti.

168. Prva je figura najsavršenija, u koliko upravno zaključuje; jer je

1. jasnija i očevidnija od drugih; njom se druge razjašnjuju i usavršuju;

2. dostatna, da se njom dokažu svi zaključci, osebni i općeniti, jesni i niječni, dočim se drugom figurom ne može dokazati nijedna rečenica jesna, a trećom nijedna općenita;

3. posve prava i naravna, dočim su druge svagda ponešto nenaravne u onom izričaju (in eo termino).

koji ne može zauzeti isto mjesto u prednjim rečenicama;

4. u njoj je srednjak u istinu u sredini izmegju većega i manjega skrajnika; u jednom se skrajniku on sam nalazi, a drugi se u njem sadrži.

Drugo mjesto zauzima druga figura, koja treću uprav time nadmašuje, što se njome mogu dokazati zaključci općeniti, a po tom znanstveni, dočim se trećom figurom dokazuju samo česne rečenice, koje nijesu znanstvene.

Treće mjesto zauzima treća figura, a četvrto načini neupravni, jer ne zaključuju sami po sebi.

169. Izmegju načinâ najsavršeniji je *Barbara,* jer ga nitko ne nadkriljuje očevidnošću ni vrsnoćom zaključka, koji dokazuje; jer je općeniti jesni zaključak najznanstveniji; zato se uprav sve znanosti, osobito matematika, malo ne uvijek služe načinom *Barbara.* Ali kako je s jedne strane općeniti jesni zaključak najsavršeniji, tako je s druge strane najteži za dokazivanje, jer se dokazuje samo jednim jedinim načinom; osim toga najlaglje je na njega navaljivati, jer na njega ustaju svi niječni načini, kojih je trinaest.

Drugo mjesto megju načinima zauzima *Celarent,* jer jasno dokazuje općeniti niječni zaključak, koji megju znanstvenim zaključcima zauzima drugo mjesto. Tomu načinu srodni su *Camestres* i *Cesare.* Četiri načina dokazuju općeniti i niječni zaključak, a ustaje na njega šest jesnih načina.

Treće mjesto megju načinima zauzima *Darii,* koji dokazuje zaključak česni jesni, a koji se može dokazati na šest načina, a napasti na četiri načina, koji zaključuju općenito niječno.

Četvrto mjesto zauzima *Ferio,* koji dokazuje česni niječni zaključak, a koji se dokazuje na trinaest načina, a pobija jedinim načinom *Barbara.*

170. Neki od načina dokazuju više, a neki manje zaključaka. *Barbara* dokazuje samo tri zaključka: općeniti jesni, njegov česni područni i česni jesni, u koji se oni preokreću. *Celarent, Celantes, Cesare* i *Camestres* dokazuju četiri zaključka: općeniti niječni, njegov česni područni, općeniti i česni niječni, u koje biva prevrata (conversio).

Darii i drugi jesni česni načini dokazuju dva zaključka: česni jesni i njegovu prevratu.

Ferio i česni niječni načini dokazuju jedan jedini zaključak, jer se česni niječni zaključak ne preokreće.

171. Tumačni silogizam (silogismus expositorius), u kojem su sva tri izričaja osebna, ili je oseban barem srednjak, ima u drugoj figuri osim općenitih načina četiri još druga, i to jesna, od kojih prvi iz dviju općenitih izvodi zaključak općenit; drugi iz veće općenite i iz manje česne zaključuje česnu; treći iz veće česne i manje općenite izvodi općenitu; četvrti, na koji se mora osobito paziti, iz obadviju česnih izvodi česnu.

Silogizme prve figure i sve tumačne zvahu stari savršenima i po sebi očevidnima, silogizme pak ostalih figura nesavršenima, koji se istom moraju dokazati.

Članak 5.

O uvjetnom i rastavnom silogizmu.

172. Prije nego progovorimo o uvjetnom i rastavnom silogizmu, pripominjemo samo to o silogizmima, što imaju rečenice kategoričke bilo sad sastavljene

ili složene, da valja prije svega tačno pronaći, gdje je srednjak, gdje li su skrajnici, veći i manji. Pojedine rečenice treba svesti na oblik: A jest ili nije B, a onda neka se silogizam prosugjuje po danim pravilima.

Kod složenih rečenica napose valja pamtiti:

1. Ima silogizama složenih, u kojima se složeni skrajnik dijeli u prednjim rečenicama tako, da se jedna čest spoji sa srednjakom u većoj, a druga u manjoj.

2. Ima silogizama, u kojima je u zaključku rečenica u istinu glavna, koja se činila pobočna, a koja se činila glavna, da je u istinu pobočna.

3. Čini se kad i kad, da se silogizmi sastoje iz triju rečenica niječnih; ali to je samo prividno, jer se lako pretvore u jesne.

4. Ovamo spadaju takogjer silogizmi, koji se sastoje od izričaja neupravnih, to jest od takovih, koji ne stoje u nominativu; n. p. vladaru pripada zakone krojiti; vladaru pripada rat naviještati; zakone dakle krojiti pripada onomu, kojemu pripada rat naviještati.

173. Načinski (modalni) silogizmi jesu oni, u kojima su obadvije prednje rečenice načinske, ili je jedna načinska, a druga bezuvjetna. Obično nema posebnih teškoća kod tih silogizama, ali kad i kad ih je toliko, da ih je jedva moguće svesti u posebna pravila; zato ih logici zovu svojim križem (logicorum crux). Najbolje je pogledati dobro smisao rečenicâ, pa ih pretvoriti u bezuvjetne, koje isto znače. Kad je to učinjeno, onda valja postupati po općenitim silogističkim pravilima. Drugi to puno jednostavnije shvaćaju, pa daju savjet, da će se najbolje vidjeti, je li oblik modalne rečenice zakonit ili nevaljan, ako se načinska rečenica svede na

oblik, u kojem se sam način izriče predikatom, a ono, što se izriče (dictum), da se stavi kao subjekat; n. p. moguće je, da svaka životinja osjeća; no svaki čovjek jest životinja; moguće je dakle, da svaki čovjek osjeća. Pretvorit ćeš taj načinski silogizam u bezuvjetni ovako: Svaka životinja može osjećati; no svaki čovjek jest životinja; svaki dakle čovjek može osjećati: to je očito prvi način prve figure.

174. *Uvjetni silogizmi.*

Uvjetni ili hipotetični silogizam jest *silogizam, koji iz uvjetne prednje rečenice izvodi bezuvjetni zaključak.* Kada n. p. tvrdim: Ako nastane jako kruta zima, smrznut će se Sava, to tvrdim, da je sveza megju hipotezom: *Ako nastane jako kruta zima,* i megju tezom: *smrznut će se Sava,* takova, kakova je megju uzrokom i učinkom; ali ne tvrdim niti da je jako kruta zima, niti da se Sava smrznula, nego tvrdim samo svezu megju hipotezom i tezom. Da se dakle uzmogne ili hipoteza ili teza sama za se uzeta tvrditi, od potrebe je, da cijela uvjetna ili pogodbena rečenica bude veća, a manja da bude ili hipoteza ili teza, tako da se teza u zaključku tvrdi, kad se hipoteza tvrdi u manjoj, ili da se hipoteza u zaključku niječe, kad se teza niječe u manjoj.

U uvjetnom su dakle silogizmu dvije figure. prva jest, u kojoj se od istinitosti hipoteze zaključuje na istinitost teze; n. p. ako je jako kruta zima, Sava će se smrznuti; no jako je kruta zima; Sava se dakle smrznula. — Druga figura jest, u kojoj se od neistinitosti teze zaključuje na neistinitost hipoteze; n. p. ako je jako kruta zima, Sava će se smrznuti; no Sava se nije smrznula; nije dakle ni jako kruta zima.

Kako su u uvjetnom silogizmu dvije zakonite figure, tako su i dvije nevaljane: prva je, u kojoj se iz istinitosti teze izvodi istinitost hipoteze; n. p. Ako je Pompej ubio Cezara, Cezar je umro; no Cezar je umro: Pompej je dakle ubio Cezara. — Druga nevaljana figura jest, u kojoj se iz neistinitosti hipoteze izvodi neistinitost teze; n. p. Ako Petar govori, živę; no ne govori; ne žive dakle.

Razlog, zašto ni jedna, ni druga ta figura ne valja, jest taj, što može biti drugih uvjeta, pod kojima bi se teza mogla obistiniti. Samo onda, kada je hipoteza, koja se izriče, jedina, pod kojom se teza može obistiniti, može se i jednom i drugom figurom valjano poslužiti.

175. Ima silogizama, koji se čine, da su uvjetni, a jesu bezuvjetni, a dadu se svesti na ovaj oblik: Prvo je pogodba drugomu; drugo je pogodba trećemu; prvo je dakle pogodba prvomu. Taj zaključak biva po načelu: *pogodba hipotezi jest pogodba tezi* (conditio conditionis est conditio conditionati); n. p. ako životinje bol izbjegavaju, to je i ćute; ako bol ćute, to nijesu puka tvar (materia); ako dakle životinje bol izbjegavaju, nijesu puka tvar.

Katkada je isti zaključak uvjetan; n. p. puka materija ne osjeća; ako dakle životinja osjeća, nije puka materija. To je pravi jednostavni silogizam, samo što je jedna od prednjih rečenica mjesto pogodbe stavljena u zaključku. To pak biva zato, da protivnik, ne gledeć na istinitost rečenicâ, laglje spozna, da je dosljednost prava. Prema tomu može se gornji silogizam pretvoriti u ovaj: puka materija nę osjeća; životinja osjeća; životinja dakle nije puka materija.

Katkad su uvjetne rečenice sastavljene, a mogu se nazvati uvjetne uzročne; jer ono, što se uvjetnoj rečenici pridodaje, sadrži u sebi razlog, kojim se dosljednost dokazuje; n. p. ako Bog opstoji, to je on, jer neproizveden, posve neovisan; no Bog opstoji; Bog je dakle, jer neproizveden, posve neovisan.

Uvjetni silogizmi, kad se rijetko njima tko služi, puno doprinose jasnoći; no kad se tko često njima služi, dolazi do pomutnje, jer će često opaziti velik skok od jedne rečenice na drugu vrlo smetenu. Umjereno se dakle valja njima služiti.

176. *Rastavni i sastavni silogizmi.*

I rastavni i sastavni silogizam približuju se najviše uvjetnomu, tako da ih neki megju uvjetne i ubrajaju, jer se na uvjetne lako svagjaju. Zato neki kažu, da rastavni silogizam nije drugo, nego silogizam hipotetički, u kojem prednja veća rečenica sadrži rastavnu rečenicu.

Rastavni silogizam stavlja koju rečenicu rastavnu, ter niječe jedan ili više članova rastavnih, da ostale tvrdi u zaključku, ili tvrdi jedan ili više članova rastavnih, da ostale niječe u zaključku. Da dakle bude prav rastavni silogizam, od potrebe je *prvo,* da se svi članovi potpuno navedu; *drugo,* ustvrdivši jedan član u manjoj, da se drugi član, ili ako ih je više, da se svi ostali *spojno* niječu u zaključku; *treće,* zanijekavši jedan član u manjoj, valja da se ostali članovi *rastavno* tvrde u zaključku. Razlog svemu tomu jest, što članovi rastavne rečenice ne mogu biti ujedno ni istiniti ni neistiniti. Ovamo spada ona rečenica Tulijeva: Ili treba da se Kartažana bojimo, ako ih netaknute pustimo, ili im

valja da grad razrušimo. No ne treba, da ih se bojimo. Preostaje dakle, da im grad razrušimo. Taj se silogizam lako može pretvoriti u hipotetički: Ako se ne treba Kartažana bojati, valja im grad razrušiti. No ne treba ih se bojati. Preostaje dakle, da im grad razrušimo. Drugi primjer: Oda ili je lirska ili epska ili dramatska pjesan. No oda je lirska pjesan. Oda dakle nije ni epska ni dramatska pjesan.

Sastavni silogizam jest silogizam hipotetički, u kojem je prednja veća rečenica sastavna. No budući da u sastavnoj rečenici ne mogu biti ujedno obadva člana istinita, a mogu biti ujedno neistinita, to se od neistinitosti jednoga člana ne smije zaključiti na istinitost drugoga; nego se samo smije iz istinitosti jednoga člana zaključiti na neistinitost drugoga. No kad se svi članovi nabroje, koji subjektu mogu po naravi pripadati, onda je sastavna rečenica isto, što rastavna, ter se u slučaju može i od neistinitosti jednoga člana zaključiti na istinitost drugoga. Prema tomu pravi sastavni silogizam jest silogizam, koji stavivši niječnu sastavnu rečenicu, kojom se naime nieče, da mogu biti njezini članovi ujedno istiniti, tvrdi jedan član, da drugi u zaključku niječe. N. p. nitko ne može ujedno služiti Bogu i novcu. No mnogi služe novcu. Ne služe dakle Bogu. I ta se rečenica može pretvoriti u hipotetičku: Ako tko služi Bogu, ne služi ujedno novcu. No mnogi služe novcu. Ne služe dakle Bogu.

Iz svega se vidi, da i rastavni i sastavni silogizam svu svoju silu ima iz naravi same rečenice rastavne i sastavne, u kojoj se ili tvrdi rastavak (disjunctio) ili niječe sastavak (conjunctio).

177. *Rastavni i sastavni silogizmi mogu se svesti na uvjetne, a uvjetni na bezuvjetne.*

Rastavni se silogizam pretvara u uvjetni, ako se u rastavnom silogizmu ostavi sve, kako je, samo da se rastavna rečenica pretvori u uvjetnu (hipotetičku). Da li se pak rastavna rečenica može pretvoriti u uvjetnu, može se razabrati iz članova iste rastavne rečenice. Ako se njezini članovi imaju tako, da se mora jedan nijekati, kad se drugi tvrdi, onda se može u uvjetnu pretvoriti, a inače ne. Uopće pak broj uvjetnih rečenica, u koje se rastavna može pretvoriti, jest triput veći od članova rastavne rečenice.

Sastavni silogizam može se svesti na uvjetni, ako se samo sastavna rečenica pretvori u uvjetnu.

Uvjetni pak silogizam pretvara se u bezuvjetni, ako se iz zaključka silogizma uzmu skrajnici veći i manji, a za srednjak ako se uzme onaj izričaj (terminus), koji je u jednoj i drugoj prednjoj rečenici stavljen.

Glava III.

O nepotpunim i sastavljenim silogizmima.

178. Do sada promotrismo, treće djelovanje našega uma u njegovu prvotnom naravnom i prostom obliku. No kao što narav u svojem razvijanju češće odstupa od svojih prvotnih oblika, ter ih na razan način mijenja; tako isto i narav razumna od forme silogističke u umovanju kad i kad odstupa, ter zaključak ili oslanja na jednu samu prednju rečenicu ili ga izvodi iz čitava niza prednjih rečenica. Ima ih više

vrsti, a jesu: entimem, sorit, polisilogizam, epiherem, dilem, izvod (inductio). Prema tomu protumačit ćemo u ovoj glavi:

1. entimem, sorit, polisilogizam i epiherem;
2. dilem;
3. izvod.

Clanak 1.

O entimemu, soritu, polisilogizmu i epiheremu.

179. Ima silogizama, koji se od bezuvjetnih razlikuju samo vanjskom formom; treba ih samo nadopuniti, da dobiju pravi oblik bezuvjetnoga silogizma. Zato se takovi silogizmi i zovu nepotpuni. Ovamo spada ponajprije entimem.

Jest pako entimem *krnji silogizam, u kojem se jedna od prednjih rečenica zamuči s razloga, što se sama sobom razumije;* n. p. pijanstvo je ubitačno; treba ga se dakle kloniti. Kad i kad se cijeli entimem sadrži u jednoj jedinoj rečenici, i to u zaključku, tako da joj se ujedno i uzrok navede, koji ju dokazuje; n. p. pravedni Bog će se osvetiti. Takove su rečenice *entimemske.*

Možda se ljudi ničim tako zlo ne služe u svagdanjem životu, da sebe same varaju, kao uprav neistinitim entimemskim rečenicama. Evo nekih za primjer. Ovoga ja ne razumijem; dakle nije istinito. — Ovo mi se svigja; treba dakle činiti. — Ovo mi je dosadno; valja dakle ostaviti. — Ovo ljudi hvale; dakle je dobro. — Ovo je ovaj ili onaj čovjek rekao; dakle je istinito. — Na ovoga čovjeka ja mrzim; dakle je najgori čovjek na svijetu. — Ovo se ne čini, da je; dakle niti nije, i t. d.

Koja se pak od prednjih rečenica u entimemu zamučila, razabira se iz zaključka, jer valja pogledati, je li veći skrajnik (predikat) ili manji (subjekat) zaključka manjka u prednjim rečenicama. Ako se dakle u preostaloj prednjoj rečenici nalazi veći skrajnik, to je znak, da manjka manja; ako li se pak u prednjoj rečenici nalazi manji skrajnik, onda je izostala veća.

Ako se isto mjesto ispita, na kojem se skrajnik u preostaloj rečenici nalazi, može se naznačiti i figura, na koju se entimem dovodi, kad je potpun.

Ako se nijedan od skrajnika ne nalazi u preostaloj prednjoj rečenici, onda je entimem, kad je potpun, uvjetan; n. p. sunce miruje; zemlja se dakle giblje.

180. Da se što čestito dokaže, često nije dosta jedan samo silogizam, nego je od potrebe, da se više jednostavnih silogizama zajedno spoji, tako da drugi silogizam nastavi dokazivanje prvoga. Takovi se silogizmi zovu *sastavljeni,* bilo da su sastavljeni očito ili sakriveno. Tako je polisilogizam očito sastavljen, a sakriveno sastavljeni su: sorit, epiherem i dilem.

Sorit je dvovrstan: Aristotelski (analitični) i Goklenijski (sintetički). Onomu je Aristotel, a ovomu je početnik Rudolf Goklenij († 1628). Aristotelski je više u običaju.

Sorit je sastavljeni silogizam, u kojem se neke rečenice zašute. Zato se sorit može razriješiti na više jednostavnih silogizama. Premda je sorit zakonito dokazivanje, ipak se lako uvuče kakova bludnja s razloga, što ima puno rečenica. Već isti Ciceron tu vrst dokazivanja naziva vrlo mrježastom.

Jest pak uopće sorit (od σωρός = kup) kup ili niz rečenica megju sobom spojenih, u kojem se pomoću mnogih srednjaka zaključuje, da se predikat sa subjektom podudara ili od njega razilazi.

181. Sorit Aristotelski (analitički) jest *niz rečenica tako zajedno spojenih, da predikat prve biva subjekat druge, predikat druge biva subjekat treće, i tako dalje, dok se napokon ne dogje do zaključka, u kojem se subjekat prve rečenice spaja sa predikatom zadnje.* N. p.

Duša čovječja misli.
Što misli jest biće jednostavno.
Biće jednostavno nema česti.
Što nema česti, ne da se na česti ni rastaviti.
Što se ne da na česti rastaviti, ne može se ni raspasti.
Duša se dakle čovječja ne može raspasti.

Da sorit Aristotelski posve pravo zaključuje, jest očevidno; jer kada se predikat o subjektu tvrdi, tvrdi se polag svih i pojedinih svojih znakova. Štogod se dakle o predikatu tvrdi, mora se tvrditi i o subjektu, kojemu predikat već i onako polag svih i pojedinih svojih znakova pripada. No u soritu biva uprav to, da se o predikatu više stvari izriče. Sve se dakle te stvari i o njegovu subjektu moraju tvrditi.

Pet pravila Aristotelskoga sorita.

1. *Prva rečenica može biti ili općenita ili česna,* jer je njezin subjekat jedan isti sa subjektom zaključka. No predikat može se protegnuti ili na sve pojedine stvari ili samo na neke, što se pod opsegom

subjekta nalaze. Samo je sobom dakle jasno, da je zaključak općenit, kad je općenita prva rečenica, a čestan, kad je prva rečenica česna.

2. *Prva rečenica mora biti jesna;* jer je prva rečenica manja prvoga silogizma; njom se dakle dokazuje, da srednjak subjektu u istinu pripada.

3. *Sve ostale rečenice moraju takogjer biti jesne, ali ujedno i općenite;* jer su sve te rečenice veće, te naznačuju, da su svi ostali srednjaci u istom odnosu napram subjektu zaključka, u kojem je odnosu prvi srednjak.

4. *Zadnja rečenica mora biti općenita, a može biti jesna ili niječna.* Da mora biti općenita, rečeno je u trećoj tački; da pak može biti jesna ili niječna, slijedi odatle, što zadnja rečenica s jedne strane nema za predikat kojigod srednjak, nego isti veći skrajnik, to jest isti predikat zaključka: a s druge strane odatle, što je njezin subjekat srednjak obzirom na subjekat i predikat zaključka. No veći se skrajnik o srednjaku u prednjim rečenicama kojega silogizma može tvrditi, ako se s njim podudara, a može i nijekati, ako se s njim ne slaže.

5. *Zaključak se glede opsega mora prvoj rečenici prilagoditi, a glede kakvoće zadnjoj.* Da se mora glede opsega prvoj rečenici prilagoditi, slijedi iz prve tačke; da se pak mora glede kakvoće zadnjoj prilagoditi, slijedi iz četvrte tačke.

Razglobi sorit, pak ćeš uvidjeti:

a) U soritu se sve manje rečenice svih silogizama, koje sadrži, zašute, izuzevši manju prvoga silo-

gizma; isto tako i svi zaključci, izuzevši zaključak prvoga silogizma.

b) Na prvom je mjestu u soritu manja prvoga silogizma, na drugom je veća istoga silogizma; na trećem, četvrtom mjestu i t. d. jesu redom veće u slijedećim silogizmima.

c) Pojedini subjekti prednjih rečenica, izuzevši subjekat prve, jesu srednjaci silogizama, na koje se sorit rastavlja

Evo ti pravila, kako možeš sorit na više silogizama rastaviti:

Najprije stavi drugu, a onda prvu rečenicu sorita; jer je druga rečenica veća, a prva manja prvoga silogizma. Zaključak iz te dvije rečenice jest manja treće rečenice sorita, koja je veća drugoga silogizma; zaključak toga drugoga silogizma jest manja četvrte rečenice sorita, koja je veća trećega silogizma i t. d. N. p.

1. Što misli jest biće jednostavno.
   No duša čovječja misli.
   Duša je dakle čovječja jednostavna.
2. Biće jednostavno nema česti.
   No duša je čovječja jednostavna.
   Duša dakle čovječja nema česti.
3. Što nema česti, ne da se na česti ni rastaviti.
   No duša čovječja nema česti.
   Duša se dakle čovječja ne da na česti rastaviti.
4. Što se ne da na česti rastaviti, ne može se ni raspasti.
   No duša čovječja ne da se na česti rastaviti.
   Duša se dakle čovječja ne može raspasti.

Ovamo spada sorit Senekin (epist. 85): Tko je mudar, jest umjeren; tko je umjeren, jest stalan, tko je stalan, jest miran; tko je miran, nema žalosti; tko nema žalosti, jest blažen; tko je dakle mudar, jest blažen. — Ovamo spada takogjer opravdanje Sokratovo kod Platona: Ja sam slobodno živio u ovoj državi; tko u državi slobodno živi, priznaje mučke njezine zakone; tko priznaje zakone koje države, mora se po njima ravnati u svim slučajevima; tko se po tim zakonima mora ravnati u svim slučajevima, ne smije se ukloniti ni nepravednoj njihovoj osudi. Ja se dakle ne smijem ukloniti ni nepravednoj njihovoj osudi.

182. Goklenijski sorit jest *niz rečenica tako zajedno spojenih, da subjekat prve rečenice biva predikat druge, a subjekat druge biva predikat treće, i tako dalje, dok se napokon ne dogje do zaključka, u kojem se subjekat zadnje rečenice spaja s predikatom prve.* N. pr.

Što se ne da na česti rastaviti, ne može se raspasti.
Što nema česti, ne može se na česti ni rastaviti.
Biće jednostavno nema česti.
Što misli, jest biće jednostavno.
Duša čovječja misli.
Duša se dakle čovječja ne može raspasti.

Četiri pravila Goklenijskoga sorita:

1. Prva rečenica može biti kako jesna, tako i niječna; isto tako i zaključak.

2. Zadnja rečenica može biti kako općenita, tako i česna; isto tako i zaključak.

3. Sve ostale rečenice moraju biti općenite, i to jesne; jer inače ne bi u soritu bilo nikakove sveze.

4. Zaključak se mora glede opsega prilagoditi zadnjoj rečenici, a glede kakvoće prvoj.

Goklenijski sorit dade se na više silogizama rastaviti ovako: Zaključak iz prve dvije rečenice neka bude veća drugoga silogizma, a treća rečenica sorita neka bude manja istoga silogizma; zaključak njihov

jest veća trećega silogizma, a četvrta rečenica sorita jest manja istoga silogizma, i t. d. N. p.

1. Što se ne da na česti rastaviti, ne može se ni raspasti.
No što nema česti, ne da se na česti ni rastaviti.
Što dakle nema česti, ne može se raspasti.
2. Što nema česti, ne može se raspasti.
No biće jednostavno nema česti.
Biće se dakle jednostavno ne može raspasti.
3. Biće jednostavno ne može se raspasti.
No što misli, jest biće jednostavno.
Što dakle misli, ne može se raspasti,
4. Što misli ne može se raspasti.
No duša čovječja misli.
Duša se dakle čovječja ne može raspasti.

183. Sorit i analitični i sintetični može imati sve svoje rečenice uvjetne. Ako su mu dakle sve rečenice uvjetne, razriješit će se takav sorit na silogizme, kojih će sve rečenice biti uvjetne. Pa kao što se može iz uvjetne rečenice na dva načina štogod dokazati, tako se može i iz sorita. N. p.

I. Aristotelski sorit:

Ako je Petar lakom, čezne za mnogim stvarima.
Ako za mnogim stvarima čezne, bez sumnje je nemiran.
Ako je nemiran, onda je i nesretan.
No Petar je lakom.
Petar je dakle nesretan.
Ili:
No Petar nije nesretan.
Nije dakle ni lakom.

II. Goklenijski sorit:

Ako je Petar nemiran jest nesretan.
Ako za mnogim stvarima čezne, jest nemiran.
Ako je Petar lakom, za mnogim stvarima čezne.
No Petar je lakom.
Petar je dakle nesretan.
Ili:
No Petar nije nesretan.
Nije dakle ni lakom.

Može se pak taj i jedan i drugi sorit pretvoriti u više silogizama ovako:

1. Ako je Petar lakom, čezne za mnogim stvarima.
No ako za mnogim stvarima čezne, jest nemiran.
Ako je dakle Petar lakom, jest nemiran.
2. Ako je Petar lakom, jest nemiran.
No ako je nemiran, jest nesretan.
Ako je dakle Petar lakom, onda je i nesretan.
3. Ako je Petar lakom, jest nesretan.
No on je lakom.
Dakle je nesretan.
Ili:
No on nije nesretan.
Nije dakle ni lakom.

1. Ako Petar za mnogim stvarima čezne, jest nemiran.
No ako je Petar nemiran, jest nesretan.
Ako dakle Petar za mnogim stvarima čezne, jest nesretan.
2. Ako je Petar lakom, čezne za mnogim stvarima.
No ako Petar za mnogim stvarima čezne, jest nesretan.
Ako je dakle Petar lakom, jest nesretan.
3. Ako je Petar lakom, jest nesretan.
No on je lakom.
Jest dakle nesretan.
Ili:
No on nije nesretan.
Nije dakle ni lakom.

Da se u sorit ne uvuče kakova pogrješka, treba paziti, da se predikat prediduće rečenice, kad postane subjekat slijedeće, nikako ne promijeni; a onda da se ne ušulja koja rečenica neistinita ili dvojbena; napokon da se ne sastoji od jedino niječnih rečenica, jer bi trebalo sorit nastaviti na jedino niječne silogizme, iz kojih ništa ne slijedi.

184. Polisilogizam jest *dokazivanje, u kojem se zaključak jednoga silogizma uzima za prednju rečenicu drugoga;* n. p.

Što je jednostavno, nema česti.
Duša je jednostavna.
Duša dakle nema česti.

No što nema česti, ne da se razdijeliti,
Duša se dakle ne da razdijeliti.

185. Epiherem (od ἐπιχείρημα = napadaj) *jest silogisam, u kojem se jednoj prednjoj rečenici ili obadvjema razlog ujedno pridodaje*; n. p.

Nijedno se jednostavno biće ne može raspasti, jer nema česti, na koje bi se dalo rastaviti.

No duša je čovječja jednostavna, jer nije moguće, da sastavljeno biće misli.

Duša se dakle čovječja ne može raspasti.

Ovamo spada epiherem, kojim je Ciceron, braneć Milona, napao na njegove protivnike. On reče: Smije se ubiti onoga, koji ide za našim životom, jer nas tomu uči narav, narodno pravo, primjeri (to se opširno dokazuje). No Klodij je išao za životom Milanovim, kao što se to vidi iz raznih opstojnosti (i to Ciceron dokazuje). Smio je dakle Milon ubiti Klodija.

Članak 2.

O dilemu.

186. Dilem se izvodi iz rastavne rečenice, a jest: *dokazivanje sastavljeno, u kojem se protivniku dvije rečenice predlažu, te se dokazuje, da se iz jedne i iz druge proti njemu nešto zaključuje, odakle se izvodi, da se to nešto mora bezuvjetno tvrditi.* Tako se n. p. proti onim (skeptikom), koji niječu, da čovječji um može kakovu istinu sigurno spoznati, ovako može reći:

Ili je ta vaša rečenica istinita, ili je neistinita. Ako je istinita, onda nije istina, da um čovječji ne može istine spoznati, jer vi tu istinu spoznaste, da treba o svem dvojiti; samo dakle o tom ne treba dvojiti, da treba o svem dvojiti.

Ako je pak ta vaša rečenica neistinita, onda je i opet neistinito, da um čovječji ne može sigurno spoznati istine; jer je ta rečenica, koja to tvrdi, i po vašoj tvrdnji neistinita.

Rekli vi dakle, što vas je volja, nije istina, da um čovječji ne može istine spoznati.

Ovamo spadaju ona dva poznata dilema. Prvi je ovaj. Za vrijeme Tertulijanovo car Trajan izdao zapovijed, da kršćana ne treba tražiti, ali ako ih tko prijavi, da se kazne. Tertulijan to žigoše kao nepravedno govoreći: Ili su kršćani krivi, ili nedužni. Ako su krivi, zapovijed je nepravedna, jer u tom slučaju valjalo bi ih potražiti. Ako su pak nevini, i opet je ta zapovijed nepravedna, jer ih u tom slučaju ne smije nitko kazniti. Ta je dakle zapovijed u svakom slučaju nepravedna.

Katolička vjera ili se proširila čudesima ili bez čudesa.

Ako se proširila čudesima, onda je istinita, jer čudesima utvrgjena.

Ako se pak proširila bez čudesa, onda je to najveće čudo, da se takova vjera bez čudesa raširila.

Odatle se vidi, da se dilem, kad je potpun, od četiri rečenice sastoji, premda se sve ne moraju uvijek izraziti.

Prva je rastavna.

Druga je pogodbeno uzročna (conditionalis causalis). Ta uzima prvu čest rastavnu te iz nje proti protivniku nešto zaključuje, navodeći tomu zaključku razlog.

Treća isto čini glede druge rastavne česti; zato je i ona pogodbeno uzročna.

Četvrta napokon sasvim bezuvjetno tvrdi, što se iz česti samo pogodbeno zaključilo.

Budući da rastavnih članova u dilemu ima samo dva, poradi čega se i zove dilem, to će se dokazivanje, ako rastavna rečenica ima više od dva člana, zvat

trilem, quadrilem . . . polilem. Bit će pak toliko rečenica pogodbeno-uzročnih, koliko rastavna rečenica ima članova.

187. *Pravila dilema:*

1. Razdjeljenje rastavne rečenice treba da bude putpuno.

2. Zaključak, što se iz pojedinih članova izvodi, treba da bude zakonit i siguran.

3. Dilem treba da tako zaključuje, da se ne može suzbiti. Suzbija se pak dilem, kad se, prihvativši istu rastavnu rečenicu, iz pojedinih članova izvodi zaključak protivan zaključku protivnikovu. To onda biva, kad se takovi članovi navode, iz kojih se obje protivne strane skupa mogu izvesti, ili iz kojih se može jedno ili drugo jednako vjerojatno dokazati.

Dvočlani dilem zove se takogjer rogati silogizam (syllogismus cornutus), jer su mu dva člana kao dva roga, kojima obara protivne tvrdnje.

O to se pravilo ogriješio Protagora, kad je učenika Euatla tužio, Euatlo je naime obećao, da će mu za pouku platiti što ga ide, kad prvu parbu pred sudom dobije. No kad je nauke svršio, ne htjede mu ništa platiti. Na to ga Protagora tuži ter mu reče: Ili će meni sud dosuditi pravo ili tebi; dosudi li meni, morat ćeš mi platiti zaslugu po sudbenoj osudi; dosudi li tebi, morat žeš platiti po našem ugovoru (jer ćeš tako dobiti prvu parnicu pred sudom). Ali ga Euatlo suzbije odvrativši mu: Ili će meni sud dosuditi pravo ili tebi; dosudi li meni, ne ću ti platiti po sudbenoj osudi; dosudi li tebi, ne ću ti platiti po našem ugovoru (jer sam ti obećao platiti, kad parnicu dobijem, a ne kad je izgubim).

Članak 3.

O izvodnom silogizmu (o izvodu = indukciji).

188. Izvodni silogizam ili izvod, indukcija, razlikuje se od silogizma vanjskim oblikom, jer dok se u

silogizmu zaključak uključuje u prednjim rečenicama ter sa općenita silazi na posebno, izvod sa posebna uzlazi na općenito. Prema tomu izvod i jest *dokazivanje, kojim o subjektu općenitom ono zaključujemo, što iskustvom poučeni tvrdismo ili nijekasmo ili o svim ili o mnogim stvarima, što se pod njegovim opsegom nalaze.* U prvom je slučaju (kad se naime o svim stvarima tvrdilo, što se pod opsegom subjekta sadrže) indukcija *potpuna,* a u drugom *nepotpuna* (kad se naime o mnogim, a ne o svim stvarima tvrdilo, što se pod opsegom subjekta nalaze).

189. No premda se izvod oblikom razlikuje od silogizma i od svake druge zakonite forme umovanja, može se ipak lako dovesti na silogizam, koji se zato i zove izvodni silogizam (syllogismus inductivus aut inductio). To je očevidno odnosno na potpuni izvod; jer ako, navedavši n. p. sve vanjske osjete o svakom dokažeš, da daje prigodu bludnji, pa zaključiš, da svaki vanjski osjet daje prigodu bludnji, to možeš lako svesti na ovaj potpuni izvodni silogizam: Vid, sluh, njuh, tek, opip daje prigodu bludnji; no osim tih pet vanjskih osjeta nema drugih vanjskih osjeta; svaki dakle vanjski osjet daje prigodu bludnji.

Sve se dakle pitanje vrti oko nepotpune indukcije, koja je prekorisna i obilan vrutak znanju čovječjemu. Odakle znamo, da je *svako* tijelo teško, premda nitko nije toga iskusio, nego je samo zaključio na *sva* tijela, pošto je to samo iskusio jedino o *mnogima.* Treba dakle protumačiti, kada i kako se to dokazivanje dovodi na zakonit silogizam. Evo glavnoga pravila: Izvodni silogizam tada zaključuje zakonito, kad se iz iskustva zna,

da ono, što se u mnogim stvarima opazilo, ne proistječe iz prigodnih njihovih vlastitosti ili iz opstojnosti, nego iz njihove same naravi (vrsne); jer kada bi koji učinak proizlazio iz prigodnih vlastitosti stvari; kad bi n. p. težina tijelâ proizlazila iz njihove veličine, tada se takav predikat ne bi smio tvrditi općenito o takovu subjektu. Ali kad se za koji učinak ne može nijedan drugi dostatan uzrok navesti osim same naravi stvari, tada se valjano može od mnogih stvari zaključiti na sve iste naravi; jer se taj zaključak osniva na ovom sigurnom općenitom načelu (principu): Što proizlazi iz same naravi, općenito je svima iste naravi. Odatle se ujedno vidi, kako se indukcija dovodi do silogizma, naime tako, da jedna od prednjih rečenica izriče činjenicu (fakat), a druga načelo (princip): n. p. opažani učinak (težina tijela) nije ništa slučajno, nego se osniva na samoj naravi tijelâ; no što proizlazi iz naravi, općenito je svima iste naravi; težina dakle općenita je svim tijelima.

Sva je teškoća u većoj prednjoj rečenici, naime u tom, kada se može za stalno tvrditi, da koji učinak ne proizlazi od drugud nego jedino iz same naravi stvari. To se općenito govoreć drugačije ne može saznati, nego iz mnogostruka i raznolika opažanja stvari; kada toga opažanja i iskustva nema, onda izvodni dokaz nas dovodi jedino do vjerojatnosti. Kada se pak iz mnogostrukih opažanja i pokusa vidi, da koja vlastitost, koji učinak nastaje *postojano* i *jednako* i onda, kada se sve mjesne i vremene i druge opstojnosti promijene, tada za stalno zaključujemo, da je uzrok takovu učinku, takovoj vlastitosti sama

narav stvari, koja jedina uvijek djeluje postojano i jednako.

Općeniti zaključak, do kojega se indukcijom došlo, zove se *zakon fizički*, kada je govor o uzrocima, što nužno djeluju, a *moralni*, kada je govor o slobodnim bićima. Riječ *zakon* ne znači tu ništa drugo, nego onaj postojani i jednaki način, kojega se tko drži u svojem djelovanju. U nerazložnim bićima, što nužno djeluju, zove se taj postojani i jednaki način djelovanja samo analogično zakon, u koliko se naime učinak nazivlje imenom uzroka; jer pravi uzrok, kojim se postojanost i jednakost učinaka u svakoj vrsti bića uzdržava, jest zakon, koji je sam Bog ustanovio, taj početnik i upravitelj svih stvari. U bićima pak razumnim zove se taj postojani i jednaki način, kojega se u svojem djelovanju drže, zato zakon, što ima neku sličnost sa fizičkim zakonima; no time, što se pridodalo: *moralni*, htjelo se istaknuti, da takav način ne proizlazi iz naravi, nego iz običaja. Kad se naime radi o slobodnim činima, koji se naravlju čovječjom ne opredjeljuju na jedno, nego se istom izborom i odlukom volje na ovo ili ono opredjeljuju, onda se indukcijom dolazi samo do ovoga zaključka: Ljudi *običaju* u nekim opstojnostima ovako ili onako raditi.

Knjiga četvrta.

O dokazivanju i znanstvenoj metodi.

190. Logika uči, kako možemo, držeći se nekih pravila, doći do istine sudom neposrednim i posrednim

(silogizmom). No više puta nije dosta jedan samo silogizam, da štogod dokažemo, nego je od potrebe, da njih više upotrebimo. A i to nije dosta, da se ti mnogi silogizmi samo nagomilaju, nego se iziskuje, da se shodno za svrhu poredaju; jer bismo inače stvar ne razjasnili i dokazali, nego ju još više zamrsili i zapleli. Redaju se pak silogizmi prema svrsi metodom. Govori se dakle u ovoj knjizi *prvo* o dokazivanju, *drugo* o metodi znanstvenoj.

Glava I.

O dokazivanju.

191. Premda se imenom *dokazivanja* može razumjeti svako umovanje (svaki silogizam), razumieva se ipak općenitije pod dokazivanjem samo ono, kojim nastojimo koje predloženo pitanje razdriješiti, dokazati i protivne poteškoće suzbiti; a to se može postići jedino čitavim nizom dokazâ.

A budući da se dokazivanjem dolazi ili do posve sigurnih i nedvojbenih zaključaka ili do zaključaka, koji su većinom sigurni, a kad i kad samo vjerojatni, ili do zaključaka, koji nijesu istiniti, nego zavode u zabludu: to je od potrebe, da se u ovoj glavi govori: *prvo* o pravom dokazbenom dokazivanju (de argumentatione demonstrativa), kojim se stvara zaključak siguran i nužno istinit; *drugo* o vjerojatnom dokazivanju (de argumentatione probabili), kojim se postiže zaključak vjerojatan, a većinom i istinit; *treće* o dokazivanju sofističkom (de argumentatione sophistica), pri kojem razum zalazi u zablude.

Članak 1

O pravom dokazbenom dokazivanju.

192. *Oznaka (definicija) dokazivanja.* Dokazati reći će pokazati što, učiniti, da se što vidi. A naš razum onda nešto vidi, kada što zna. Zato Aristotel za dokazivanje veli, da je silogizam, koji čini, da se što zna. Veli se za dokazivanje, da je ono silogizam, jer se umovanje jedino silogizmom izriče, u kojem se uprav poradi forme zakonit zaključak izvodi, dočim ostala dokazivanja samo u toliko pravo zaključuju, u koliko se dovode na silogizam.

Veli se takogjer za dokazivanje, da je silogizam, koji čini, *da se nešto zna.* Jest pak znanje spoznaja sigurna, savršena ili nesavršena, u koliko se njome poznaje ili samo da stvar jest (znanje nesavršeno) ili takogjer, zašto stvar jest (znanje savršeno). Prema tomu dvostruko je i dokazivanje: dokazivanje, kojim se poznaje, da stvar jest (ὅτι), uči nas, da stvar jest, ali ne naznačuje uzroka, zašto jest, ili ako uzrok i navodi, ne navodi uzrok bližnji i potpun, kao kad n. p. dokazuješ slobodu čovječju iz njegovih učinaka ćudorednih; dokazivanje pak, kojim se poznaje, zašto koja stvar jest (διότι), pokazuje ne samo, da koji predikat pripada kojemu subjektu, nego navodi ujedno i uzrok, i to bližnji i potpun, zašto mu pripada, kao kad n. p. dokazuješ slobodu čovječju iz njegove razumnosti.

193. Kao *uvjete dobra dokazivanja* navodi Aristotel ove: Nužno je, da dokazno znanje potječe iz istinitih i iz prvotnih i iz neposrednih i iz poznatijih uzroka i iz uzrokâ zaključka i iz uzrokâ, što su prije od samoga zaključka.

Pa zbilja prednje rečenice treba da budu:

1. *istinite*, jer dokazivanjem se proizvodi i postiže znanje: a znanje dolazi od istine; u zabludu padati ne znači znati;

2. *prvotne i neposredne*, to jest takove, koje se poznavaju same po sebi te ne trebaju daljnoga dokazivanja; jer svaki učinak mora imati negdje uzrok, koji je sam po sebi dostatan za nj; a uzrok dostatan kojemu zaključku jest rečenica očevidna. To je ono, što Aristotel tvrdi: Dokazivanje jest, kad se silogizam sastoji od istinitih i prvotnih rečenica, ili se sastoji od takovih rečenica, koje od istinitih i prvih imaju početak svoje spoznaje.

3. *prije od zaključka, poznatije i uzrok zaključka*. Dokazivanje je naime silogizam, što dovodi do znanja. A u svakom silogizmu prednje su rečenice kao uzroci logički, kojima se ragja spoznaja zaključka; prema tomu prednje rečenice treba da budu prije i poznatije od istine, s kojom nas upoznavaju. Osim toga za savršeno znanje hoće se takogjer spoznaja nutarnjega i ontologičkoga uzroka. Svako dakle dokazivanje mora proizilaziti iz prednjih rečenica, što su bar u redu logičkom poznatije, prije i uzrok zaključka; a savršeno dokazivanje (διότι) iziskuje takove prednje rečenice, koje i uzrok ontologički zaključka naznačuju.

4. *nužne*. Svako dokazivanje naime potječe iz sigurnih rečenica; no da rečenice budu sigurne, od potrebe je da budu takove, te ne mogu bar sada biti drugačije; a to će reći, da su nužne. Osim toga ide se dokazivanjem za tim, da se sazna, zašto stvar jest, dakle za tim, da se navede uzrok bitni, zašto ona jest; svaki pak bitni predikat jest takogjer nuždan.

194. Uzrok ontologički (u redu stvarnom) jest dvostruk: prvo onaj, koji se *stvarno* (realiter) razlikuje od svojega učinka, kao što se sunce razlikuje od svjetla, što proizvodi; taj se uzrok zove uzrok u pravom smislu; a drugo onaj, koji se samo virtualno razlikuje od svojega učinka, kao što u Bogu razlikujemo n. p. svojstvo, da je sam od sebe, i svojstvo, da je vječan; taj uzrok zove se u pravom smislu razlog. I zbilja premda se jedno svojstvo Božje od drugoga ne razlikuje stvarno, niti je jedno uzrok drugomu, ipak je jedno svojstvo pravi razlog, zašto drugo jest i zašto se spoznaje. Isto tako da se koji čin ubraja čovjeku, ne proizvodi se od njegove slobode, ali se na njoj temelji i ona je pravi razlog ubrojivosti; jednako reci za koje tijelo, da je protegnuto u prostoru, temelji se na tom, što je sastavljeno.

Za pravo dakle znanje i za pravi dokaz hoće se, da prednje rečenice sadrže u sebi ili uzrok u pravom smislu: uzrok tvorni (causa officens), koji stvar proizvodi; svrhu (causa finalis), radi koje što biva; tvarni (causa materialis), od koje što biva; formu, lik (causa formalis), kojom se što u ovaj ili onaj red stvarî stavlja; ili da u sebi sadrži uzrok u daljnom smislu, to jest, da u sebi sadrži razlog metafizički. Ontologički pak razlog u redu metafizičkom jest samo bistvo ili bitna oznaka (definicija) s obzirom na predikate, a neki predikati s obzirom na druge; jer kad se spozna bistvo koje stvari, lako se može razumjeti, zašto joj ovaj ili onaj predikat pripada; a kada se

ovaj ili onaj predikat spozna, može se odatle opet drugi spoznati. Tako n. p. odatle, što je čovjek razuman, slijedi, da je slobodan; a odatle, što je slobodan, slijedi, da si može zaslugâ steći i biti nagragjen.

195. *Načela dokazivanja.* Svako dokazivanje počinja od prvotnih i neposrednih rečenica, što su same po sebi očevidne i svim tako poznate, te svačiji um sile, da uz njih pristane. Takovu neposrednu svim poznatu i očevidnu rečenicu zove Aristotel načelo, princip (ἀρχή = početak, začetak), jer je ona istina prvotna i glavna; teza (θέσις = tvrdnja postavljena), jer se stavlja i priznaje kao istina bez ikakva dokazivanja; aksiom (ἀξίωμα = vrijednost ili dostojanstvo), jer je takova istina dostojna ili vrijedna, da joj se vjeruje bez daljnoga dokaza. Ti principi jesu pojmovi svim općeniti, što su kao javni putovi i javna vrata, kroz koja se ide k svim znanostima. Takovi su aksiomi n. p. tko stavi uzrok, stavlja i učinak, a tko digne uzrok, diže i učinak; iz ničesa ništa; nitko ne daje, čega nema.

Ovamo spadaju tako zvane *maksime,* koje dalje sižu, nego aksiomi. Jest pako maksima svaka rečenica, koju svi ljudi običaju smatrati istinitom. Takove rečenice zovu se zato *najveće* (propositiones *maximae*), jer je svaka od njih obilan vrutak mnogim drugim rečenicama, što se mogu upotrebiti kao principi kod dokazivanja. N. p. običaj je druga narav; krjepost je u sredini (in medio virtus); za kog vrijeme, za onog i pravo (prior tempore potior jure).

Principi se dijele:

1. *Na općenite i vlastite.* Principi općeniti jesu oni, što služe svim znanostima ili bar većini od njih; vlastiti

se pako zovu oni, što služe samo jednoj znanosti. Tako n. p. prvotne istine metafizičke: jedno isto ne može ujedno biti i ne biti; cjelina je veća od svoje česti, služe kao principi svim znanostima; a podloga i princip etici i crkvenomu pravu i bogoslovskim znanostima jest istina, da Bog opstoji

2. *Na principe, koji se ne mogu dokazati ili naprosto ne ili s obzirom na što.* Principi, što se naprosto ne mogu dokazati, jesu oni, koji, kad im se samo izričaji razjasne, bivaju tako očevidni, ter ih ne može nitko ozbiljno zanijekati; principi pak, što se ne mogu dokazati jedino s obzirom na što, jesu oni, koji, ako se i dokazuju u drugoj kojoj znanosti, ne mogu se ipak dokazati u onoj znanosti, u kojoj se kao principi postavljaju, nego se uzimaju kao već dokazani; zato se te istine i zovu istine pretpostavljene (suppositiones, lemmata). Ovamo spada tako zvani postulat (αἴτημα = zahtjev), a jest on rečenica, koju mi pretpostavljamo od protivnika prihvaćenu kao istinu, premda je mi sami ne držimo za istinu.

3. *Na principe, što su sami u sebi i nama poznati,* a to su oni, kojih istinitost i kojih izričaje, kojima se izriču, svatko poznaje; *i na principe, što su, istina, sami u sebi, a ne nama poznati,* a to su principi, u kojih se rečenicama predikat uključuje u subjektu.

4. *Na principe teoretične i praktične,* u koliko se njima izriče istina teoretična, n. p. okrug je figura, ili praktična, n. p. Boga valja ljubiti.

5. *Na formalne i materijalne.* Jesu formalni sve prvotne i očevidne rečenice, od kojih počinje dokazivanje; a materijalni jesu sve one temeljne rečenice, što

u sebi sadrže kao u sjemenu mnoge znanstvene zaključke.

Još treba ova četiri izričaja spomenuti, što se često upotrebljuju kod dokazivanja:

Teorem jest teoretična rečenica, koja se može dokazati, a koja kad nije još istražena, vrijedna je, da se ispita, ter se poduzima, da se razdriješi: n. p. što-god je u učinku, ono je i u uzroku; umjetnost pretpostavlja narav; umjetnost počinje, gdje narav dočinje; zabluda ne može biti znanost.

Problem jest praktična rečenica, koja se može dokazati; a jest problem pitanje, kojim se u obliku dvojbe izriče kakova istina, što je valja pronaći; zato se takogjer običaje predočiti dvostrukim pitanjem: Je li tako ili nije?

Korolarij jest rečenica, koje istinitost iz navedene definicije ili iz druge koje mu drago rečenice već dokazane tako slijedi, da je ne treba više dokazivati. Malo ne uvijek ističe se korolarijem, da je u postavljenoj tezi nešto mučke tvrgjeno ili dokazano.

Sholij zove se sve ono, što se glavnoj stvari već protumačenoj kao nešto drugotno radi veće jasnoće pridodaje: da se naime ona razjasni historijom, ugledom, primjerom; da se razjasni što je tamno, da se dvojbe ili teškoće razdriješe, da se protumači korist ili uporava koje nauke, da se naznače povjest i vrela pronagjenih stvari, da se čitatelj opreznim učini na neke stvari, i t. d.

196. *Razdjelba dokazivanjâ.*

Dokazivanja se dijele:

1. *Na upravna i neupravna* (directae et indirectae demonstrationes). Upravno dokazivanje jest ono, kojim se dokazuje, da predikat, koji se istražuje, subjektu pripada ili ne pripada zbog nekih znakova, za koje se stalno zna, da pripadaju bud subjektu bud predikatu; n. p. prvi uzrok ne ovisi o drugom, nu Bog je prvi uzrok, Bog dakle ne ovisi o drugom.

Neupravno pak dokazivanje jest ono, kojim iz rečenice protuslovne rečenici, što se ima dokazati, upravno izvodimo zaključak očevidno nasuglasan (apsurdan); a odatle biva jasno, da je postavljena rečenica protuslovna neistinita, a po tom da je rečenica, koju htjedosmo dokazati, istinita. To se dokazivanje zove s neskláda (ab absurdo).

Obadva ta načina sile nas, da pristanemo uz istinu. No ipak je megju njima ta razlika, što se upravnim dokazivanjem dokazuje, zašto se ima uz zaključak pristati, neupravno pak samo tvrdi, da se zaključak ima prihvatiti.

2. *Na aprijorna i aposterijorna* (a priori = što je prije; a posteriori = što je poslije). Ono, što je prije ili poslije, može se posmatrati u redu logičkom (idealnom, u redu mislî) i u redu ontologičkom (u redu stvarî). Prije u redu logičkom zove se ono, što se prije poznaje i što spoznano dovodi nas do spoznanja druge stvari; a prije u redu ontologičkom ili stvarnom jest ono, o čem drugo što ovisi.

Očevidno je, da su prednje rečenice u redu logičkom vazda prije zaključka. Razdjelba dakle dokazivanja na aprijorno i aposterijorno odnosi se na red stvarni. Kad dakle istina, što je u zaključku, u redu ontologičkom ovisi o istinitosti onoga, što je u prednjim rečenicama, onda se dokazivanje zove aprijorno

(a priori); n. p. dokazivanje slobode čovječje iz razumnosti njegove jest dokazivanje a priori. A kad u istom ontologičkom redu istina, što je u prednjim rečenicama, ovisi od istine, što je u zaključku, onda se dokazivanje zove a posteriori. Tako bi bilo aposterijorno dokazivanje čovječje slobode odatle, što čovjek pod svim istim opstojnostima može sad raditi ovako, a sad onako.

Ovo razdjeljenje dokazivanja na aprijorno i aposterijorno jest stvarno jednako sa dokazivanjem poradi šta (propter quid) i sa dokazivanjem što (quia, quod); jer aprijorno dokazivanje ne samo uči, da, nego i zašto takav predikat pripada takovu subjektu; a dokazivanje aposterijorno jedino nas uči tomu, da ovaj ili onaj predikat pripada takovu subjektu.

3. Po vrutku dijele se dokazivanja na dokaze iz razuma, koji svoj temelj imaju u vlastitom mišljenju; na dokaze iz ugleda (autoriteta), koji se osnivaju na mišljenju drugih razumnih bića; napokon na dokaze iz iskustva, koji svoj razlog i temelj imaju u činjenicama.

197. *Neka posebna neupravna dokazivanja.*

Sa neupravnim dokazivanjem srodna su neka posebna dokazivanja, koja se nekim načinom na njih i dovode, a jesu:

1. *Dokaz s neskladа* ili sa neskladne hipoteze (argumentum ab absurdo sive ex absurda hypothesi). Tim se dokazom dokazuje, da je rečenica, što je protuslovna tezi, neistinita i neskladna (apsurdna). Tim dokazom običavaju se služiti u svrhu, da se njime suzbiju protivnici.

2. *Dokazom niječnim* (argumentum negativum) služimo se, kada ništa ne navodimo, da svoju tvrdnju dokažemo, nego samo niječemo, da ima razlogâ, kojima bi se mogla dokazati tvrdnja protuslovna. Time pak protivnika izazivamo, neka šta navede, ako ima, ter ga tako silimo, neka bi on dokazao, čega mi ne ćemo da dokazujemo.

Ovamo spadaju ona dokazivanja, što su obična u svakidašnjem životu: Promotrivši sve tačno, ne vidimo u ovoj stvari nikakova protuslovlja; jest dakle možno. Nema uzroka, koji bi to mogao izvesti; dakle niti ne opstoji. To se bez razloga tvrdi, može se dakle bez razloga i zanijekati. Svi pisci, koji su se mogli i morali ove stvari spomenuti, muče o njoj; taj dakle događjaj nije vjerojatan.

Valja se ipak tim vrlo pozorno služiti, osobito kada se radi o istini od svih priznanoj ili o stvari još dosta neispitanoj.

3. *Prigovorno* (instantiam afferre) dokazuje onaj, koji općenitost navedene rečenice zabacuje navodeć iskustvo tomu protivno ili pojedini koji slučaj, u kojem se rečenica ne obistinjuje. Ovamo spada i onaj način prigovaranja protivniku, kojim se dokazuje, da protivnikovo dokazivanje ne valja, uporavivši njegov način dokazivanja na takovu materiju, u kojoj se jasno vidi, da protivnikov dokaz nema dosljednosti.

4. *Protivnik sa nas* (argumentum ad hominem). Tim se dokazom onda služimo, kada dvojbena ili neistinita načela, što ih naš protivnik za istinita drži, upotrebimo ter njima svoje mnijenje dokažemo. Taj se način dokazivanja ne upotrebljuje, da se njime istina kakova ustanovi, nego samo zato, da se protivnik sam sa so-

bom kao porve ter prisili, da ili svoja načela zabaci ili naš zaključak prihvati.

5. *Onaj odbija protivnikov dokaz* (retorsio argumenti), koji protivnika sili, da svoj dokaz zabaci, a to zato, što iz njegovih načela ili iz zaključka od njega izvedena mi izvodimo, da ono nije istina, što on za istinu drži, i suprotno, da je ono istina, što on za neistinu drži; ili zato, što iz njegovih načela nešto drugo zaključujemo, što mu nije baš po volji.

6. *Protivnik proti sebi* (inversio argumenti). Taj se dokaz u tom sastoji, da ono, što protivnik za se navodi, mi protiv njega upotrebimo ter ga suzbijemo i svoju tezù onim dokazom dokažemo, kojim je on htio da na našu tezu navali.

7. *Odvrata od dokazivanja* (argumentatio per distractionem) jest, kada tko ne će da odgovori na pitanje ili na dokaz protivnikov, nego mu pozornost na ono svraća, čega on ili ne može ili ne će da razjasni. Tim se načinom dokazivanja korisno služimo protiva onih, koji tvrdoglavo na očevidnu istinu napadaju; a i protiva onih, koji ne mogu teških stvari da shvate, ili koji ne će da pristanu uz vjerojatno i poprimljeno razjašnjenje teških stvari; napokon protiva onih, koji se u svoje znanje odviše uzdaju, a druge preziru, kao da osim njih nitko ništa ne zna.

8. *Pozivanje na neznanje* (argumentum ad ignorantiam), *prisiljenje na zastigjenje* (argumentum ad verecundiam) i *izvrgavanje omrazi* (argumentum ad invidiam): to je trovrsno dokazivanje, kojim se protivniku, u mjesto da se upravno suzbije, dokazuje njegovo neznanje, njegovo nerazborito opiranje proti velikomu

kakovu ugledu, njegova opakost, da se odatle već pokaže, kako mu je nedostojna protimba i kako ne vrijedi odgovarat mu i pobijati njegovu nauku.

Samo se po sebi razumije, da je to trovrsno dokazivanje niječno i da se njime ne valja služiti osim protiva zlobnih i opakih ljudi.

198. *Učinak dokazivanja jest znanost.* Svrha dokazivanju jest, da nešto saznamo, čega prije nijesmo znali, ili da se utvrdimo u onom, što znamo, ili da drugoga o istini uvjerimo; jer je istina u spoznaji, kada ta spoznaja obuhvata svoj predmet, kakav u sebi jest. A naravno dokazivanje ide za tim, da se znanje postigne sigurno, što se osniva na temeljitim razlozima. Zato se znanost i definuje, da je *spoznaja sigurna nužne stvari iz vlastitoga uzroka.* Prema tomu Aristotel troje iziskuje za pravu znanost: *prvo,* da poznamo bližnji uzrok, zbog kojega stvar jest; *drugo,* da poznamo, da je to u istinu uzrok stvari, to jest, da stvar o tom uzroku ovisi u redu ontologičkom (stvarnom); jer kad tko ono spozna, što je uzrok stvari, a ne shvaća, ni ne zna, ni ne opaža, da je to uzrok stvari, onaj ne poznaje stvari iz uzroka; *treće,* da poznamo, da se stvar zbog toga uzroka ne može drugačije da ima, tako ter nam se ta nužda, što je u rečenici, tumači iz onoga uzroka.

Savršenost znanosti jest o tom, da se je do nje došlo iz vlastitoga uzroka. Na znanost naime spada, da stvar onako predstavi, kakova jest; jest pak stvar po vlastitom uzroku ono, što jest. Savršena dakle znanost jest ona, koja predstavlja stvar, kako ovisi o vlastitom uzroku. Osim toga čovjek već po svojoj naravi ide za

tim, da pronagje same uzroke stvari; pravom se dakle ona znanost zove savršena, kojom se zadovoljava što savršenije želji, kojom se ide za tim, da se pronagju uzroci stvarima. Napokon valja imati na pameti, da na savršeno znanje spada, da spoznamo ne samo, da predikat pripada subjektu, nego i kako mu pripada, da li promjenljivo ili nepromjenljivo. To se pak ne može drugačije spoznati (izuzevši prve principe, što su sami po sebi poznati), osim ako se spozna i uzrok, zašto predikat pripada subjektu.

Odatle se izvodi, da je predmet znanosti nuždan i općenit. Kako je rečeno, od potrebe je, da se znanošću spozna, da predikat pripada tako subjektu ter ne može ne pripadati; jest dakle sa subjektom nepromjenljivo sjedinjen. No samo je ono sa kojom stvari nepromjenljivo sjedinjeno, što nekim bar načinom spada na samo njezino bistvo. Što pak spada na bistvo stvari, mora se tako općenito u svakoj stvari nalaziti, da ništa, što ima to bistvo, ne može biti, o čem se ne bi morao onaj predikat tvrditi.

O pojedinim dakle stvarima nema znanosti u pravom smislu, nego samo u toliko, u koliko potpadaju pod općenite pojmove. Prema tomu može se i koji dogagjaj ili koja pojedina istina znanstveno obraditi, u koliko je naime sjedinjen taj dogagjaj sa ostalima bar svezom nužnom bilo fizički ili moralno; ili u koliko je ta pojedina istina nužna, to jest, u koliko se posmatra u svojim uzrocima, kao kada se n. p. koji povjesnički dogagjaj znanstveno ispita.

Članak 2.

O vjerojatnom dokazivanju.

199. Troje se pita: *prvo,* što je vjerojatno dokazivanje; *drugo,* kolikovrsno je; *treće,* je li korisno.

Na prvo pitanje, što je vjerojatno dokazivanje, odgovara Aristotel: *jest silogizam, koji iz vjerojatnih rečenica zaključak izvodi.* Vjerojatnost je dvostruka: nutarnja i vanjska; nutarnja ovisi o valjanosti motivâ, što za nju vojuju; vanjska ovisi o autoritetu i broju onih mudraca, koji je prihvaćaju. Odatle nastala i dvostruka definicija vjerojatnosti. Vjerojatno nutarnjim načinom jest ono, što za se ima takovih razloga, koji mogu pametna čovjeka na to skloniti, da uz to pristane prem sa strahom, nije li možda protivno ipak istinito. Vjerojatno pak vanjskim načinom zove se ono, što se čini istinito svim ljudima ili većini od njih ili mudrima, i to ili svim mudracima ili većini od njih ili najpoznatijim i najglasovitijim od njih. Ako se samo čini istinito, odatle slijedi, da nije posve isključena istinitost protivnoga. Odatle slijedi, da se dokazivanjem vjerojatnim dolazi samo do zaključka vjerojatnoga.

Aristotel vjerojatno dokazivanje zove dijalektičkim silogizmom; jer se o zaključku, do kojega nas dovodi, više manje dade prepirati za obje strane, a to baš znači riječ διαλέγεσθαι. Kao što se dokazbenim silogizmom ragja znanost, tako se vjerojatnim silogizmom proizvodi samo mnijenje (opinio). Zato se rečenica dijalektička zove i problem, jer joj je oblik već po naravi upitan, pošto se tu radi o stvari prijepornoj.

200. Trovrsno je vjerojatno dokazivanje: *analogija, hipoteza, autoritet.*

Analogija ili bolje dokazivanje iz analogije jest *ono dokazivanje, kojim tvrdeć ili niječuć zaključujemo o kojoj stvari nešto, što o drugim sličnim ili nesličnim stvarima tvrdismo ili nijekasmo.* Ili dokazivanje iz analogije jest djelovanje, kojim se od ispitanih i spoznanih stvari poradi sličnosti zaključuje na neispitane i nepoznate. Analogija je dakle *zaključak od djelomične sličnosti na cjelovitu.* Na analogiju se dovode kao dvije vrste: sličnost i primjer (παράδειγμα). Služimo se sličnošću, kad vlastitosti ili učinke ili uzroke jedne slične stvari hoćemo da spoznamo iz onoga, što pripada drugoj sličnoj stvari, kao kad bi tko iz vlastitosti, koje se iziskuju od kormilara koje lagje, ako hoće da je ravna, zaključio na vlastitosti, koje se iziskuju od vladara, koji hoće da ravna svojom državom. Primjerom pak od jedne stvari učinjene zaključujemo na drugu sličnu. Ako pak ta stvar nije činjenica ili dogagjaj, nego je izmišljena, da razumu pripomogne, a pripovijeda se tako, kao da se dogodila, onda se primjer zove priča (parabola).

Na dokazivanje iz analogije dovodi se i ono, koje nastaje od razmjerja; a jest ta analogija: dokazivanje, kojim iz jednoga nam poznatoga razmjerja izvodimo drugo nepoznato. To pak biva na temelju vjerojatnih načela. A ta načela jesu:

Što o jednom od sličnih valja, valja i o ostalima.

Što o jednom od sličnih ne valja, ne valja ni o ostalima.

Slične stvari imaju slične učinke, slične vlastitosti, slične tipe, po kojima su načinjene, slične svrhe, slične zakone, po kojima se ravnaju i t. d.

Protivne stvari imaju i protivne uzroke i t. d.

Odatle slijedi:

1. Analogički dokaz može se nazvati nepotpunom indukcijom; jer indukcija od česti dolazi do cijeloga roda, a analogija od česti do česti, koja se pod rodom ma kako nalazi. Vidim n. p. da se nijema životinja odnosno na čine i gibanja u mnogočem s čovjekom podudara, kad su neki predmeti prisutni, ter odatle zaključujem, da se nijeme životinje i gledom na ćućenja prouzrokovana takovim predmetima podudaraju.

2. Analogija, gledeć joj na oblik, jest pravi entimem; a dovodi se ovako na silogizam:

Slični uzroci proizvode i slične učinke.

Nu ovi uzroci jesu si slični.

Slične dakle proizvode i učinke.

Nu učinak A, koji poznajem, jest takav.

Dakle je i učinak uzroka B takav, kojega ne poznajem.

3. Zaključci, izvedeni iz same analogije, ne prekoračuju granica vjerojatnosti. U indukciji, prije nego o samoj cjelini stvorimo zaključak, što smo ga u pojedinim čestima opazili, jesmo sigurni, da vlastitost, koju izvodimo, na narav pojedinih spada. No kada se analogičkim dokazivanjem služimo, onda nam nije ni najmanje poznato, da li se vlastitost, koju izvodimo, na narav analogičkih stvari proteže ili se iz znakova njim općenitih izvodi, nego nam se to iz gore navedenih načela samo vjerojatno čini. Bile si dakle dvije vrste stvari ma kako slične, mogu se ipak, jer se u mnogočem razlikuju, razlikovati takogjer kako u onoj vlastitosti, za koju nagagjamo, da je dvjema stvarima zaje-

dnička, tako i u drugom čem, to više, što nam je red naravi većim dijelom nepoznat. Uza sve to jest izvan svake sumnje, da je to veća vjerojatnost, do koje analogičkim dokazivanjem dolazimo, što ima više važnih stvari, u kojima se dvije slične stvari podudaraju.

Budući da je dakle analogičko dokazivanje samo vjerojatno, ne smije se odviše precijeniti niti proširiti, jer može biti valjanih i protivnih dokaza.

4. Kao što svako razumno djelovanje našega uma, tako i ovo dokazivanje, proizašlo iz analogije, pretpostavlja, da megju stvarima u svijetu opstoji uzročna sveza i red megju samim uzrocima, i da se ta svezâ i taj red opažaju i očituju u stalnim zakonima. Prema tim zakonima, koji mogu biti fizički i moralni, jest i sama analogija dvovrsna, fizička i moralna. Jest fizička ona, što se temelji na naravnim zakonima; jest moralna ona, što se ragja onim zakonima, kojima se ravnaju djelovanja ljudska. Samo ljudi kratke pameti mogu dakle analogičko dokazivanje prezirati, jer ne vide harmonije i raznjerja u naravi.

5. Lako ćeš i sam uvidjeti, kada nam sigurne, a kad samo vjerojatne zaključke pružaju razmjerja od većega na manje (a majori ad minus), od manjega na veće (a minori ad majus aut a fortiori), od sličnoga (a pari), od protivnoga (a contrario).

201. *Hipoteza je rečenica, koje istinitost nije još dokazana, no koja se ipak zato za istinu drži, što se njome neki čini shodno tumače.* Prema naravi činâ hipoteza je trovrsna: fizička, moralna, logička ili hermenevtička. Jest fizička ona, koja se stavlja, da se njome protumače pojavi u naravi. A budući da se pojavi ravnaju

nužnim zakonima, to se oni neposredno odnose na uzroke nerazumne, a posredno na odluku božanske mudrosti, koja svim stvarima upravlja. Moralna pak upotrebljuje se u onim stvarima, koje o slobodi razumnih bića ovise. Tako n. p. od izvanjskih znamenja i čina dolazimo do nutarnjih nagnuća ljudi, do njihovih namjera, do njihovih motiva; od historije državâ i narodâ dolazimo do uzrokâ njihovih saveza, ratova, civilnih pokreta i propasti narodâ. Logička napokon ili hermenevtička radi o tumačenju rečenica i izričaja raznih pisaca.

Iz same se definicije hipoteze izvodi, da od hipoteze valja isključiti bezumne izmišljotine ili prazna mnijenja ili nerazložna nagagjanja i sumnje; jer je hipoteza *mnijenje, s vjerojatnošću izvedeno iz pažnja, pokusa, analogije stvari u svrhu, da se protumači narav i uzrok koje stvari; ali je to mnijenje, što valja još dalje ispitavati i utvrgjivati.*

Jasno je, da ni hipoteza ne prekoračuje granica vjerojatnosti. Svi dokazi, kojima se hipoteze dokazuju, sadrže se u ovim prednjim rečenicama:

Kad bi ovaj uzrok opstojao, ovakovi bi se pojavljivali učinci.

No takovi se učinci pojavljuju.

Dakle što? zar ćeš odmah naprosto zaključiti, da i ovaj ili onaj uzrok opstoji, koji se samo nagagjajuć naznačio? To bi bilo proti uvjetnomu silogizmu. Što se dakle smije odatle zaključiti? Ništa drugo, nego: Može biti, da taj uzrok opstoji. No ako bi se sve moguće hipoteze navele ter dokazalo, da se sve osim jedne imaju zato zabaciti, što čini potvrgjuju samo tu

jedinu, onda bi se moglo naprosto zaključiti: taj uzrok sigurno opstoji; tako bi se hipoteza pretvorila u tezu. Hipoteza, tako utvrgjena, temelj je teoriji, koja stalne pojave tumači iz uzrokâ ili zakonâ općenitijih.

Pravila za pravu hipotezu. Ponajprije valja čin, kojemu se uzrok istražuje, svestrano i pozorno ispitati, sve opstojnosti promotriti, sa sličnim ili oprječnim stvarima prispodobiti. Sam čin ili dogagjaj nadalje valja razglobiti, ako se može, samo da se laglje ugje u trag uzroku, koji se traži. Napokon valja na to paziti, da se ne izmišljaju takove hipoteze, što nemaju nikakova temelja, nego se hoće, da hipoteza ima ove uvjete:

1. Ne smije sama sebi biti protuslovna; 2. ne smije biti u oprjeci su stalnim istinama poznatim iz iskustva, vjere ili koje mu drago znanosti; 3. teškoće, što se protiva nje dižu, ne valja odstraniti novim hipotezama; 4. treba da se njome mogu protumačiti ne samo neki, nego svi prijeporni pojavi; 5. može se jedino onda uporaviti, ako se još nije znanstveno pronašao razlog navedenim pojavima.

202. *Autoritet* jest ona sila, što je u svjedočanstvu, a što čovjeka nagoni, da mu vjeruje. Svjedočanstvo pak može se odnositi ili na čin kakav, u kojem se slučaju zove povjesničko, ili na kakovu nauku, a u tom slučaju zove se naukovno. Tu je govor uprav o naukovnom svjedočanstvu.

Najveći autoritet imaju one stvari, koje se svigjaju svima ili bar većini, ili koje se svigjaju pametnijim i najboljim i najvještijim. Niti se može dogoditi, da se svim ljudima nešto svigja ili bar boljima od

njih, a da nema temeljitih za to razloga, a da po tom nije vjerojatna.

Treba pamtiti, da vjerojatno koje mnijenje ne gubi time svoje vjerojatnosti, što se protivno mnijenje čini vjerojatnije; jer vjerojatno mnijenje ima uza se temeljite razloge, koji ne gube zato svoje sile ni temeljitosti, ako se protivno mnijenje i čini još temeljitije; jer nije zato svukla sa sebe vjerojatnosti niti je postala posve istinita, a ni protivna nije postala posve neistinita.

203. *Korist* vjerojatnoga dokazivanja jest dvostruka: ono služi u svrhu stranom da se istina pronagje i put se k njoj prokrči, a stranom da se istina već poznata rasvijetli i utvrdi.

Pa zbilja analogijom dolazimo do nebrojenih spoznaja. Na analogiji bo se besjedništvo, pjesništvo i druge umjetnosti osnivaju, kojih se u svojim djelovanjima držimo. Iz analogije niknulo je prvo sjeme fizičkih sustava; iz nje su najglasovitiji pronalasci izašli; od nje su znanosti osobito pokustvene i praktične, kao medicina, astronomija, politika, kritika, filologija, naučile, koje pažnje treba upotrebiti, koje pokuse učiniti, koje hipoteze ustanoviti. U tom se uprav i sastoji ono oštroumlje, kojim živahni umovi istinu lako opažaju, kojim u poznatim analogijama nalaze druge nepoznate, nagjene uporavljaju, raširuju, potvrgjuju.

A i hipoteze se jako uporavljaju osobito u pokusnim znanostima; njihova poraba nije samo korisna, nego i potrebna, da se može uopće što uzeti u pažnju i pokus, ili da se spoznaju uzroci činâ, koji nam još nijesu dosta jasni.

Članak 3.

O sofističkom (prijevarnom) dokazivanju.

204. Aristotel tvrdi, da je sofistička mudrost ona, koja se čini, da je, a u istinu nije; a za sofista veli, da je on onaj, koji se ponosi mudrošću, koja se pričinja, da jest, a nema je. Za sofizam se dakle troje hoće: prvo da je stvar neistinita, drugo da ima oblik istine, a treće da im je spojena sa zlom namjerom, bud da se ide za taštom slavom, za ružnim dobitkom, za tim, da čitave narode zavede ter im otme vjeru i ćudorednost. Pa kao što dijalektici imaju stalna vrela, odakle vade svoje dokaze, da dokažu što je istinito, a što vjerojatno, tako i sofisti imaju svoj vrutak, odakle vade dokaze, da druge varaju. Taj vrutak jest dvostruk: u riječima i u stvarima.

205. *Sofizmi u riječima,* i to 1. dvoličnost bud u samim riječima, u koliko imaju više značenja, ter se u istom dokazu uzimaju sad u jednom smislu sad u drugom (homonimija), bud u dvostrukom značenju kojega govora (amfibolija). Pogrješka je dakle u tom, što silogizam ima više nego tri izričaja. N. p. kosa se brusi; kosa je brdo; brdo se dakle brusi. — Što je Aristotelovo, Aristotel ima; ova knjiga jest Aristotelova; ovu dakle knjigu ima Aristotel.

2. Sofizam u sastavljenom i rastavljenom smislu (fallacia sensus compositi et divisi) nastaje onda, kada se iz onoga, što je istinito u sastavljenom smislu, izvodi nešto drugo kao istinito u smislu rastavljenom. Tako je n. p. sofizam u sastavljenom smislu, kad kažeš: broj dva i tri manji je od broja četiri; no dva i tri jesu pet; broj dakle pet manji je od broja četiri. Bit će pak sofizam u rastavljenom smislu, kad se veli: Tko je sada mrtav, jučer življaše; no ban Jelačić jest sada mrtav; ban Jelačić dakle jučer življaše.

3. Sofizam u naglasku (fallacia accentus) odanle proizlazi, što se značenje koje riječi zato zamijeni, što prema različitu izgovoru neke riječi imaju različito znamenovanje. N. p. päs je dobar pazikuća; od krojača pravi se pâs; od krojača se dakle pravi dobar pazikuća.

4. Sofizam, u kojem se razne stvari običaju pomiješati samo zato, što su si slične (sophisma ex figura dictionis), bilo to sad da su si dvije riječi slične, pa da se odatle izvede, kako imaju jednake i gramatičke vlastitosti, bilo da se jedna kategorija stavi mjesto druge. N. p. štogod (to je supstancija) si kupio, to si i pojeo. No prijesno (to je kakvoća) si meso kupio. Prijesno si dakle meso i pojeo. Supstancija se dakle tu uzima tako, kao da je rečeno; kakogod si što kupio, onako si i pojeo.

206. *Sofizmi u stvari.* 1. Zamjenjivanje pitanja (ἑτέρου ζήτησις) ili nehotično nepoznavanje prijeporne tačke (ignoratio elenchi) ili hotično promjenjivanje iste prijeporne tačke (mutatio elenchi (ἔλεγχος = oprovrgavanje, dokazivanje, istraživanje). U taj se sofizam pada na tri načina:

Prvo tako, da se kod dokazivanja tezi, što se ima dokazati, podmiće posve drugi smisao, nego li ga ima, pa se dosljedno dokazuje, čega ne treba dokazivati. Biva li to nehotice, jest ignoratio elenchi; biva li pak hotice, jest mutatio elenchi. Tako n. p. kad bi tko morao dokazati, da

je čovjek slobodan, u koliko se u svojim djelovanjima može na ovo ili na ono odlučiti, a on bi umjesto toga počeo dokazivati, da je čovjek u tom smislu slobodan, da nije podvržen nijednomu zakonu. To bi bilo ignoratio elenchi, ako bi to učinio nehotice, a mutatio elenchi, ako bi to učinio hotice.

Drugo tako, da se kod oprovrgavanja ili nešto dokazuje, čega protivnik ne niječe, ili protivniku podmiće krive nazore, kakovih on ni nema, pa protiva toga ustaje i dokazuje, a po tom takovu tvrdnju oprovrgava, kakove protivnik nije ni postavio (μετάβασις εἰς ἄλλο γένος). I to može biti hotice i nehotice, dakle mutatio aut ignoratio elenchi. Tako bi griješio, koji bi sve, štogod se može kazati o životu na ovom svijetu, naprosto i jednolično zajedno sa nesavršenostima prenio na život Božji.

Treće tako, da se previše dokaže. Kad naime iz kojega dokaza slijedi ne samo teza, što se ima dokazati, nego iz njega još izviru neistiniti i nevaljani zaglavci, onda je to znak, da se je tim dokazalo previše, a po tom da se nije ništa dokazalo (qui nimium probat, nihil probat). Tako n. p. materijalisti dokazuju svoju tvrdnju, da su možgjani princip, koji misli, ovako: Mišljenje ovisi o možgjanima; možgjani su dakle ono, što u nama misli. To dokazuje previše; jer bi odatle slijedilo, da ne bi nigdje, gdje tvorni uzrok u svojem djelovanju ovisi o drugom, onaj tvorni uzrok bio princip toga djelovanja, nego to drugo, o čem djelovanje ovisi.

No ako posljedice, što osim teze iz dokaza slijede, nijesu neistinite i nevaljane, nego takogjer istinite,

onda se ne smije tu uporaviti ona rečenica: Qui nimium probat, nihil probat, nego ova: Qui abundat, non vitiat (tko obiluje, ne kvari).

Tko pak manje dokaže, nego što se sadrži u tezi, može dokaz biti dobar odnosno na onaj dijel teze, koji se time dokazuje; no kao dokaz za cijelu tezu ne može se smatrati; i ako bi se dokaz protegnuo na cijelu tezu, to bi taj dokaz u tom pogledu bio nevaljan.

Ovamo spadaju sofizmi mnogostrukih pitanja stavljenih kao da su samo jedno pitanje (fallacia quaestionis duplicis aut sophisma secundum plures interrogationes ut unam); a to biva onda, kada se stavi kakvo pitanje, pa se nešto pretpostavlja, što se zašuti: ili kad se više pitanja sjedini ter se hoće, da se na njih odgovori jednim istim odgovorom, ne odvajajuć razna pitanja i ne odgovarajuć napose na svako od njih. N. p. poznaješ ti svojega oca? Dakako. A poznaješ li ovoga čovjeka, što je tu sakriven? Ne poznajem. Ali ovaj sakriveni čovjek jest tvoj otac. Dakle ti ne poznaješ svojega oca.

2. Sofizam, u kojem je posredujući dokaz (fallacia falsi medii) neistinit. To pak biva ili tako, da dokaz uprav krivu tvrdnju u sebi sadrži, koja se zove glavna bludnja (πρῶτον ψεῦδος) odnosno na druge, što se iz nje izvode; ili tako, da se sud, što valja samo pogodbeno, izreče kao općenito i nužno valjan (sophisma fictae universalitatis vel necessitatis); ili tako, da dokaz sačinjava rasudni sud sa nepotpunim rastavnim članovima. Za prvi slučaj neka služi primjer: Svi imaju pravo na sve; siromašniji dakle ima pravo na imutak

bogatijega, samo ako ima dosta snage, da svoje pravo provede.

Evo primjera za drugi slučaj: Što ja svojim djelovanjem treba da izvedem, ili mora biti ili ne mora. Ako mora biti, ne treba da ja šta djelujem; ako pak ne mora biti, ne pomaže mi moje djelovanje. Ne treba dakle, da ja išta djelujem. Za treći napokon slučaj može služiti primjer: Ovaj čovjek ili je kršćanin ili je bezbožnik; no on nije kršćanin; dakle je bezbožnik.

3. Sofizam nesigurna dokaza (incerti medii) ili izmamljena dokaza (petitio principii); a to biva, kada je dokaz nesiguran, prijeporan. Za zaključak, koji se ima dokazati, tražiš princip (petis principium), dokaz, kojim da zaključak dokažeš, a onda za dokaz navodiš drugim riječima isto, što je u zaključku, pa zahtijevaš, neka kao dokazano prihvate, čega nijesi dokazao. N. p. narav teških stvari jest, da teže k središtu svijeta; no teške stvari teže k središtu zemlje; zemlja je dakle središte svijeta. To bi uprav trebalo dokazati, da teške stvari k središtu svijeta teže.

Ovamo spada tako zvani dokaz u naokolo ili okružni dokaz (circulus vitiosus), a to biva onda, kada se zaključak, izveden iz prednjih rečenica, uzima za dokaz prednjih rečenica. N. p. Krećanin Epimenid reče: Svi su Krećani lašci. Ako je to svjedočanstvo istinito, onda je Epimenid lažac, jer je i on Krećanin. Ali ako je i Epimenid lažac, onda je i njegov sud neistinit; dosljedno dakle Krećani govore istinu. No ako Krećani istinu govore, onda i Epimenid govori istinu; dosljedno je dakle njegovo svjedočanstvo istinito. Ali ako je njegovo svjedočanstvo istinito, onda je i Epimenid lažac, i tako dalje ide dokaz u naokolo.

Još se navodi kao nešto posebno od dokaza u naokolo, ὕστερον πρότερον (ὕστερον kano prislov = poslije, a kao pridjev ὕστερος = posljednji; πρότερος = prednji, a kao prislov πρότερον = prije), a to biva, kada se teza izvodi iz dokaza, koji bi se morao iz one teze dokazati; n. p. čovjek ne smije sam sebe ubiti (teza), jer treba da si život uzdrži (dokaz).

4. Skok u zaključivanju (saltus in concludendo); to biva onda, kada se kakav zaključak načini, a da se nije utvrdio posrednim pojmovima (srednjacima).

5. Sofizam u zaključku (fallacia consequentis); to biva, kada se kod hipotetičkoga zaključka jesno zaključuje od teze na hipotezu, ili niječno od hipoteze na tezu; n. p. kad sunce pomrča, onda je mladi mjesec; no sad je mladi mjesec; dakle je pomrčalo sunce. Ili: no sad nije sunce pomrčalo, dakle nije ni mladi mjesec. (Vidi br. 174.)

6. Sofizam prigodnjaka (sophisma accidentis). Kad se u pojedincima koje vrste ili kojega društva ili staleža otkrije kakovu vlastitost, koja im po sebi samo prigodno (accidentaliter) pripada, onda se dogagja, da se ta vlastitost pripisuje svim pojedincima te vrste ili toga društva ili staleža. Ili kad se opazi, da koju dobru stvar više ljudi zlorabi, onda mnogi samu stvar zlom drže. To je sofizam prigodnjaka, jer se od prigodne stvari zaključuje na samo njezino bistvo ili na bitni njezin značaj, to jest ono, što stvari kad i kad prigodno pripada, to joj se pripisuje kao općenit i bitan znak, i tako se sa česne stvari zaključuje na općenitu, a da

se nije pronašlo, da ta vlastitost spada na samu narav dotičnih pojedinaca. N. p. mudraci s filosofijom puno zla u svijetu prouzročiše; filosofija dakle sama po sebi zlo tvori.

7. Sofizam, kojim se od rečenoga naprosto zaključuje na rečeno s obzirom na što (fallacia a dicto simpliciter ad dictum secundum quid). To biva, kad se odanle, što nešto pripada subjektu s obzirom na što, s obzirom na koji dijel, zaključuje, da mu to pripada naprosto i cjelokupno; n. p. što nijesi izgubio, ono imaš; no sto kruna nijesi izgubio; dakle imaš sto kruna.

8. Sofizam neuzroka kao uzroka (fallacia non causae ut causae) jest onda, kada se nešto, što samo prethodi, ili što je jedino prigoda ili uvjet koje stvari, uzima kao pravi uzrok (post hoc, ergo propter hoc). Tako su Rimljani rasulo rimskoga carstva pripisivali kršćanskoj vjeri samo zato, što ga je nestalo, pošto se kršćanska vjera u njem raširila.

207. *Razdrešivanje sofizama* jest dvovrsno: savršeno i nesavršeno. Jest savršeno, kad se pogrješka dokaza otkrije; jest nesavršeno, kad se neupravno dokaže, da dokaz ne valja.

Da se koji sofizam savršeno razdriješi, od potrebe je ispitati, da li je pogrješka u formi ili u materiji dokaza. Kad je dakle pogrješka u formi, onda treba nijekati dosljednost. A kad je dobra dosljednost, a pogrješka je u materiji, onda treba onu rečenicu zanijekati, koja je očito neistinita, rečenicu pak dvojbenu valja razlučiti ter je prihvatiti u istinitom smislu, a zanijekati u smislu neistinitom Tako treba razlučiti sofizme dvolične, rečenoga naprosto i s obzirom na što, sofizme u sastavljenom i rastavljenom smislu ter u naglasku, sofizme mnogostrukih pitanja. A suprotno u sofizmima, u kojima se razne stvari običaju pomiješati, u sofizmima prigodnjaka i neuzroka kao uzroka, ter u sofizmima u zaključku valja zanijekati dosljednost. Napokon u sofizmima, u kojima se ne poznaje prijeporna tačka (in ignoratione elenchi) valja opredijeliti pravo stanje prijeporne tačke, dočim u sofizmima, u kojima se traži princip (petitur principium), treba naprosto zanijekati onu rečenicu, u kojoj se traži princip.

Kod nesavršenoga suzbijanja sofizama ne običaje se navesti prava pogrješka njihova, nego se neupravno dokaže, da su im dokazi nevaljani, ili se sila teškoće podesno obagje, premda se sama teškoća ne riješi; a to se zato čini, jer premnogi takovi sofizmi ni nijesu vrijedni, da se na njih upravno odgovori. Često je najbolje odgovoriti ad hominem ili odvratom od dokazivanja (vidi br. 197. tačka 4. i 7.).

208. *Pravila za znanstveno prepiranje.*

Da si tko pribavi vještinu u razdrešivanju sofizama, puno koristi znanstveno prepiranje, koje mladićima oštri pamet ter ih oprezne čini, kako će se očuvati, da ih protivnici istine ne prevare.

Znanstveno prigovaranje i prepiranje ili znanstveni sukob jest natjecanje dvojice, od kojih jedan na istinu koje rečenice napada, a drugi je brani. To pak biva ili zato, da se istina potraži i bludnja suzbije, ili zato, da se osvjedočimo, da li je tko bistra i duboka uma, ili da se duševne sile u takovoj znanstvenoj borbi utvrde. Uvijek velika korist odatle proizilazi, ako se samo prepirka dobrim duhom povede ter pravom me-

todom provede. U znanstvenom sukobu raznih mnijenja opažamo, da nekih stvari ne znamo, a druge da znamo samo tamno ili da ih dosta jasno ne poznajemo; uvigjamo, da ono, što tvrdimo, treba bolje označiti ili tačnije predložiti; mnoge se stvari pri tome ispituju i razjašnjuju; razlozi, na kojima se naši dokazi osnivaju, postaju jasniji, a slabija im strana na vidik izilazi; mnoga se pitanja takovom prigodom povagjaju, koja nam daju priliku, da kasnije koju stvar ozbiljnije i zrelije pretresemo, što bez sumnje znanje vrlo širi i utvrgjuje. Prepiruć se učimo se i redno misliti i zrelo suditi i pravo govoriti. Um se prepiranjem bistri, te biva sposoban, da brzo koju stvar pojmi i rasudi, da se spremno čemu dosjeti, da pravilno umuje. Znanstveni je dakle sukob jedno od sredstava, što razvitku znanosti puno doprinosi.

Trostruk je prepiranju oblik. Prvi je općenit, koji se ne drži nikakove metode, kao što to u svagdanjem životu biva, gdje se ljudi po volji prepiru o stvari ovoj ili onoj.

Drugi je oblik sokratski, kojim protivnika običajemo nadjačati stavljajuć mu umjetno izmišljena pitanja, što skladno teku jedna za drugima, a time ga postupice malo po malo dotle dovedemo, da mora ili ono prihvatiti, što mi tvrdimo, ili zabaciti svoje neistinito mnijenje.

Treći i najbolji oblik, kojega se po školama svi drže, jest silogističan, u kojem se svako dokazivanje silogističke ili entimemske forme uvijek strogo drži. No time se ne isključuju predbježna pitanja, jer se njima put krči, da se neki dokazi navedu ter nejasne

rečenice razbistre. Ta se metoda prepiranja zove i školastička stranom zato, što su se njome filosofi u srednjem vijeku, školastici zvani, neprekidno služili, a stranom što se njome i dan danas mnogi filosofi služe. Od te metode nema ništa shodnije, čim bi se svrha prepiranja postigla; ništa bolje, čim bi se veća korist iz prepiranja crpala; ništa nužnije, čim bismo se mogli laglje od bludnje očuvati, u koje bismo mogli prepiruć se pasti. Zato ćemo sad uprav tu metodu u kratko razloziti.

Za znanstveno prepiranje hoće se dvojica, od kojih jedan stanovitu tezu brani kao istinitu, a drugi je pobija kao neistinitu; prvi se zove branitelj (defendens), a drugi se zove protivnik (opponens ili arguens).

Branitelj najprije predoči svoju tezu kratkim i jezgrovitim riječima, a onda opetuje od protivnika naveden dokaz, da time pokaže, kako mu ga je potpuno shvatio; sad se povraća na sam dokaz, pa svoj sud o njem izriče. Ako silogizam nije zakonito ustrojen, valja mu dosljednost zanijekati. Ne može li se dosljednost zanijekati, od potrebe je redom suditi o svakoj pojedinoj rečenici. Rečenica sva istinita dopušta se, a neistinita se niječe. Ako koja od rečenica na stvar ne spada, može se posve izostaviti, a da se o njoj sud ne izreče. Kad branitelj koju rečenicu zaniječe, ne treba mu ništa više učiniti, jer je protivnik dužan zabačene rečenice dokazati. Rečenicu pak dvojbenu valja razlučiti ter je prihvatiti u smislu istinitom, a u neistinitom je zabaciti. A valja razlučiti onaj izričaj, koji je dvojben ili dvoličan. Prema tomu ako je dvojben ili dvo-

ličan srednji izričaj (medius terminus), onda valja i veću i manju prednju rečenicu razlučiti, a na koncu zanijekati zaključak i dosljednost. Ako je pak jedan od skrajnih izričaja dvojben ili dvoličan, onda valja onu prednju rečenicu razlučiti, u kojoj se taj skrajnik nalazi, a ujedno i zaključak, gdje se isti skrajnik nahodi, ter se u istinitom smislu prihvati, a u neistinitom zabaci. Na koncu, ako ustreba, dano razlučenje branitelj na kratko razloži. Ako sad protivnik zabačeni dijel dokaza novim dokazom pokuša dokazati, onda branitelj opet i s tim drugim dokazom tako postupa, kako je postupao s prvim.

Protivnik sa svoje strane odmah stavi rečenicu protuslovnu tezi, koju branitelj brani, a onda odmah entimemski zaključi, da je braniteljeva teza neistinita; i po tom svoju rečenicu tezi protuslovnu dokazuje silogizmom, kojega zaključak jest ista rečenica tezi protuslovna. Ako mu branitelj zaniječe dosljednost, onda mu valja dokazati dosljednost navedenoga silogizma; ako li mu je jedna od prednjih rečenica zabačena, onda mu valja nju dokazati; ako je pak branitelj šta razlučio, onda protivnik obnavlja svoj dokaz tvrdeći, da je ili dano razlučenje krivo i nezakonito, ili da iz istoga dijela dopuštenoga slijedi tvrdnja protivnikova, i tako da je i onaj dijel istinit, što ga je branitelj zabacio. Napokon tvrdnju tako predočenu valja novim dokazom dokazati.

Protivnik treba da se služi jednostavnim silogizmima, i to jasnim i kratkim izričajima; zato ne valja svakoj prednjoj rečenici još pridodavati razloge; bolje je čuvati te razloge za nove dokaze.

Budući da se tim prepiranjem samo istina traži, to ne smije ni branitelj ni protivnik tečajem prepiranja nešto zabaciti, što je prije prihvatio, i suprotno; ako bi se pak takova šta potkralo, valja to iskreno priznati. Ako konačno branitelj ne bi protivnika razumio, valja ga upitati za razjašnjenje; jednako treba i protivnik da branitelja zapita za razjašnjenje, ako mu ga ustreba.

Glava II.

O znanstvenoj metodi.

209. Metoda *jest način, kako se što ima učiniti, jest red, kojega se imamo držati, da uredimo svoja djelovanja ter do predstavljene si svrhe dogjemo.* Logika naime mora nas poučiti, što nam je činiti, da i sami do istine dogjemo, a i drugima da je jasno i tačno saopćiti uzmognemo. U tom se uprav i sastoji nauk, koji nam pokazuje put i način, kako možemo do istinitih suda doći. Za sve zamršene stvari hoće se neka metoda: koliko se dakle više ona iziskuje za istinu i znanost! Malo ima znanstvenih stvari, koje možemo neposredno i lakim dokazivanjem shvatiti; puno ih više ima, koje iziskuju dugo i duboko promatranje, prispodabljanje i cijeli niz zaključaka. Napokon i slaboća našega uma sa sobom donosi, da kad i kad s pravoga puta zalazimo, da dvojimo i po stramputicama hodimo, ili da množini i razlikosti stvari posve podlegnemo, ako ih ne znamo na svoje mjesto postaviti, odmah ih pregledati, pretresti i uporaviti.

Da se istina savršeno pronagje, nije dosta, da mnogo toga o kojem predmetu znamo, nego se još

hoće, da sve spoznaje, što se na stanovit predmet odnose, u jedno saberemo ter u neki red i sustav složimo. I uprav taj način i red, kako se te spoznaje redaju, zove se *metoda*, a sam uregjeni sustav tih spoznaja zove se *znanost*. I tako riječ znanost ima razna znamenovanja, jer znači sad svaku sigurnu spoznaju, sad svaku spoznaju stvari iz uzroka, sad skup (sustav) tih spoznaja, sad subjektivno znanje, sad objektivne istine spoznane. Preostaje nam dakle još raspraviti *prvo* ono, što spada uopće na ustroj znanstvenoga sustava, a *drugo* razne metode, pomoću kojih se to postiže.

Članak 1.

O ustroju znanstvenoga sustava.

210. Zaključke jednoga istoga predmeta valja sustavno svesti u neku jedninu, poradi čega se svesežna znanost (totalis scientia) i zove *sustav dokazanih zaključaka, što na jedan predmet spadaju.* Što je u ustroju kojega tijela, to valja da bude u ustroju znanstvenoga sustava: treba naime, da se svi dijelovi stječu u jedno, da se razvijanjem svojih sila povećavaju, a od pojedinih dijelova da se svaki na svoje mjesto stavi ter udruži svojim djelovanjima. Prema tomu valja u ustroju znanstvenoga sustava pretresti četvero: 1. središte jedinosti, 2. načela (principe) znanstvenoga razvitka, 3. raspored dijelova, 5. podregjenje raznih znanosti.

1. *Središte jedinosti* jest onaj razlog, koji čini, da se uprav ove spoznaje, i ne druge, sabiraju u jedno. A znanost se zove *jedna* ona, koja se bavi predmetom

istoga roda. Jedinost znanosti opredjeljuje se dakle jedinošću predmeta.

Treba dobro pamtiti, da jedinost znanosti ne ovisi o jednini materijalnoga predmeta, nego o jedinosti predmeta formalnoga. Predmet materijalni zove se kako sama stvar, o kojoj znanost radi (objectum, de quo seu subjectum attributionis), tako i ono, što se o toj stvari uči, raspravlja (objectum quod). Predmet pak formalni jest onaj razlog, onaj temelj, onaj obzir, pod kojim se znanost bavi svojim materijalnim predmetom. Tako n. p. Logike predmet, o kojem radi, jest sam um; predmet pak, što se uči, jesu djelovanja uma; a formalni predmet jest pravost tih djelovanja. Jedinost dakle znanosti ovisi o predmetu kako materijalnom, kojim se bavi znanost, tako i o formalnom predmetu, ne pak o materijalnom predmetu, što se o njem raspravlja; jer bi se inače znanosti umnožile bez kraja i konca.

Valja pamtiti, da se predmet, o kojem znanost radi, naprosto zove ona stvar, o kojoj znanost ponajglavnije radi, i na koju se sve ostalo odnosi. Tako premda bogoslovlje raspravlja o mnogim stvarima, ipak je Bog ona glavna stvar, o kojoj ono raspravlja; jer se sve u bogoslovlju raspravlja pod obzirom na Boga, i to ili zato, što je sam Bog, o kojem se raspravlja, ili zato, što se stvari odnose na Boga kao na princip i na svrhu.

Budući da se jedan isti materijalni predmet može spoznati po mnogim vlastitostima, odatle slijedi, da jedan isti materijalni predmet može biti predmet mnogih znanosti. Tako su n. p. tijela predmet i geo-

metrije i mehanike, no geometrije, u koliko imaju količinu, a mehanike, u koliko imaju neke sile. A suprotno, kad različite predmete pod jednu istu vrsnu ili rodnu (specifičnu ili generičnu) ideju stavimo, onda se svi ti materijalni predmeti pod jedan formalni predmet stavljaju ter jednu znanost sačinjavaju. Glas n. p. čovječji i raznih muzikalnih strojeva stavlja se pod jednu muziku; jer se pod jednom idejom glasa i jedan i drugi sadrže; o toj pak ideji ovise za obadvoje jedni isti zakoni konsonancije i disonancije.

2. *Načela znanstvenoga razvitka.* Načela druga jesu formalna, a druga materijalna. Načela formalna jesu one prvotne i očevidne rečenice, od kojih dokazivanje počinje. A načelo materijalno zove se ona temeljna rečenica, koja u sebi mučke i kao u sjemenu sadrži mnoge znanstvene zaključke. Načela formalna zovu se načela poradi svoje jasnoće, a materijalna poradi svoje plodnosti. Načela formalna jesu rečenice svim vrlo poznate ili naprosto ili se kao takove pretpostavljaju, od kojih znanstveno dokazivanje počinje ter sve zaključke rasvjetljuje; načelo pak materijalno niti je svim poznato niti je prvotno, nego se može kao plod znanstvene rasprave na koncu takogjer ubrati, kao što to biva u metodi analitičkoj.

Svaka znanost mora početi od formalnih načela; jer znanost je skup ili sustav dokazanih zaključaka; a svako dokazivanje mora početi od prvotnih i očevidnih istina; isto dakle valja tvrditi i o znanostima. Odatle i jest nastao aksiom: Nijedna znanost ne dokazuje svojih načela; jer kad bi se morala dokazati, onda ne bi bila istine prvotne. Ali ako svojih načela nijedna

znanost ne dokazuje, mogu se ona dokazati od više znanosti. Tako n. p. Metafizika dokazuje načela, kojima se Etika služi.

Što se pak tiče materijalnoga načela, to valja pamtiti, da znanosti puno pomaže, ako se pronagje kakova temeljna rečenica, koja svu materiju u sebi kao u jezgri sadrži. Ako je pak to dobro, kad se to može učiniti, bilo bi uprav ubitačno, kad bi se silom htjelo pronaći takovo načelo, jer bi se lako uvukla kakova bludnja; a i mala bludnja u načelu biva velika na koncu, jer načela utječu na zaključke. Takovo pogrješno načelo zove se πρῶτον ψεῦδος.

3. *Dijelovi znanstvenoga sustava* jesu same istine, što se predočuju, i sve sastojine samoga sustava, kao što su to definicija, razdjelba, dokazivanje. A valja se pravilima definicije, razdjelbe i dokazivanja služiti prema naravi pojedinih dijelova, jer ne valja sve jednako definovati, dijeliti i dokazivati.

Moraju pak pojedine rečenice biti sigurne, jer znanost nije sustav mnijenjâ i hipotezâ, nego dokazanih istina. A ta je sigurnost dakako prema naravi stvari, o kojoj znanost radi, metafizička ili fizička ili moralna. Time se ipak ne isključuju vjerojatni dokazi, jer oni utvrgjuju od drugud dokazanu istinu, a u drugotnim stvarima i u onima, što znanostima služi na ures i na njihovo raširenje, dostatna je i sama vjerojatnost.

Pojedine dijelove valja shodno rasporedati i na svoje mjesto shodno postaviti. A taj red ovisi o mnogostrukom vezu, kojim se dijelovi megju sobom kao i sa principom materijalnim i formalnim vežu. Premda

se taj savez i red, kako jedna čest drugu preuzima, može kad i kad istaći, nije ipak dobro, to učiniti često, jer je to dosadno, a i sumnju ragja, da toga saveza i reda nema.

Sve tumačenje treba da bude jasno i jednostavno, jer to vrlo služi u svrhu i da se istina nauči i da se drugima saopći. Zato se valja čuvati tamna zapletaja jasnih stvari, čim se neki ponose, da svoj veleum istaknu.

4. *Vrijednost i podregjenost znanosti.* Sve znanosti um čovječji usavršuju; svaka dakle znanost ima svoju vrednoću; ali nemaju sve znanosti istu cijenu, nego jedne vrijede više od drugih, jedne su drugima podregjene, a kako, razabira se po *svrsi,* po *materiji* i *formi* znanosti.

Po *svrsi* jedna znanost podregjena je drugoj, kad se svrha jedne kao sredstvo upravlja za postignuće svrhe druge. U tom je pogledu Etika glavna znanost, jer raspravlja o zadnjoj svrsi i o načinu, kako se može postići; i zato sve čovječje čine, iste čine njegova razuma ravna. Prema tomu su u nekom smislu sve znanosti podregjene Etici.

Po *materiji* jedna se znanost podvrgava drugoj, kad joj je predmet, o kojem radi, podvrgnut predmetu druge. U tom pogledu prva je znanost bogoslovlje (teologija), jer se predmeti svih znanosti kao učinci svojemu uzroku podvrgavaju Bogu.

Po *formi* je jedna znanost viša od druge, kad se zaključci jedne uzimaju kao načela druge. U tom smislu jest očito Metafizika prva od svih znanosti, jer ona postavlja najopćenitija načela, što se kao temelj u

drugim znanostima moraju pretpostaviti. A i logika je u nekom smislu prva od svih znanosti, jer ona ravna naš razum, kada ovaj istražuje znanosti.

Zapita li se pak, ima li koja znanost ne samo odnosno prva, nego da li se koja znanost svim ostalima može naprosto pretpostaviti: to se sa Aristotelom odgovara, da je megju naravnim znanostima naprosto prva metafizika, i to kako obzirom na njezine principe, tako i obzirom na njezin predmet. Ona bo je znanost naprosto prva, koja počinje od posve sigurnih načela, ispituje zadnje uzroke stvari ter ima najodličniji predmet. No metafizika počinje od najopćenitijih principa, što su ujedno prvi i najsigurniji; ima predmet najodličniji, samoga Boga, u koliko ga posmatra kao uzrok tvorni, uzorni i završni svim stvarima. Metafizika je dakle prva od svih znanosti (Egger).

Članak 2.

O analitičkoj i sintetičkoj metodi.

211. Dvovrsno se može spoznati istina: metodom analitičkom, kojom se nešto rastvara, i metodom sintetičkom, kojom se nešto sastavlja. Analitičkom metodom idemo od sastavljenih stvari do jednostavnih, od cjeline k čestima. Tom se metodom usavršava spoznaja istine, kad se pomoću njezinom dolazi do toga, da se tačnije spoznaju pojedine česti.

Sintetičkom pak metodom, kojom se nešto sastavlja, ter se od jednostavnih stvari ide k sastavljenima, dolazi se onda do toga, da se usavrši spoznaja istine, kada se dolazi do cjeline.

Da se i jedna i druga metoda tačnije opredijeli, valja istaknuti, o čem se tu radi. Radi se naime o tom, da se pronagje, kojemu subjektu pripada ili ne pripada koji predikat, to jest, traži se srednjak (medius terminus).

Tumači se i jedna i druga metoda.

1. *Tumači se metoda analitička, koja polazi od subjekta.* Da pronagjem, je li ovomu subjektu pripada ovaj ili onaj predikat, razglobi se sam subjekat, to jest, podvrgava se analizi (razglobi). Subjekat bo znači samu stvar, što se istražuje, u koliko je u sebi ili u redu stvarnom (ontologičkom), sa svim svojim znacima i sa svim, što ju pobliže opredjeljuje. Medju tijem znacima mora se nalaziti i predikat, ako i zbilja subjektu pripada. Subjekat dakle, posmatran kao stvarna cjelina, analizom nastavljenom sve više i više rastavlja se na svoje dijelove, ter se ujedno uzima obzir na vlastitosti i odnose, što takovom analizom izbijaju na vidjelo. I ta se analiza subjekta tako dugo nastavlja, dok se ne nagje kakav znak (biljeg) ili kakav skup znakova, koji se očituje kao istovetan sa predikatom ili da se od njega razlikuje. Zato se ta metoda i zove analitička. A budući da se razdjelbom stvarne cjeline, koju subjekat predstavlja, dobiva cjelina logička, koju predstavlja predikat, pod kojom se subjekat nalazi kao čest logička: to se metoda analitička zove i skupna (logički) ili metoda uzlazna (methodus ascensus), jer od osebnih stvari uzlazi do općenitih, i od manje općenitih do više općenitih.

2. *Tumači se metoda sintetička, koja polazi od predikata.* Predikat je cjelina logička, koja ispod svojim

opsegom sadrži subjekat (u sudu jesnom) ili ga ispod sebe isključuje (u sudu niječnom). Pridodavajuć razlike (differentias) predikat neka se sve više i više sastavlja, ter neka se razdijeli na različite vrste bližnje i niže, dok se ne pronagje, da je koji niži predikat istovetan sa subjektom ili dok se ne svrši razdjelba i ne spozna, da se predikat nikako ne nalazi pod opsegom predikata. Sintetička metoda zove se i logički razdjelbena (logice divisiva) ili metoda silazna, jer od općenitih stvari silazi do osebnih i česnih.

212. Da se srednjak pronagje jednoj i drugoj metodi, valja se držati ovih pravila:

1. Da dokažeš rečenicu općenitu jesnu, uzmi u pretres one izričaje, o kojima se može općenito tvrditi predikat rečenice. Razlog tomu pravilu jest, što se u općenitoj jesnoj rečenici za predikat kazuje, da pripada svakomu subjektu. To će pak biti jasno, ako nagješ izričaj, o kojem se tvrdi takav predikat, a koji se (izričaj) može tvrditi o subjektu prema principu: štogod se o čem tvrdi, tvrdi se takogjer o svem, što se pod njim sadrži. Na primjer valja dokazati: smrt je čovjeku dobra.

Metoda sintetička polazi od predikata: dobra. Potraži, što se sve pod pojmom: dobar, sadrži; kad što nagješ, što bez sumnje smrti pripada, onda si dokazao navedenu rečenicu, n. p. da smrt čovjeka uvodi u nebo.

Metoda analitička polazi od subjekta. Podvrgni analizi pojam smrti; ako u njoj (naime u njezinoj naravi ili u njezinim učincima ili naravnim posljedicama) štagod nagješ, što je očito dobro po čovjeka, bit će

opet dokazana navedena rečenica, n. p. da smrt čovjeka oslobagja od grješnih prilika.

2. Da se dokaže općenita niječna rečenica, valja posmatrati izričaje, koji ne pripadaju predikatu, a pripadaju subjektu (ili usuprot, jer se općenito niječna rečenica može naprosto preokrenuti). Neka se n. p. dokaže: smrt nije dobra.

Metoda sintetička polazi od predikata: nije dobra. Potraži pod pojmom: dobar, što smrti ne pripada, ili nešto, što se sa pojmom dobro ili s onim, što je pod tim pojmom, ne da združiti, a ipak smrti pripada, n. p. život, lišenje života; smrt čovjeka lišava života.

Metoda analitička polazi od subjekta: smrt. Potraži koji znak ili vlastitost, posljedicu smrti, koja se ne nalazi pod pojmom dobar, n. p. uzima čovjeku život.

3. Da se bud općenito jesna rečenica bud općenito niječna dokaže, može se i tako postupati, da se promisli kod općenito jesnih rečenica, što bi nepodobno slijedilo, kad predikat ne bi pripadao subjektu, ili usuprot kod općenito niječnih rečenica, što bi nepodobno slijedilo, kad bi predikat pripadao subjektu, n. p. smrt je dobra.

Metoda sintetička: Pod pojmom općenitim: dobar, bez sumnje se sadrži, da su smrt odabrali junaci braneć domovinu. Da nije dakle smrt dobra, ne bi je junaci više voljeli nego život.

Metoda analitička: Smrt je prijelaz iz suzne doline u nebo. Da nije dakle smrt dobra, ne bi bio dobar ni prijelaz u nebo.

Ili neka se dokaže niječna rečenica: Smrt nije dobra.

Metoda sintetička: Kazna se ne nalazi pod pojmom: dobar. Da je dakle smrt dobra, ne bi bila kazna; no smrt je kazna.

Metoda analitička: Smrt je raspadnuće naravi. Da je dakle smrt dobra, bilo bi dobro i raspadnuće naravi.

Pazi: Rečenica, uzeta za primjer, može se u jednom smislu tvrditi, a u drugom nijekati.

213. *Poraba analitičke i sintetičke metode,* kad se hoće nešto pronaći ili kad se hoće nešto, što je već riješeno, utvrditi novim dokazom ili drugim saopćiti i preporučiti: za prvo je bolja metoda analitička, a za drugo sintetička.

Gledom dakle na način, kako se znanosti postižu, treba razlikovati njihov pronalazak i njihovo predavanje. Kad se o tom radi, da se koja znanost pronagje, onda se valja poslužiti metodom analitičkom, koja se poradi toga i zove metoda pronalaska. Znanost bo je skup svih onih spoznaja, koje se odnose na zajednički subjekat, a koje se spram toga subjekta imaju kao toliki predikati. Ono dakle, što se spoznaje, jest subjekat, a što se traži, jesu predikati. No predikat ima veći opseg, nego subjekat. Kada god dakle da spoznamo subjekat istražujemo nepoznate predikate, uzlazi se od manje općenitih stvari do više općenitih, to jest, služi se metodom analitičkom. Kraće: dani subjekat ima se kao cjelina, a njezina svojstva sačinjavaju njezine sastavine; kad dakle želimo ta svojstva pronaći, moramo početi od analize te cjeline.

A suprotno kod predavanja znanostî nije, istina, nužna, no zgodnija je metoda sintetička: jer ta metoda polazi od kakova najvišega principa ter iz njega na-

stoji izvesti ili bar razjasniti i protumačiti sve zaključke. A taj je postupak najvećma znanstven i pridonosi puno k tome, da se koja stvar dublje shvati, da se ima širi pogled na cjelinu, i da se čovjek pojedinih česti laglje sjeti.

No premda kad i kad valja analitičku metodu pretpostaviti sintetičkoj, i suprotno, ne bi ipak valjalo služit se samo jednom od njih isključivo, nego je od potrebe, da se, općenito govoreć, služimo metodom analitičko-sintetičkom. Narav bo naše pameti čovječje iziskuje, da od osjetnih stvari zaključuje na umne, od učinaka na uzroke, od naravnih pojava na naravne zakone, ter da se od opažanja samoga čovjeka i svijeta uzdigne do posmatranja samoga Boga. S druge pak strane savršena spoznaja i potpuno znanje ne mogu se imati, ako se stvari ne poznavaju iz svojih uzroka ne samo logičkih, nego i ontologičkih. Od potrebe je dakle, da suprotno naš um iz bistva stvarî i iz općenitih zakona, osobito iz ideje prvoga uzroka razbistri, uredi i usavrši prvotne svoje spoznaje. Tko dakle analitički uzlazi, treba da silazi sintetički. U tom postupku našega uma biva jednako kao u posmatranju kakove umjetnine. Iz ustroja, sveze i razmjerja pojedinih česti shvaća se, koja je svrha i koji je pojam svoj cjelini umjetnine; a suprotno spoznavši ideju i svrhu cjeline bolje se poznaje narav i opredijeljenje cjeline. Tom mješovitom metodom služahu se Aristotel i njegovi sljedbenici, tako zvani skolastici. Od filosofâ pak, koji tu mješovitu metodu odbaciše, jedni hoteć sve dokazati a priori padoše u idejalizam ili panteizam, a drugi povodeć se jedino iskustvom dogjoše do sensisma i materijalizma.

214. Prema tomu svako dokazivanje izvodno (inductio) i aposterijorno jest analitičko, a dokazivanje dokazbeno i aprijorno jest sintetičko. Spoznaja bo aposterijorna zove se ona, koja se dobiva pomoću iskustva, dočim se sudovi a priori crpaju iz same analize idejâ. No iskustvom shvaćamo jedino osebne čine, a čiste su ideje općenite. Koliko god puta dakle izvodom (indukcijom) iz pojedinih čina izvodimo općenite zakone ili kada god iz učinaka zaključujemo na uzroke, iz svojstvâ na bistvo, iz djelovanja na narav: toliko puta služimo se metodom analitičkom. Kada pak iz općenitih zakona i uzroka tumačimo pojave stvarî, ili iz naravi i bistva stvarî istražujemo njihove vlastitosti i djelovanja, onda se služimo metodom sintetičkom.

Odatle se ujedno izvodi:

1. Valja samu metodu razlikovati od samih sudova, kojima se služi. Prema tomu nije analitička metoda, kada je govor o znanostima, ona, koja u sebi sadrži sudove analitičke, niti je ona sintetička, koja se bavi činima iskustvenim (facta experimentalia).

2. Razumije se, kako aristotelski sorit dokazuje analitički, a goklenijski sintetički. U aristotelskom soritu predikat prediduće rečenice uvijek biva subjekat slijedeće, a predikat uopće govoreć ima veći opseg od subjekta, pa zato se od manje općenitoga uzdiže k više općenitomu: to je postupak analitički. Suprotno budući da u soritu goklenijskom subjekat prediduće rečenice biva predikat slijedeće, silazi se od više općenitoga na manje općenito: to je postupak sintetički (Egger, Frick).

Konac.

Sadržaj filosofijskih izričaja.

Aksiom, dostojanstvo, vrijednost; zato je aksiom svaka takova istina, sama po sebi očevidna, koja je dostojna i vrijedna, da joj se vjeruje bez ikakova dokazivanja.

Analiza, analysis, razgloba.

Analogia, nalika; pridavna attributionis, razmjerna proportionis. Dokazivanje iz analogije jest ono dokazivanje, kojim tvrdeć ili niječuć zaključujemo o kojoj stvari nešto, što o drugim sličnim ili nesličnim stvarima tvrdismo ili niječkasmo.

Antecedens, prednja dva suda u silogizmu; treći se zove consequens.

Bestvaran, immaterialis.

Biće, ens, existentia; eksistencija je stanje, u kojem se što nalazi tijem, što jest.

Biljeg, znak, nota.

Bluditi, errare, lutati.

Bludnja, zabluda, error.

Bistven, bitan, essentialis, substantialis, što pripada bistvu.

Bistvo, sućanstvo, bît, essentia, substantia. Bistvo je ono, po čem je koja stvar ono, što je, a ne drugo.

Cjelina, totum; stvarna actuale, logička logicum, moćna potentiale sive potestativum.

Čest, pars; bitna essentialis, cjelovita integralis, istorodna homogenea, raznorodna heterogenea.

Čin, actio.

Činiti, agere.

Činovni, što pripada činu.

Činjenica, factum.

Član, membrum.

Člankovit, articulatus.

Definitio, oznaka; imena nominalis, stvarna realis,

opisna descriptiva, izvorna genetica, uzročna causalis.

Djelatnost, activitas.

Djelovanje, operatio.

Dokaz, argumentum; dokaz s nesklada ili sa neskladne hipoteze, argumentum ab absurdo sive ex absurda hypothesi.

Dokazati reći će pokazati što ili učiniti, da se što vidi; a naš razum onda nešto vidi, kada što zna.

Dokazivanje, argumentatio, upravno directa, neupravno indirecta.

Dosljednost, consequentia.

Dvoličan, dvoriječan, aequivocus.

Dvoličnost, dvoriječnost, aequivocatio.

Entimem, krnji silogizam.

Filosof, prijatelj, ljubitelj mudrosti, mudrac.

Filosofija, ljubav k mudrosti, mudrost, mudroslovlje.

Glagol, verbum.

Glas, sonus; člankovit articulatus.

Govor, oratio; potpun perfecta, nepotpun imperfecta.

Hotice, hotimice, consulto, svojom voljom.

Hotičan, spontaneus, voluntarius.

Ideja, idea, slika, način, kako se što predstavlja.

Ideja apstraktna, abstracta izlučna.

Ideja česna, particularis.

Ideja čista, pura.

Ideja istovetna, identica.

Ideja iscrpna, comprehensiva.

Ideja izjednačna, adaequata.

Ideja jasna, clara.

Ideja jednostavna, simplex.

Ideja konkretna, concreta.

Ideja lišavna, privativa.

Ideja neizjednačna, inadaequata.

Ideja nepotpuna, incompleta.

Ideja nerazlučna, indistincta.

Ideja nespojiva, nezdruživa, insociabilis.

Ideja općenita, universalis.

Ideja općenita rasudno, universalis reflexa.

Ideja općenita upravno, universalis directa.

Ideja odnosna, relativa.

Ideja osebna, singularis.

Ideja potpuna, completa.

Ideja protivna, contraria.

Ideja protuslovna, contradictoria.

Ideja razgovorna, discursiva.

Ideja različna, diversa, distincta.

Ideja samovoljna, arbitraria.

Ideja sastavljena, composita.

Ideja skupna, collectiva.

Ideja spojiva, sociabilis.

Ideja umjetna, factitia.

Ideja zamršena, confusa,

Ideja zorna, intuitiva.

Imenica, nomen.

Istina, veritas.

Istovetnost, identitas.

Istovrijednost, aequipollentia.

Izlučenje, abstractio.

Izričaj, izraz, expressio, terminus, jednostavni simplex, složeni complexus, tumačni explicativus, stežni restrictivus aut determinativus.

Izum, pronalazak.

Izvod, izvodni silogizam, inductio seu syllogismus inductivus.

Izvrgavanje omrazi, argumentum ad invidiam.

Jednoličan, jednoriječan, univocus.

Kakvoća, qualitas.

Kategorije, najviši rodovi stvari, počela, oko kojih se vrti svako pitanje.

Kolikoća, quantitas; neprekidna continua, prekidna discreta.

Korolarij, rečenica, koje istinitost iz navedene definicije ili iz druge koje mu drago rečenice već dokazane tako slijedi, da je ne treba više dokazivati.

Ličan, formalan, formalis.

Lik, forma.

Maksime, maximae propositiones, najveće rečenice: to su rečenice, što svi ljudi običaju smatrati istinitima; zovu se pak te rečenice najveće, jer je svaka od njih vrutak mnogim drugim rečenicama, što se mogu upotrebiti kao principi kod dokazivanja.

Mašta, razmniva, fantazija, phantasia, imaginatio.

Moć, potentia, facultas, vires.

Motiv, poticalo, motivum.

Načelo, principium.

Način, modus.

Načinski, modalis.

Nalika, analogia; vidi riječ analogia.

Narav, natura, jest samo bistvo, u koliko djeluje; jest princip, kojim osoba prema svojemu bistvu djeluje.

Naziv, appellatio.

Nesudaranje, difformitas.

Očevidnost, evidentia.

Odbiti dokaz, retorquere argumentum.

Odnos, odnošaj, relatio.

Odvrata od dokazivanja, argumentum per distractionem.

Odvoda, distractio termini.

Olina, quantitas u matematici; olina jednog omjera dimensio (crta, linea), olina dvaju omjera (površina), triju omjera corpus mathematicum, prostorna olina quantitas extensa, pomišljena olina quantitas imaginaria.

Općenito, universale.

Općenitost, universalitas.

Opseg, extensio.

Oseban, singularis.

Osjet, sensus; izvanjski externus, nutarnji internus.

Osjetan, sensitivus.

Osjetilo, sjetilo, ćutilo, organon, sensus.

Osoba, persona.

Pamet, memoria; osjetna (sjetilna) sensitiva, umna intellectiva.

Pažnja, observatio.

Počelo, elementum.

Podmetak, suppositum.

Podstavljenje, suppositio.

Pojam, conceptus, notio, cogitatio.

Pojmiti, poimati, umom shvatiti, concipere.

Pokus, experimentum.

Pokustven, experimentalis.

Položaj, situs.

Pozivanje na neznanje, argumentum ad ignorantiam.

Pozornost, attentio.

Predmet, objectum, tvarni materiale, lični ili formalni formale.

Predstaviti, predstavljati, repraesentare.

Predstavljanje, djelo, kojim se što predstavi.

Prigodnjak, accidens; prigodno per accidens.

Prigovaranje ili prepiranje, disputatio.

Prigovorno dokazivati, instantiam affere.

Prisiljenje na zastidjenje, argumentum ad verecundiam.

Pristaja, assensus.

Problem je praktična rečenica, koja se može dokazati; a jest problem pitanje, kojim se u obliku dvojbe izriče kakova istina, što je valja pronaći.

Promišljeno, consilio.

Protivnik proti sebi, inversio argumenti.

Protivnik za nas, argumentum ad hominem.

Razdjelba, divisio; dvočlana bimembris.

Razgloba, analysis.

Razlika, distinctio, differentia; rodna generica, vrsna specifica, zadnja ultima.

Razlog, ratio, sve ono, što služi u svrhu, da se što tačnije protumači, što je koja stvar, odakle je i zašto je.

Razložan, rationalis.

Razmniva, mašta, fantazija, phantasia, imaginatio.

Razredba, distributio.

Rasud, reflexio; rasudno reflexive.

Raširivanje, ampliatio termini.

Razum, intellectus (intus legit).

Razuman, intellectualis, rationalis.

Rečenica, propositio;

jednostavna simplex, sastavljena composita, spojna copulativa, suprotna adversativa, odnosna relativa, uzročna causalis, isključna exclusiva, prispodobna comparativa, dvostručna reduplicativa, složena complexa.

Riječ, verbum; jednolična, terminus univocus, dvolična slučajno terminus aequivocus casu, dvolična promišljeno terminus aequivocus consilio aut analogus.

Rod, genus; bližnji proximum, daljni remotum, srednji subalternum, najviši supremum.

Sadržaj, sadržina, comprehensio.

Samostojnik, substantia, supstancija.

Sastavina, sastojina, constitutivum.

Sholij, sve ono, što se glavnoj stvari već protumačenoj kao nešto drugotno pridodaje radi veće jasnoće: da se naime ona razjasni historijom, ugledom, primjerom.

Shvaćanje, shvatanje, apprehensio; jednostavno simplex, sastavljeno composita, prispodobno comparativa, upravno directa, rasudno reflexa sive reflexio.

Shvaćati, shvatati, apprehendere, rukom ili umom.

Skrajnik, terminus, extremus, veći major, manji minor.

Slika izražena, species expressa.

Slučaj, casus; slučajno casu.

Sofizam (σόφισμα) što je lukavo izmudreno, izmišljeno, mudrolija u zlu smislu; mudrost ona, koja se čini da je, a u istinu nije; mudrijaštvo.

Sofist (σοφιστής), mudrijaš, to jest onaj čovjek, koji se ponosi mudrošću, koja se pričinja da jest, a nema je. — Sedam mudraca οἱ ἑπτὰ σοφισταί; od polovine petoga stoljeća prije Isusa bili su ti mudraci neka osobita vrsta

muževa, koji bi obilazili po gradovima pa učili za plaću mudrosti, politici i besjedništvu, a težili su u istinu ponajviše samo za vanjskom prividnošću zabacujuć objektivnu istinu ter potkapajuć tijem vjerozakon, državu i ćudorednost; zato se tim imenom sofista razvija pojam hvastavca i varalice i cjepidlake.

Sorit, sastavljeni silogizam, u kojem se neke rečenice zašute.

Sponka, copula.

Sposobnost, idoneitas, osobina onoga, koji je sposoban, prikladan.

Spoznaja, cognitio; prva intentio prima, druga intentio secunda.

Srednjak, srednja ideja u silogizmu, medius terminus.

Stanje, status termini.

Stezanje, restrictio termini.

Stvaran, realis.

Stvarnost, realitas.

Substantia, supstancija, sućanstvo.

Sućanstvo, supstancija, bistvo.

Sud, judicium, razborit prudens, nerazborit temerarium.

Sudaranje, conformitas.

Svojevoljan, koji radi po svojoj volji, voluntarius, svojevoljno sponte.

Svojina, ono, što je kome svoje.

Svojstvo, proprietas.

Teorem je teoretična rečenica, koja se može dokazati, a koja, dok još nije istražena, jest vrijedna da se ispita, ter se poduzima, da se razdriješi.

Tvar, materia.

Tvaran, materialis.

Um, ratio; takogjer pamet, memoria, odatle: pasti na um ili na pamet.

Uman, što pripada umu; odatle umne sile, umni smisao.

Umanjivanje, diminutio termini.

Umjetan, artificiosus, što

je načinjeno prema umjetnosti.

Umjeti, intelligere, scire.

Umjetnik, artifex; umjetnički, što pripada umjetnicima.

Umjetnost, ars.

Uzrok, causa; tvorni efficiens, tvarni materialis, lični formalis, završni (ciljni) finalis.

Varka, prijevarni dokaz, sofizam, fallacia.

Varka (sofizam) u sastavljenom i rastavljenom smislu, fallacia sensus compositi et divisi.

Varka u naglasku, fallacia accentus.

Varka, kojom se običaju razne stvari samo zato pomiješati, što su si u nečem slične, figura dictionis.

Varka zamjenjivanja pitanja ili nehotičnoga nepoznavanja prijeporne tačke, ignoratio elenchi, ili hotičnoga promjenjivanja iste prijeporne tačke, mutatio elenchi.

Varka mnogostrukih pitanja stavljenih kao da su samo jedno pitanje, fallacia quaestionis duplicis aut sophisma secundum plures interrogationes ut unam.

Varka, u kojoj je posredujući dokaz neistinit, fallacia falsi medii.

Varka nesigurna dokaza, incerti medii ili izmamljena dokaza, petitio principii; a to biva, kad je dokaz nesiguran, prijeporan. Za zaključak, koji se ima dokazati, tražiš princip (petis principium, dokaz, kojim da zaključak dokažeš, navodiš za dokaz drugim riječima ono isto, što je u zaključku, pa zahtijevaš, neka kao dokazano prihvate, čega nijesi dokazao. Ovamo spada circulus vitiosus dokaz u naokolo ili okružni dokaz, što onda biva, kada se zaključak, izveden iz prednjih rečenica, uzima za dokaz istih prednjih rečenica.

Varka: skok u zaklju-

čivanju, saltus in concludendo.

Varka u zaključku, fallacia consequentis.

Varka prigodnjaka, sophisma accidentis.

Varka rečenoga naprosto i s obzirom na što, fallacia a dicto simpliciter ad dictum secundum quid.

Varka neuzroka kao uzroka, fallacia non causae ut causae.

Vlastito, proprium.

Vlastitost, proprietas.

Volja, voluntas.

Voljan, što je od svoje drage volje, a ne pod moraš, voluntarius.

Vrst, vrsta, species.

Zabluda, bludnja, error.

Zabluditi, zaći s puta, errare.

Zaključak, conclusio.

Zaključiti, logički što izvesti, concludere.

Zakon, lex, mos, pravilo, uredba, običaj.

Zgloba, sinteza, synthesis.

Značenje, significatio; sila značenja vis significandi.

Znak, biljeg, nota.

Znamenje, signum, naravno naturale, samovoljno arbitrarium.

Znan, poznat, notus.

Znanstveni sukob, concertatio scientifica.

Znanje, znanost, scientia.

Zor, intuitio; odatle pamet za zorove.

Zor sjetilni, spoznaja osjetna, sjetilna, sensatio.

Zoran, intuitivus.

Zreti, intueri.

